

Den WEd.Gestr. Heer

Mr. D. RAGAY

HOOGACHTEND OPGEDRAGEN.

MANNEN EN VROUWEN

VAN

BETEKENIS

IN ONZE DAGEN.

LEVENSSCHETSEN EN PORTRETTEEN

BIJEENGEBRACHT DOOR

MR. J. KALFF JR.

HAARLEM

H. D. TJEENK WILLINK & ZOON

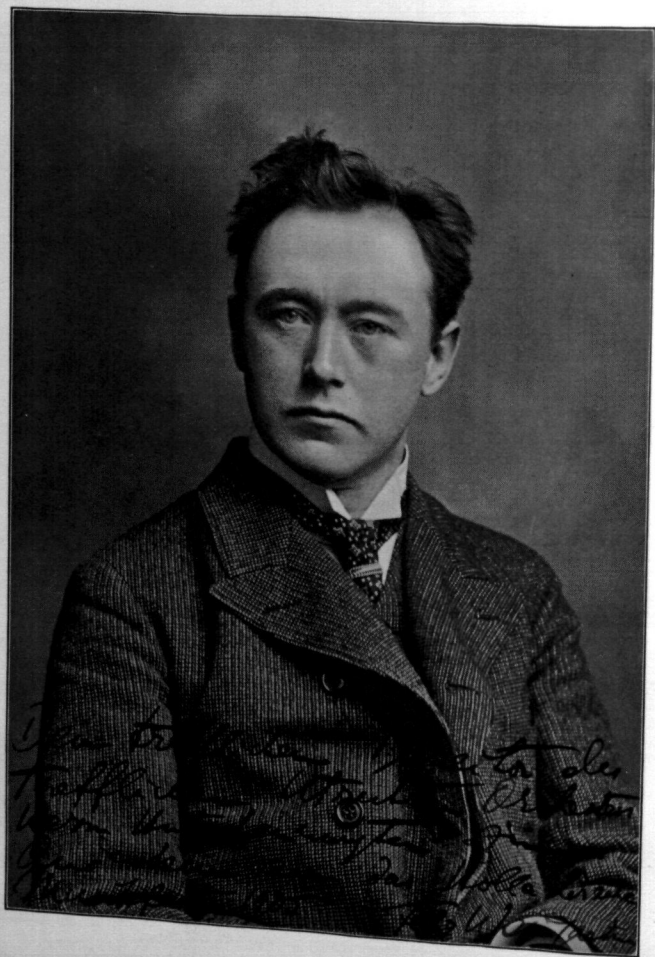
1907

INHOUD.

FELIX WEINGARTNER door Wouter Hutschenruijter.	Blz.	1
EDUARD VON HARTMANN door Dr. A. H. de Hartog	„	49
CHLODWIG ZU HOHENLOHE-SCHILLINGSFÜRST d. Chr. Nuijs	„	101
H. W. BAKHUIS ROOZEBOOM door Dr. W. P. Jorissen en Dr. W. E. Ringer	„	155
PEARY EN HET POOL-RECORD door W. H. R. van Manen	„	219
EMILE VERHAEREN door Julius de Boer	„	261
FERDINAND BRUNETIÈRE door Mr. H. P. L. Wiessing	„	319

FELIX WEINGARTNER.

FELIX WEINGARTNER.¹⁾

Zoo ooit eene soort groote evolutiën ondergaan, en zich tot hoogere orde ontwikkeld heeft, dan is 't zeker de toonkunstenaar in 't algemeen, en de dirigent in 't bijzonder.

Voor honderd jaren was 't geene zeldzaamheid dat een toonkunstenaar slechts in zijn speciale vak iets beteekende, maar tot nul gereduceerd werd zoodra hem zijn instrument werd afgenomen; dat een dirigent alleen over zijn vak kon meespreken, maar zwijgen moest wanneer een onderwerp van anderen aard werd aangeroerd.

Dat alles is anders geworden! Toonkunstenaars die meerdere talen vloeiend spreken en schrijven zijn geene zeldzaamheid meer. Velen hunner hebben vóór of naast hunne muzikale studiën een gymnasium afgehoopen; ja, er zijn er die met lust en ijver voorlezingen aan eene universiteit hooren, om zodoende aan de eenzijdige ontwikkeling door hunne vakstudiën (die uit den aard der zaak onvermijdelijk is) tegemoet te komen.

Een ruimere blik op hunne kunst is zeker het allereerste gevolg van die grootere ontwikkeling, terwijl tevens de invloed, uitgeoefend op kunstbroeders en publiek; de macht van in het

---

1) Felix Weingartner werd op 2 Juni 1863 in Zara (Dalmatië) geboren. Toch stamt hij van Duitsche voorouders, want zijn vader was geboortig uit Weenen, zijne moeder uit Silezië.

muzikale leven als stuwende kracht te werken, oneindig grooter geworden is.

Tot hen die de resultaten van die grootere ontwikkeling in de volheid in zich vereenigen; tot de werkelijke „figuren” in het hedendaagsche kunstleven, behoort zeker in de eerste plaats Felix Weingartner, de kunstenaar die ook hier te lande in de laatste jaren — vooral als dirigent — eene groote reputatie verworven heeft.

Geniaal dirigent in de eerste plaats, daarnevens echter componist van meer dan gewone gaven en schrijver van pittige brochures over actueele vragen op muzikaal gebied; ten slotte dichter der teksten van zijn eigen muziekdrama's, die als zoodanig zeker niet zonder waarde zijn, is Weingartner een dankbaar onderwerp voor een biografisch opstel.

De volgende bladzijden mogen er toe bijdragen het juiste begrip van die gecompliceerde persoonlijkheid en de waardeering van hare bijzondere gaven steeds algemeener te doen worden.

Tengevolge van een decreet van de keizerin Maria Theresia, waarbij een der voorvaderen in den adelstand verheven werd als belooning voor bewezen diensten, hebben de Weingartner's het recht zich nog te noemen, „Edler von Münzberg”, een recht waarvan onze Weingartner nooit gebruik maakt, want op geen enkel concertprogramma, noch op een zijner composities vindt men dien adellijken titel.

Zijn vader, zwak van gezondheid en daarom op eigen verzoek in zijne staatsbetrekking naar een zuidelijk klimaat verplaatst, stierf reeds toen Felix eerst vier jaren oud was. De weduwe verhuisde toen naar Graz, de hoofdstad van Stiermarken, waar haar kind het eerste schoolonderwijs genoot en zij met liefde en zorg zijne eerste muzikale studie leidde. Later kwam hij onder leiding van Dr. Wilhelm Meijer, den dirigent van den „Steiermärkischen Musikverein”, een in Oostenrijk beroemd paedagoog.

Vroeg reeds openbaarden zich een groote drang tot componeeren en eene groote belangstelling in het tooneel. Wij lezen

van composities als: eenige scenes uit het tekstboek van *Ferdinand Cortez* van Spontini en *Melusine* van Grillparzer. Erger nog: met een schoolkameraad werd een tekstboek geschreven *Arminius, Deutschlands Befreier*, waarvan Felix een geheel bedrijf componeerde en in volledige Orchestpartituur neerschreef.

Dat alles had echter slechts waarde als bewijzen van talent en als beloften voor de toekomst.

En die beloften werden gehouden! Reeds in 1880 en in de twee volgende jaren, verschenen — bij Schuberth in Hamburg — Weingartner's eerste composities. Zij deden dadelijk de aandacht vestigen op den jongen kunstenaar, en hadden tengevolge dat de Oostenrijksche regeering hem een „Staatsstipendium” toekende.

Vermelding verdient dat Brahms, die kort te voren de composities van Weingartner had leeren kennen, door eene krachtige aanbeveling, veel tot deze onderscheiding bijdroeg.

In 1881 bezocht de jonge man het Conservatorium te Leipzig, waar hij studeerde onder Reinecke, Jadassohn en Oscar Paul. Tegelijkertijd was hij aan de Universiteit ingeschreven als student in de Wijsbegeerte.

Zooals 't zooveel jongen kunstenaars gegaan is, zoo ging het ook Weingartner: de kennismaking met Liszt (te Weimar in 1882) maakte op hem een grooten en blijvenden indruk.

Ook zijnerzijds was Liszt met den jongen man, die een groote waardeering voor, en een goed begrip van des grijzen meesters composities bleek te bezitten, zeer ingenomen.

Hij spoorde hem aan naar Weimar te komen, eene uitnodiging waaraan Weingartner in 1883 gevolg gaf, toen hij in 't bezit van den Mozartprijs het Conservatorium te Leipzig verliet.

Hij had toen reeds getoond een niet alledaagsch compositie-talent te bezitten; had met veel toewijding zich aan de studie van het pianospel gewijd en was reeds meermalen als solist opgetreden (o. a. in eene tournée die hij in '83 met den tenorzanger Anton Schott maakte, bij welke gelegenheid hij ook hier te lande in verschillende steden optrad) maar bovenal, hij had

ook reeds bewijzen van zijne buitengewone gaven als orchestreleider gegeven, bij het dirigeeren van Beethovens 2de Symphonie.

Dit, en de noodzakelijkheid van nu zelfstandig in zijn onderhoud te voorzien, deden hem de loopbaan van dirigent inslaan, en wel aanvankelijk aan verschillende Opera-theaters.

Hij begon in 1884 in Königsberg, ging het volgende jaar naar Danzig waar hij twee jaren bleef, om eindelijk tot 1889 naar Hamburg te gaan.

Intusschen had Weingartner reeds twee Opera's geschreven die beide ook opgevoerd werden. De eerste, *Sakuntala*, werd voor de eerste maal gegeven te Weimar op 23 Maart 1884, en wel in hoofdzaak op aanbeveling van Liszt, die ook hier weer toonde steeds klaar te staan om jonge talenten vooruit te helpen.

De tweede Opera *Malawika* voerde de Münchener hofopera in 1886 op.

Van Hamburg, waar hij zonderlingerwijs niet die waardeering vond die hij verdiende, ging Weingartner eerst drie maanden naar Frankfort om daar den ziek geworden Otto Dessof te vervangen, vervolgens (van 1889 tot 1891) naar Mannheim en eindelijk van 1891 tot 1897 als hofkapelmeester naar Berlijn.

Daar vooral heeft Weingartner zijn roem als dirigent gevestigd, niet het minst door zijne leiding der Symphonie-avonden van de Koninklijke Kapel, die hij uit een toestand van bijna hopeloos verval weer ophief en tot de drukst bezochte Concerten van Berlijn maakte.

Nadat hij in dien Berlijnschen tijd zijne derde opera *Genesius* had doen opvoeren, nam hij plotseling — in 1897 — zijn ontslag als opera-dirigent. Men sprak van gezondheidsredenen, maar enkelen — die achter de schermen hadden kunnen zien — mompelden zoiets van verschil van meening met den intendant. Hoe 't zij, trots alle pogingen hem voor Berlijn te behouden, door vrienden en vereerders aangewend, bleef Weingartner bij zijn besluit.

Hij trok naar München, waar Dr. Kaim juist zijn nieuwe,

slechts voor Concerten bestemde Orchest had gevestigd en werd als eerste dirigent aan die inrichting verbonden. Echter liet hij zich bewegen de leiding der Symphonie-avonden te Berlijn te blijven voeren, een besluit, door de muziekvrienden aldaar met geestdrift vernomen, maar dat hem noodzaakte voortdurend tusschen Berlijn en München heen en weer te reizen. Hoe meer zijn roem zich verbreidde, des te grooter werd het aantal uitnoodigingen tot het optreden als gastdirigent. In vele Duitse steden, in Parijs en Brussel, in ons land, maar ook in Londen en New-York heeft Weingartner kleinere of grootere reeksen van concerten gedirigeerd.

Toch bleef hij ijverig aan 't componeeren; zelfs mogen de laatste tien jaren wel de vruchtbaarste genoemd worden, want behalve vele liederen met begeleiding van piano of van orkest, schreef Weingartner in dien tijd zijne beide Symphonische Dichtungen *Das Gefilde der Seligen* en *König Lear*, de twee groote Symphonieën in G en in Es, en zijne trilogie *Orestes*, eene reeks van drie korte, samen één avond vullende muziekdramas.

Op 't onverwachtst verspreidde zich in 't voorjaar van 1905 het gerucht dat Weingartner zijne werkzaamheid als leider van het Kaim-Orchest te München had opgegeven, een gerucht dat weldra bevestigd werd door de benoeming van een opvolger.

Des kunstenaars eenige aanleiding tot dit besluit was zijn wensch naar meer vrijen tijd om zich ongestoord aan de compositie te kunnen wijden. Hij wil dus voortaan in de eerste plaats als componist beschouwd worden, en zijne groote gaven als dirigent alleen beschikbaar stellen voor de concerten der Koninklijke Kapel te Berlijn (die hiermede niet hartelijk genoeg gelukgewenscht kan worden) en voor enkele concerten die hij als gastdirigent leiden zal.¹⁾

---

¹⁾ Even vóór het afdrukken van deze regelen wordt het bekend dat W. besloten heeft niet meer te dirigeren, waar dan ook, en dat zijne werkzaamheid als dirigent bij het Muziekfeest te Aken (Pinksteren 1906) zijn laatste optreden als zoodanig beteekent.

Of dit besluit in 't voordeel van de kunst is, wordt door velen sterk betwijfeld; ook mag de vraag gesteld worden of, bij 't vatten ervan, zelfkennis heeft voorgezeten. De toekomst zal die vragen beantwoorden!

Wie zich een duidelijk beeld van den kunstenaar wil vormen, die dient hem in zijne drievoudige qualiteiten afzonderlijk te beschouwen; want de componist, de schrijver en de dirigent in zijne persoon vereenigd, verdienen ieder voor zich de aandacht — zij 't de een in meerdere mate dan de ander. Ten slotte zal dan de complete kunstenaar des te beter begrepen worden, wanneer door nauwkeurige studie van zijne verschillende hoedanigheden, zijn geheele wezen ons duidelijker wordt.

Die methode worde dus ook hier gevolgd; vestigen wij daarom eerst onze aandacht op Weingartner, den

COMPONIST.

Zij, die geroepen zijn den ontwikkelingsgang van een scheidend kunstenaar te schetsen en een critisch oordeel over zijne scheppingen uit te spreken, zouden zeker allen gaarne een blik slaan op die werken uit den studietijd, ontstaan toen het ontluikend talent begon de vleugels uit te slaan, maar nog niet de kracht had werken voort te brengen die waard waren bekend te worden.

Dat zou leerrijk en belangwekkend zijn!

Thans geeft meestal een opus 1 den indruk van te zijn geschreven onder de oogen van een leeraar die zorgvuldig er voor waakt, dat elke buitensporigheid vermeden wordt.

Ik wees hierop reeds vroeger (in mijne biografische schets van Richard Strauss) en kreeg bij 't doorspelen van Weingartner's eerste werk dezelfde gewaarwording.

Het is eene reeks van zeven kleine stukken voor Piano (onder den titel *Skizzen*). goed klinkend, braaf bewerkt, zelfs hier en daar karakteristiek, maar totaal onzelfstandig. Het derde stukje (*Frage*) en ook het zevende (*Ende vom Lied*) zijn geschreven naar het voorbeeld van Schumann, terwijl het vierde

(*Scherzo*) eene hoogst bedenkelijke overeenkomst vertoont met het *Scherzo* uit de negende *Symphonie*.

Meer eigens heeft de componist in 't tweede werk neergelegd. Dit draagt den titel *Tonbilder zu Stifter's Studien* en geeft in acht nummers verklankingen van bepaald aangewezen episoden uit *Stifter's* boek.

Enkele nummers zijn werkelijk scherp gekarakteriseerd, en op verschillende plaatsen vertoont zich reeds de eigenschap die later zich sterk ontwikkelen zal: de neiging tot het aanwenden van krasse harmonieën, en de toepassing van die neiging zonder schroom, daar waar de logica het gebiedt.

Zijn *Opus 3* betitelt Weingartner *Aus vergangener Zeit*; het is een bundel van zes *Pianostukken* waarop het bovenstaande eveneens van toepassing is. *Op. 4, Lose Blätter*, en *Op. 5, Phantasiebilder* zijn voor voor Piano geschreven, maar als *Op. 6* fungeert eene *Serenade* voor strijkorkest.

Met dit werk neemt de componist een tijdlang afscheid van de instrumentale muziek, om zich geruimen tijd alleen te bewegen op vocaal en dramatisch gebied. In de veertien jaren die nu volgen, ontstonden behalve drie groote opera's, een aantal liederen met piano-begeleiding.

De meesten van die vele liederen zijn onze aandacht overwaard, en 't is een zonderling verschijnsel, zeker alleen aan gemakzucht toe te schrijven, dat bijna alle zangers en zangeressen die liederen tot nu toe genegeerd hebben. Dat zij daarin ongelijk hebben, hoop ik in de volgende regelen te bewijzen.

Onder de hoedanigheden, die Weingartner als componist van liederen toont, valt in de eerste plaats in het oog zijn gelukkig oordeel in 't kiezen van goed componeerbare teksten. Bijna zonder onderscheid zijn ze, door de daarin uitgedrukte stemming, de onmiddellijke aanleiding tot het ontstaan van melodieën, die van die stemming den zuiveren neerslag mogen heeten.

Dan is zijne declamatie steeds correct en karakteristiek en weet hij de stemming tot op het laatste oogenblik vast te

houden. Het moderne standpunt, van daar, waar de situatie het vereischt, aan de stem eene meer declameerende, en aan de piano de illustreerende rol toe te vertrouwen, wordt natuurlijk ook door Weingartner ingenomen.

Het eerste werk, waaruit die eigenschappen ten volle blijken, is *Harold, eine Folge von neun Gesängen*, tekst van Gustav Kastropp. (op. 9).

Deze zangen zijn bestemd alle negen in onafgebroken volgorde te worden voorgedragen; zij hebben tot onderwerp de ongelukkige liefde van den jongen Harold voor de schoone Ella. Geheel oorspronkelijk mag men ze wel niet noemen, en het conventioneele is misschien niet genoeg vermeden, maar toch: ze boeien, zijn melodius en warm gevoeld, en verdienen zeker gezongen te worden.

Opus 12, de verklanking van Heines bekende gedicht *Die Wallfahrt nach Kevelaar* heeft indertijd veel er toe bijgedragen den roem van Weingartner als componist te vestigen. En dat is begrijpelijk, want het is een mooi muziekstuk, dat den eigenaardigen toon van het gedicht zeer gelukkig weergeeft.

De bundels op. 15 en 16 bevatten beiden acht liederen, onderscheidenlijk op teksten van Uhland, en van Lenau. Hier trekken dadelijk de aandacht: *Verspätetes Hochzeitslied* en *Lied eines Armen* uit op. 15; eveneens *An die Entfernte* en *Liebesfeier* uit op. 16.

Bovendien geven twee liederen uit denzelfden bundel een nieuw gezichtspunt op 's componisten talent. Uit *Mein Türkenkopf* en *Trias harmonica* spreekt een beslist humoristische geest. Nog vaker en steeds meer geprononceerd zal die gave ons blijken uit latere composities, en dan door routine en ervaring meer gelouterd. Hier (in op. 16) raakt de melodie van tijd tot tijd op 't kantje het banale; ze is echter immer karakteristiek en — vooral — interessant geharmoniseerd.

Hoe verder wij nu doordringen in de vele liederen door Weingartner reeds gepubliceerd, des te meer blijkt ook die laatste eigenschap zich te hebben ontwikkeld. Overal ongewone en

verrassende akkoordverbindingen, die aan menig stuk een volstrekt eigen karakter geven.

Twee volgende werken geven weer 't bewijs, hoe oordeelkundig en geleid door goeden smaak de kunstenaar zijne teksten kiest, en hoe hij er naar streeft eene zekere homogeniteit tusschen de verschillende nummers van éénen bundel te bewaren. Op. 18 voegt 6 liederen op ernstige teksten van verschillende dichters tot een bundel samen, die den titel van *Severa* draagt; op. 19 heet *Hilaria*, en contrasteert ten eenenmale met op. 18. Men verzuime niet uit *Severa* het duistere lied *Reue* (Geibel) te leeren kennen; evenmin *die Primeln* (Hamerling) en *Zwei Gänse* uit *Hilaria*.

Met op. 22, den liederenbundel die nu volgt, is Weingartner voor het eerst opgenomen onder de bevoorrechte componisten wier werken door de wereldberoemde firma Breitkopf und Härtel worden uitgegeven, en tot op dezen dag heeft geen andere uitgever meer een werk van Weingartner gepubliceerd.

In dit opus, waarvan twaalf mooie gedichten van Gottfr. Keller als tekst dienen, heeft Weingartner iets gedaan, wat de meeste componisten van liederen verzuimen en wat toch eigenlijk gebiedend noodzakelijk heeten mag: hij heeft bij elk lied nadrukkelijk voorgeschreven voor welke stemsoort het bedoeld is. Wordt dit voorschrift opgevolgd, dan zal men niet meer hooren hoe een hooge sopraan een (getransponeerd) lied voordraagt, dat naar den inhoud van den tekst en volgens de toonsoort door den componist gekozen, niet anders dan voor eene baritonstem bestemd kon zijn; evenmin dat eene alt-zangeres de bekoorlijkheden van haar „Liebchen” staat te bezingen!

Zeker is het dat deze liederen, behoudens eene enkele uitzondering, alles overtreffen wat onze kunstenaar vroeger geschreven heeft. N°. 1, *Geübtes Herz*, volstrekt niet modern, is weldadig melodieus; N°. 2, *Wenn schlunke Lilien wanderten*, wonderbaar en mooi. Dat de invloed van Brahms ook hem niet ongerept liet, bewijst de auteur met het hoogst karakteristiek *Ich fürcht nicht Gespenster*.

Een ander lied (N° 5: *Wie glänzt der helle Mond*) maakt, door de consequente toepassing van de aeolische toonsoort, een eigenaardigen indruk, terwijl N° 7 (*Lied vom Schuft*) drastisch en brutaal als 't is, een treffend bewijs is van den hierboven reeds met enkele woorden aangeduiden zin voor humor.

Jammer dat het onvoornam *Unter Sternen*, met zijn dreunige melodie, den bundel besluit!

Het componeeren van liederen schijnt langzamerhand voor Weingartner eene behoefte te zijn geworden. De werken 25, 27, 28, 31 en 32 zijn alle liederen-bundels, en veel moois is ook daarin te vinden.

Zoo *Ultima Thule* van Julius Rodenberg (op. 25 N° 1) met de karakteristieke natuurschildering; zoo *Lied der Ghawaze* van den Prinz zu Schöneich-Carolath, (op. 25, N° 5) waarin oostersch karakter en dansrhythmus, consequent volgehouden, tot een eigenaardig geheel samenwerken.

Op. 28 toont weer iets bizonders, in 4 groepen van drie zijn de liederen daar naar inhoud en karakter vereenigd. Eerst drie *Blumenlieder*, waarvan N° 1 *Chinesische Rose* van Ebner-Eschenbach den palm toekomt. Dan volgen *Drei kurze Lieder. Auf ihre Hand* (Jul. Sturm) is lieflijk en naief; *Guter Rath*, op een tekst van denzelfden dichter is niet van banaliteit vrij te pleiten.

Drei Handwerkerlieder vormen de derde reeks. Het *Weberlied* (Carmen Sylva) verwerkt op gelukkige wijs een allerkarakteristiekst motief, dat het heen en weer schieten van het spoeltje treffend illustreert. Een *Schuhmacherlied* is van het echte, naief-populaire karakter.

Weer minder belangrijk zijn de drie liederen op teksten van Gottfr. Keller (op. 27, *Aus Gottfr. Keller's Jugendzeit*), maar zeer interessant daarentegen de vier die samen op 31 vormen. De krasse harmonische effecten in de piano-partij van *Der öde Garten*; de fijne karakteriseering van *Der Bauer und sein Ieind* (de begeleider zorge de zéér moeielijke pianopartij niet te bederven!) geven Weingartner recht op eene plaats in de voorste rij der lyrikers.

Ook de 6 *Mädchenlieder* (op. 32) verdienen bekend te worden. Merkwaardig, hoe N° 6 (*Des Mägdeleins Nachtgebet*), tot zelfs de begeleiding, geheel in den stijl van Schubert geschreven is.

Behalve de vele hier in 't kort opgesomde Lieder met pianobegeleiding heeft Weingartner nog gepubliceerd twee Balladen van Carl Spitteler. De teksten zijn geheel in den verhalenden trant, en geven door scherpe teekening van toestanden den toondichter eene uitmuntende gelegenheid voor muzikale karakteristiek.

Deze is door Weingartner vaak zeer goed getroffen, maar in de richting van het quasi-populaire ging hij beslist te ver en naderde bedenkelijk dicht tot de grens van het banale. Het blijkt ook hier weer: den juisten Balladentoon te treffen; de verschillende situaties in een lang gedicht op den voet te volgen; populair-verhalend te schrijven waar zulks noodig is, zonder in 't gewone te vervallen; en ten slotte naast de grootste verscheidenheid, toch eene zekere homogeniteit te bewaren, de combinatie van zooveel gegevens kan alleen worden tot stand gebracht door een zeer bijzonder talent.

Uit deze beide Balladen blijkt m.i. zulk een talent niet.

En toch is Weingartner niet er van ontbloot; de bewijzen hiervan geeft hij in eene reeks werken van bizonderen aard; kunstwerken in een vorm die voor de meeste componisten niet veel aantrekkelijks schijnt te hebben, maar die juist door hem met voorliefde wordt toegepast: in het lied voor ééne stem met begeleiding van Orchest.

't Moet eigenlijk verwondering wekken dat alleen Weingartner, met enkele anderen, tot dezen kunstvorm gekomen is. Het ligt toch voor de hand, zoodra een tekst te verklanken is die meer dan eene gewone begeleiding verlangt, die — naar het moderne beginsel — muzikale schildering vordert, dat men dan, in plaats van tot het wel harmonisch-rijke maar klank-arme klavier, zich wendt tot het Orchest, waar behalve een palet van onnoemelijk vele orchestrale kleuren, tal van persoonlijk eigenaardige instrumenten ten dienste staan.

In de hier bedoelde zangen komt dit op treffende wijs uit! Er zijn er zes, allen van verschillenden aard en karakter; maar in elk stuk — 't een mag als compositie gelukkiger geslaagd zijn dan 't ander — is de orchestrale schildering uitmuntend te noemen.

De nachtelijk duistere stemming in *Unruhe der Nacht* (op. 35 No 1); de wildheid van het *Lied der Walküre* (op. 36 No. 4); de wanhopige somberheid in *Letzter Tanz* (op. 36, No 2), waar de duistere stemming en de steeds volgehouden dansbeweging een met zeldzaam talent gevonden contrast vormen, dat alles bewijst dat niet de eerste de beste, maar een man van smaak en gaven het heeft gecomponeerd.

Een ander nummer, *Des Kindes Scheiden* (op. 36 No 3) toont ons Weingartner als een der uitverkorenen! Gelukkiger getroffen in de stemming; rijker in de orchestrale inkleeding kan men zich dien tekst niet gecomponeerd denken. De eerste helft van het gedicht wordt alleen door strijkinstrumenten begeleid, maar in ongeveer twintig partijen verdeeld; eene schrijfwijze die ideale klankeffecten te weeg brengt. Later komen enkele blaasinstrumenten en de harp er bij, maar alles is even sober als rijk, even eenvoudig als smaakvol, kortom, geniaal uitgevoerd.

Het bestudeeren van deze partituur ontlokte mij de verzuchting: waarom treden de meeste zangeressen nog maar altijd op met uit het verband gerukte Aria's uit Opera's of Oratorios, en laten zij zulke nummers, speciaal voor concertvoordrachten bedoeld, links liggen?

Een ander tweetal nummers toont Weingartner eveneens in zijne volle kracht als vocaal-componist: de *2 Gesänge für achtstimmigen Chor und Orchester* (op. 38). Ze zijn opgedragen aan het koor te Sheffield, dat — met de oratorium-vereeniging te Amsterdam — door Weingartner voor 't beste ter wereld verklaard wordt.

Beide koren zijn met bewonderenswaardige heerschappij over de techniek geschreven; de achtstemmige koorsatz vloeit in

de natuurlijkste stemvoering daarheen, en het Orchest is even meesterlijk behandeld. Waar wederom de teksten goede gelegenheid tot orchestrale schildering geven, heeft de componist natuurlijk daarvan partij getrokken, en is hij daarin op de gelukkigste wijs geslaagd. Zoowel de spookachtige stemming van *Traumnacht* (Fr. Langheinrich) als de machtige natuurtafereelen, die in den *Sturmhymnus* (Hel. v. Engelhardt), worden weergegeven, zijn uitmuntend getroffen.

Eene fout, die vooral den modern voelenden kunstenaar zwaar toegerekend moet worden, mag hier niet worden verzwegen: de vele tekstherhalingen zijn — vooral in *Traumnacht* — hinderlijk.

Vóór wij overgaan tot het bespreken van Weingartner's vier opera's, of beter uitgedrukt, muziekdrama's, dient eerst een blik geslagen op zijne grootere instrumentaal-werken.

Eene *Serenade* voor strijkinstrumenten opent de rij. Zij is in 1882, dus aan het eind van den conservatorium-tijd, geschreven en opgedragen aan den privaat-docent voor muziek aan de Universiteit te Leipzig, den geleerden Dr. Oscar Paul, bekend door zijne bewerking van de vijf boeken *De Musica* van Boëtius; een werk waarvoor de faculteit der wijsbegeerte hem beloonde met de benoeming tot buitengewoon hoogleeraar.

Tusschen deze *Serenade*, die het opusgetal 6 draagt, en de beide groote „Symphonische Dichtungen” voor Orchest (*König Lear*, op. 20; en *Das Gefilde der Seligen* op. 21) ligt eene tusschenruimte van veertien jaren. Een tijdsverloop waarin niet alleen het compositie-talent van den jongen kunstenaar zich zeer ontwikkelde, maar ook zijne kunst- en levensbeschouwing groote veranderingen onderging.

Ofschoon de Componist den door Liszt zoo gelukkig gevonden naam van Symphonisch gedicht aanwendt, bedoelt hij evenmin als deze — zooals nog zoovelen meenen — een vormenloos conglomeraat van muzikale volzinnen te geven.

Integendeel, een nauwkeurig bestudeeren der partituren toont

aan, dat de beide werken wel degelijk in afgeronden, zij het niet conventioneel naar klassieke modellen gevolgd, vorm geschreven zijn.

In dien vorm is een inhoud vervat, die hoog belangrijk mag worden genoemd, en in beide werken volkomen weergeeft wat de titel doet verwachten.

Uit *King Lear* spreken de indrukken door Shakespeare's machtig drama opgewekt; en het mag worden geconstateerd, dat de toondichter niet alleen naar beste krachten er naar streefde zijn hooge onderwerp op waardige wijs te verklanken, maar ook dat hij daarin is geslaagd.

Het machtige hoofdthema, door alle strijkers unisono voorgedragen, neemt dadelijk de aandacht in beslag: het zegt iets! Een mooi, zangerig neventhema geeft een weldadig contrast en in de verwerking van een en ander bereikt de componist vaak eene grootsche, bijna zou ik zeggen, dramatische hoogte.

Eene groote muzikale geleerdheid, die altijd middel blijft, nooit doel wordt, spreekt uit elke bladzijde der partituur: overal kunstvolle contrapuntische combinaties en eene volmaakte instrumenteerkunst.

Das Gefilde der Seligen is volgens eene notitie op het titelblad der partituur, „angeregt durch das Gemälde von Arnold Böcklin”. Ook eene reproductie van die schilderij is daar aangebracht.

In een ideaal landschap, aan de overzijde van eenen stroom, vermeien zich verschillende zaligen. Aan deze zijde ziet men, in het water voor eene grot, een tweetal meerminnen, terwijl eene schoone jonge vrouw, op den rug van een met bloemen bekransten centaur, door het water naar den heiligen oever gedragen wordt. Midden op het water zwemmen twee blanke zwanen.

Ziehier nu een onderwerp dat, juist door het vage van den titel, de fantasie des hoorders vrijelijk laat dwalen en daardoor ter illustratie door zoogenaamde programma-muziek uitermate geschikt heeten mag, meer dan zoo menig nauwkeurig omschreven concreet begrip.

Ook op de fantasie des componisten heeft blijkbaar dit onderwerp een grooten indruk gemaakt, want — voor zoover de studie der partituur alleen, zonder het stuk gehoord te hebben, recht geeft dit te beweren — hij schreef een boeiend schoon fantastisch nummer.

Terwijl natuurlijk, geboden door den volstrekt verschillenden aard van het weer te geven onderwerp, de melodie in dit stuk weeker en teerder is dan in *King Lear*, vinden wij overigens dezelfde hoedanigheden ook hier terug. Hoedanigheden die collectief kunnen worden aangeduid als meesterschap over de techniek.

Slechts orchesten van beteekenis mogen zich wagen aan de uitvoering van deze beide werken, in de eerste plaats omdat zij doorgaande aan leider en uitvoerenden hooge technische eischen stellen, maar ook omdat zij eene groote bezetting vorderen.

In het *Gefilde der Seligen* wordt verlangd eene „Bastrompet” het instrument door Wagner in zijnen *Ring* aangewend; bovendien een speeltuig dat op aandringen van Weingartner door den instrumentmaker Moritz in Berlijn gebouwd is: een Altfluit, d.w.z. eene fluit die drie tonen lager kan gaan dan de gewone, en die door den wijderen bouw een donkerder klanktimbre geeft.

Kort na deze beide orchestwerken schreef Weingartner twee Symphonieën; werken die tamelijk veel gespeeld zijn en zeer verschillend zijn beoordeeld.

Gedachtig aan het spreekwoord van de wespen en de slechtste vruchten, mag hier wel de meening worden uitgesproken dat de zoo sterk uiteenlopende meeningen wel als bewijs mogen worden aangenomen, dat wij hier niet met iets alledaagsch te doen hebben.

En de kennismaking met de beide Symphonieën bewijst dat! Gaan wij eerst na wat de oorzaak kan zijn van het afkeurend oordeel, door velen over die Symphonieën geveld, dan treft ons eerst eene eigenschap, die ook vele van Weingartner's

andere werken aanwijzen: de componist is vaak onbewust elektisch, en dientengevolge mist zijn werk wel eens eenheid van stijl. Voorbeeld: het tweede thema van 't eerste gedeelte der eerste Symphonie, dat besliste verwantschap toont met Schubert's „Uvollendete.”

Verder springt in 't oog dat enkele muzikale gedachten minder nobel zijn dan in eene Symphonie geoorloofd heeten mag; eene opmerking die gestaafd wordt door het begin van het Scherzo der zelfde Symphonie.

De derde aanleiding tot afkeuring is 's componisten koenheid in 't aanwenden van nieuwe harmonie-verbindingen.

Wie echter hierin eene zonde ziet, verklaart zich zelf tot verstokt conservatief! De rijkdom van harmonieën die ons toonstelsel bevat, is nog lang niet uitgeput, ja zelfs nog niet geheel ontgonnen; en hij, die in zijne werken er naar streeft die schatten aan 't licht te brengen, verdient goedkeuring en aanmoediging.

En dan — hetzelfde verwijt is in de laatste twee eeuwen allen componisten van beteekenis toegevoegd; hetgeen hen niet weerhield rustig hunnen weg te vervolgen, der kunst ten zegen.

Van de drie verwijten is dus een ontzenuwd, maar de twee anderen blijven gelden! Die minder goede eigenschappen zijn dan ook wel van een zoo storenden aard, dat ze een werk tot val zouden kunnen brengen, wanneer niet andere, goede kwaliteiten er tegenover stonden die door aard en aantal een overwegend tegenwicht vormen.

't Is dus zaak te onderzoeken of die kwaliteiten in de beide Symphonieën aanwezig zijn; een onderzoek dat dadelijk bevredigend uitvalt!

De muzikale gedachten zijn — behoudens de hierboven aangegeven uitzonderingen — doorgaans belangrijk, van echt symphonisch karakter en leenen zich uitmuntend ter verwerking. Hier is dus een der eerste vereischten voor 't scheppen van eene Symphonie aanwezig.

Het hierboven reeds meermalen geconstateerde meesterschap over de instrumentatie, plooit om de muzikale grondgedachten een schitterend kleed en de beheersching over de techniek der compositie, het vermogen van knap contrapuntisch te werken maakt dat de werken bij voortdoring boeien en belang inboezemen.

Dat Weingartner's Symphonieën dus levensvatbaar en het spelen waard zijn, zal uit het bovenstaande voldoende blijken.

Hetzelfde mag worden gezegd van zijne overige instrumentaal-werken die zich op het gebied der kamermuziek bewegen.

Dat zijn in de eerste plaats drie strijkkwartetten. Het eerste (op 24. in d) is opgedragen aan het Halir-quartett te Berlijn; het tweede (op 26, in f.) draagt op 't titelblad de opdracht: dem Böhmi-schen Streichquartett gewidmet, terwijl de componist het derde (op 34, in F) zijne vrouw toewijdde.

Uit deze drie opdrachten blijkt dat de auteur zelf de werken van eenige beteekenis acht; anderen, die door grondige studie de stukken nauwkeurig hebben leeren kennen, zullen die opvatting zeker deelen.

De meest markante eigenschap van deze kwartetten is, dat ze werkelijke, echte strijk-kwartetten zijn. Niet zooals in den laatsten tijd vaak voorkwam, orchestraal gedachte muziek voor vier strijkinstrumenten gezet, maar regelrecht uit de liefde voor deze instrumentale verbinding geboren muzikale gedachten, in echten kwartetstijl verwerkt.

Dat is op zich zelf al een »cum laude« waard!

Komt daar dan nog bij dat de gedachten voor het grootste gedeelte, werkelijk muzikale waarde hebben; dat de melodieën pakkend mogen heeten; dat de bewerking op vele plaatsen beslist geestig te noemen is; en ten slotte, dat — voor zoover het lezen der partituren daartoe recht van oordeelen geeft — alles mooi, wat men noemt echt »quartet-mäszig« klinkt, dan wordt met het volste recht de vraag gesteld, waarom worden ook deze werken zoo weinig gespeeld?

Zeker, de kwartet-spelers die ze in studie nemen zullen moei-

lijkheden ontmoeten! Ze zullen op enkele plaatsen akkoord-verbindingen tegenkomen die aanvankelijk hard-dissonerend klinken, en met zorg behandeld moeten worden, willen ze geen onaangename indruk op den hoorder maken. Ze zullen ontdekken dat somtijds de welluidendheid werd opgeofferd ter wille van de logische stemvoering. Maar zij zullen ook, is 't werk door ernstige studie hun eenmaal vertrouwd geworden, bemerken dat die eigenschappen uit de persoonlijkheid van den componist voortkomen en, in de lijst van 't geheel beschouwd, aan het werk geen kwaad doen, maar integendeel er een stempel van individualiteit op drukken.

Een ding mag niet worden verzwegen: Weingartner blijkt zulk eene grondige studie van de kwartetten van Beethoven te hebben gemaakt, dat de herinnering hem wel eens parten speelt.

Niet de motieven zijn 't, maar de stijl en vooral de klank-verbindingen doen vaak levendig aan des grooten meesters kwartetten denken.

Een ander kamermuziekwerk, het Sextet voor Piano, en vijf strijkinstrumenten (waarbij Contrabas) lijkt minder belangrijk. Ook dit werk is — hoe kon 't anders? — met kennis van zaken geschreven, en vooral de Contrabas, het instrument dat zoo spoedig uit het kader valt, is uitmuntend behandeld en draagt vaak tot het maken van mooie effecten bij. Maar 't is alsof de fantasie den componist niet altijd trouw ter zijde stond; daar zijn bladzijden die meer „gemaakt” dan „geschapen” lijken.

Het eerste gedeelte is van overdreven lengte. Het tweede, een pittig Allegro wel niet oorspronkelijk maar karakteristiek; de eerste Middensatz echter is onbeduidend, en van den tweeden moet hetzelfde worden gezegd.

Effectvol is het Adagio, en ook het laatste gedeelte zal bij goede uitvoering veel indruk maken. Het is een *Danza funebre* en reeds daarom merkwaardig omdat het een bedaard Finale is.

De eenige opmerking, die te maken ware, is, dat de ernst en somberheid die het „funebre” karakter aan het stuk moeten

geven, meer den indruk geven van geweld dan van echt te zijn.

Het werk van den toondichter is met het bovenstaande behandeld; thans rest nog dat van den dichter-componist.

Want, als volgeling van den grooten meester op muzikaal dramatisch gebied, van Richard Wagner, dichtte ook Weingartner de teksten van zijne Muziekdrama's zelf.

De beide eerste van die werken behandelen beide een Indisch onderwerp.

„*Sakuntala*, Bühnenspiel in 3 Aufzügen. Indisches Märchen. Franz Liszt gewidmet”, werd reeds in de jaren 1881 en '83 geschreven, dus toen de auteur tusschen 18 en 20 jaren oud was, en ook te Weimar, door den invloed van Liszt opgevoerd.

„*Malawika*, Komödie in 3 Aufzügen« volgde in 1885 en '86, en beleefde de eerste opvoering te München. Over beide werken zal hier niet nader worden uitgewijd. De kans dat iemand onzer ooit eene voorstelling ervan zal bijwonen, is gelijk nul, want geen theater heeft ze ooit in het repertoire opgenomen; maar bovendien, de auteur zelf désavoueert ze ten eenenmale.

De kieschheid gebiedt dus reeds ze stilzwijgend op zij te leggen.

Een derde tooneelwerk echter, (*Genesisius*), mag zeker niet genegeerd worden, want daarin toont Weingartner eene zeer be-sliste begaafdheid voor de dramatische compositie. Geheel zelf-standig dichter is hij hier niet geweest; op het titelblad staat nadrukkelijk vermeld: «Dichtung (mit Benutzung der Opern-dichtung *Geminianus* van H. Herrig) und Musik von F. W.»

Blijkbaar is de tekst dus eene omwerking van een bestaand gegeven; hoever de bewerker hierin is gegaan en wat zijn aan-deel in het resultaat is, kan natuurlijk niet worden beoordeeld. Wel kan worden geconstateerd dat het tekstboek een der beste uit den tijd na Wagner heeten mag.

De verzen zijn vloeiend, door steeds wisselend metrum zeer geschikt voor de compositie, en stijgen vaak tot eene dichter-lijke hoogte die opera-tekstdichters zelden bereiken. De keus van het onderwerp toont den volgeling van Wagner: het is

»algemeen-menschelijk» en verkondigt het geluk door »Entsagung«.

Een kort overzicht van de handeling, die speelt in den tijd der Christenvervolging onder Keizer Diocletianus, moge hier volgen.

De Christenen zijn in 't geheim bijeen en houden eene godsdienstoefening. Hun voorganger, Cyprianus, wijst hen op het gevaar waarin zij verkeeren, nu de Keizer, door wilden haat gedreven, vastbesloten blijkt de nieuwe leer te willen uitroeien; op de martelingen die hen te wachten staan, maar ook op de hemelsche glorie die den martelaren ten deel valt, en eindigt met de vraag of allen bereid zijn goed en bloed te offeren voor den Christus.

Allen geven (»leise aber fest«) een bevestigend antwoord.

Na den zegen van Cyprianus te hebben ontvangen, verwijderden de Christenen zich in stilte. Eéne echter, Pelagia, blijft achter.

Cyprianus vraagt haar waarom, maar zij kan niet spreken en verbergt weenend het gelaat aan zijne borst.

Genesisus de tooneelspeler, die onbemerkt de godsdienstoefening bijwoonde slaat den grijsaard en 't jonge meisje, van uit zijn schuilhoek, met gespannen aandacht gade.

Pelagia bekent onder tranen dat haar eene zware schuld drukt, dat zij haar geloof ontrouw geworden is, en biecht het volgende: zij was, toen het laatste feest tot 's keizers eer gegeven werd, door nieuwsgierigheid gedreven, den tuin van 't paleis binnen gegaan. Daar zag zij hoe, in een rijk versierde tent, de keizer met aandacht een tooneelvoorstelling volgde. Eerst kwamen nymphen, dan strijders, eindelijk een jongeling:

„O könnt ich sagen dir
wie schön er war.“

Ook hij bemerkt haar

„Da traf
sein Feuerblick mein Aug,“

en schijnt verder slechts voor haar te spelen.

Als het spel uit is — verhaalt zij verder — ijl ik in verwar-
ring heen; maar in een duistere gang, waar ik alleen denk te
zijn, word ik door hem verrast. Hij drukt mij aan zijne borst,
en fluistert mij zijne liefde in 't oor.

„An seine Brust.
preszt mich sein starker Arm,
die Lippen — wehrlos wie ich selbst —
Schlieszt kühn sein Flammenkusz.
Da reisze ich mich los —
und fliehe weit —

Seither naht er mir oft,
folgt meinen Schritten nach.

Seh' ich ihn nicht,
So wein' ich dasz er fern;
und seh' ich ihn,
verwünsch ich — ach — die Kluft,
die uns so grausam trennt.

Begreifst du's nun,
was ich dir musz gesteh'n?
Begreifst die Scham.
begreifst die Thräne auch? —
Er ist ein Heide, Vater,
und ich — liebe ihn!"

Op dat woord stort Genesisius zich aan hare voeten, en tracht
haar met wilde hartstochtelijke woorden over te halen hem
te volgen.

Pelagia, in heftigen tweestrijd, roept tot Cyprianus:

„O Vater schütze — rette mich
vor ihm — und vor mir selbst.“

Deze wijst met ernstige woorden erop, dat eene christin
nooit zich verbinden zal met een afgodendienaar, en ras be-
sloten, wil Genesisius dadelijk tot de christengemeente toetreden
en het nieuwe geloof belijden.

Maar

„Du nimmst den neuen Glauben,
wie sonst ein neues Kleid.“

zegt Cyprianus. Alleen hij, die geld en goed versmaadt, om Christus te dienen, wiens eenig bezit is

„Sehnsucht nach dem Heil“.

die wordt in de gemeenschap opgenomen. Niet achtend op de heftige woorden, die Genesisus hem naar 't hoofd slingert, stelt Cyprianus het meisje voor de keus tusschen haren Heiland en den man die haar zoo hartstochtelijk begeert. Na hevigen strijd overwint het geloof: Pelagia laat zich door den grijsaard meevoeren, en Genesisus zweert woedend wraak.

Onder een tusschenspel van het orchest, verandert het tooneel: op een plein te Rome, voor eene herberg, wacht het volk op den intocht van den keizer. Drukke gesprekken: meisjes dringen om de beste plaats, in de hoop dat de keizer haar zal opmerken; burgers morren over de nieuwste dwaasheid, de benoeming van 's keizers lievelingspaard tot Consul, terwijl christenen elkaar vertellen dat Diocletianus bevolen heeft dat allen hem offeren moeten; enkelen toonen niet zóó vast in de leer te zijn, of zij denken er over het offer maar te brengen.

Later komt Claudia, eene bekende danseres, op; zij wordt door de soldaten met geestdrift begroet en moet met hen drinken. Wanneer Genesisus verschijnt, wordt hij door Claudia geplaagd; zij vraagt hem welke paden hij betrad, in de vele dagen dat hij zich niet liet zien.

Genesisus echter is niet gestemd met haar te schertsen. Door zijne sombere terughouding geprikkeld, wordt ook Claudia ontstemd; zij werpt hem den inhoud van een beker wijn in 't gelaat, en een ernstige twist zou ontstaan zijn, wanneer niet juist luide fanfares de komst van den keizer aangekondigd hadden. Deze houdt een toespraak tot zijn volk. Hij veroordeelt met nadruk de verfoeilijke christelijke leerstellingen; hij wenscht de belijders van die leer zwaar te straffen, en eischt dat een ieder der aanwezigen, ten bewijze dat hij geen christen is, hem offeren zal.

De eersten die aan dat bevel gehoorzamen zijn de twee

christenen die reeds blijk van twijfelmoedigheid hadden gegeven; ook Claudia volgt hun voorbeeld. Wanneer Genesius offeren wil, ziet hij in de verte Cyprianus naderen.

Wraaklust over het gebeurde met Pelagia brengt hem er toe den grijsaard luide toe te roepen, dat thans aan hem de beurt is den Keizer zijn offer te brengen.

Cyprianus weigert, en wordt daarom door den heraut en de soldaten gevangen genomen. Op dat oogenblik verschijnt Pelagia ten tooneele; zij dringt door het volk en ijlt op Cyprianus toe. De Keizer getroffen door hare schoonheid, vraagt wat zij begeert. Vrijmoedig verklaart zij:

„den edlen Greis,
der mir ein Vater war —
ihn will erretten ich.
Ist mir's verwehrt — dem Tod
mit ihm mich weih'n.

Wanneer zij hem offeren wil, zoo spreekt de Keizer, zullen de grijsaard en zij, beiden vrij zijn. Pelagia aarzelt, maar Cyprianus spoort haar aan Gode trouw te blijven. Daar treedt Genesius naar voren: hij zegt den Keizer dat Pelagia niet weet wat zij zegt, dat zij geen christin zijn kàn, maar 't meisje antwoordt:

(in äusserster Erregung)
„Ich darf nicht Christin sein?
Wer also spricht —
ich kenn ihn nicht

en ten bewijze dat zij moedig voor haar geloof wil uitkomen roept zij:

„Seht her
ob eine Christin ich?“

neemt de gouden offerschaal van den drievoet en slingert ze op den grond.

Allen staan ontzet over zooveel vermetelheid; de grijsaard en het meisje worden naar den kerker gevoerd, om morgen den brandstapel te beklimmen.

Genesius is wanhopig over de gevolgen van zijne wraak-

neming; onder het tumult, dat ontstaat door de gevangenneming der christenen zegt, de Keizer in zichzelf:

„Ob Christin, oder nicht,
es gilt bei dir mir gleich.
Dies Weib musz ich besitzen,
fiel auch dahin mein Reich.“

Die laatste woorden wijzen reeds naar het tweede bedrijf. Wanneer het scherm opgaat zien wij de keizerlijke tuinen. Door twee soldaten wordt Pelagia geblinddoekt binnengeleid.

Wanneer de soldaten (die haar dadelijk daarna alleen laten) den blinddoek afnemen, bemerkt het meisje met schrik, dat zij zich bevindt op dezelfde plaats waar zij voor de eerste maal Genesisus zag. Zij vreest hem weer te zullen ontmoeten en bidt om kracht zijne verleidende woorden te weerstaan.

Niet Genesisus, maar de Keizer komt nu op.

Hij zegt haar dat hij dadelijk toen hij haar zag, eene vurige liefde voor haar gevoelde, en vraagt wat zij daarop te antwoorden heeft, en moet van haar 't volgende hooren:

„Du weiszt ja Herr,
dasz eine Christin ich.
Du hast ja selbst mit Todesstraf
bedroht, wer so sich nennt.
Ich hab' nicht meinen Glauben
allein vor dir bekannt,
hab' dich geschmäh't auch vor dem Volk.
Ich hab geschmäh't das Opfer,
das dir hoch heilig gilt.
Wie kannst für mich du Liebe fühlen?“

Maar, christin of niet, de Keizer wil dat zij de zijne worden zal. Pelagia blijft weigeren, en langzamerhand slaat 's Keizers stemming in dolle woede over.

Hij wil haar dwingen hem ter wille te zijn, maar zij houdt hem een kruis voor. Dat gehate symbool doet zijne razernij ten top stijgen; woedend tracht hij de op de knie gezonken Pelagia te grijpen, maar — op 't zelfde oogenblik valt door de

kronen der boomen een heldere zonnestraal op haar neer en overstroomt haar met lichten glans. Verblind deinst de Keizer terug en bedekt het gelaat met beide handen.

Wanneer hij het waagt op te zien, valt zijn oog weer op de nog steeds knielende en biddende jonge maagd: Plotseling komt hem het visioen der op zijn bevel gedooide christenen; hij meent dat ze van alle kanten op hem afkomen, tracht te vluchten, schreeuwt om hulp en valt eindelijk bewusteloos neer.

Op 's Keizers kreten komen van alle kanten hovelingen, soldaten en vrouwen aanloopen. Onder de laatsten bevindt zich ook Claudia.

Wanneer eindelijk de Keizer weer tot bezinning komt, geeft hij last Pelagia onmiddellijk weg te voeren; dan, plotseling wild opvliegend verlangt hij:

„Das Fest! das Fest!
Taghelle Fackeln!
Die Nacht durchschwelgen wir.
Das Schauspiel — fort —
bereitet's schnell —
rührt euch und schafft!
Nur laszt mich nicht allein —
allein nicht — nicht allein —”

Daar komt eene uitgelaten schare van jonge meisjes, in haar midden Genesisus.

Claudia vraagt hem of 't waar is dat hij met christenen omgang had en dat Pelagia zijne geliefde zou zijn.

Spottend is zijn antwoord; alleen om hen op de planken goed te kunnen voorstellen, heeft hij hen in eigen omgeving gadegeslagen.

Intusschen komen de meisjes terug met korven vol bloemen, en beginnen zich voor 't feest te versieren. Ook Claudia neemt bloemen en dwingt Genesisus haar behulpzaam te zijn; door haar gevoel overweldigd bekent zij hem hare liefde, en biedt hem hare lippen om te kussen.

Op 't zelfde oogenblik klinkt het gezang der christenen;

Genesisius deinst verschrikt terug en Claudia, begrijpend dat haar vermoeden waarheid bevat, gaat weenend heen.

Nu komt de Keizer weer; hij wenscht dat het feest aanvangt, en een sierlijk tooneelspel met nymphen, faunen en satyrs wordt vertoond. Later komen de drie gratiën en eindelijk Apollo, door Genesisius voorgesteld.

De catastrophe nadert: de tooneelspeler, vol van herinneringen aan de laatste schokkende gebeurtenissen, en geplaagd door zelfverwijt over het aan den grijsaard gepleegde verraad, raakt in zijne rol verward; zegt onsamenhangende zinnen, is eindelijk zijn gevoel niet langer meester en spreekt luide zijne geloofsbelijdenis uit, eindigend in de woorden:

„Die Hände bindet mir, führt mich
Zum Tode hin. — Ich bin ein Christ!“

Het derde bedrijf speelt in den kerker, waar Pelagia en Genesisius samen zijn opgesloten. De eerste ligt slapend op een stroleger, de tweede staat naast haar. In een langen monoloog stort hij zijn gemoed uit; hij gevoelt hoe zijne openlijke bekeering tot het christendom hem rust en kalmte schenkt, en het leven van zondige genietingen moe, verlangt hij slechts dit ééne: met Pelagia samen te sterven.

Daar komt door eene kleine zijpoort Claudia in den kerker. Zij wil hem redden; heeft den wachter omgekocht, en verlangt dat hij haar volgen zal in de vrijheid.

Genesisius weigert, en hoe hartstochtelijk Claudia hem ook hare liefde bekent, en hem het geluk voorspiegelt dat bij haar hem wacht, hij blijft standvastig. Zijn eenige antwoord is:

„Sprich leise, leise
erwecke nicht dies Weib.“

Claudia smeekt steeds dringender en barst eindelijk in luide weeklachten uit. Hierdoor ontwaakt Pelagia; zij ziet Genesisius en roept ontzet uit:

„Was seh ich — Heiland — Er —
an diesem Ort —“

maar wanneer Genesisus haar zegt:

„Mit dir vereint
sterb morgen ich als Christ.“

roept zij knielend, innig dankbaar uit:

„O ew'ge Macht!“

Nu ziet Claudia hoe zij den geliefde redden kan; zij roept tot Pelagia:

„Du liebst ihn — liebst ihn, so wie ich.
Ein liebend Weib
treibt den Geliebten nicht zum Tod.“

Zij geeft haar eenen ring; dien heeft zij maar aan de wachters te toonen om met Genesisus vrij te zijn.

In Pelagia ontwaakt nu de drang naar liefde en vrijheid. Thans, nu Genesisus Christen is, verbiedt niets haar hem te beminnen. En aileen de minnende vrouw spreekt nu uit de harts-tochtelijke woorden waarmee zij den geliefde wil overhalen met haar te vluchten.

Ook nu blijft hij standvastig, en na harden strijd weet hij Pelagia te overtuigen dat zij geroepen zijn met elkander te sterven als martelaren voor 't geloof, om in 't beter leven samen voor eeuwig te worden vereenigd.

Wanneer de poort van hun kerker opengaat en zij naar den brandstapel zullen worden gevoerd, nadert eene groep eveneens ten doode gedoemde Christenen waaronder Cyprianus. Genesisus belijdt hem blijmoedig zijn overgang naar het Christendom en wordt door Cyprianus zegend in den broederbond opgenomen.

Onder geloovig, biddend zingen schrijden de Christenen naar den brandstapel.

Dit overzicht moge de hierboven gegeven qualificatie van het tekstboek bevestigen. Wel zal men, bij aandachtig doorlezen, hier en daar enkele minder geslaagde versregels vinden, waarvan b.v. aan het einde van het eerste bedrijf een bedenkelijk

staaltje voorkomt, wanneer Genesisus na de koene daad van Pelagia in wanhoop zingt:

„Zu End' mein hohes Streben,
dem Wein, der Sinneslust
ergeb ich mich fortan.“

Dat is eene smakelooze herinnering aan het oude opera-gedoe, maar gelukkig is het uitzondering. Aandachtig lezen van het tekstboek en inleven in de handeling, geeft recht de verwachting uit te spreken dat het werk van af het tooneel zeker indruk maken zal.

Of nu de muziek dien indruk zal verhoogen? Het is een stout bestaan die vraag te beantwoorden, na alleen het klavier-uittreksel te hebben doorgestudeerd.

Het volgende zal echter niet te kras beweerd zijn: de muziek van *Genesisus* zal zeker imponeeren door den ernst die er uit spreekt; door het streven de beginselen van het muziekdrama consequent en logisch door te voeren. Als noodzakelijk gevolg van die beginselen zijn de door den componist verwerkte leidend-motieven te beschouwen; doorgaans hebben die wel het karakteristieke wat onmisbaar is om ze onmiddellijk aan den hoorder in te prenten, maar enkele zijn er bij op welker oorspronkelijkheid wel iets af te dingen valt, zooals o.a. het motief waarmee het werk aanvangt — een soort van „Glaubensmotiv“, want het treedt immer op met de christenen — en dat eene meer dan schijnbare overeenkomst vertoont met het eerste motief uit Mendelssohn's *Athalia*-Overture.

De harmoniseering is doorgaans interessant; krasse dissonanten worden niet geschuwd waar de situatie het eischt. Over de instrumentatie kan geen oordeel worden geveld; daarvoor zou de volledige partituur ter beschikking moeten zijn. Enkele aanduidingen, maar vooral Weingartner's antecedenten in dit opzichte geven recht het hoogste te verwachten.

Moeielijkheden te schrijven heeft de componist, hier zoomin als in zijne andere werken, vermeden. Alle uitvoerenden moeten dus hunne zaak meester zijn. Is dat het geval, en worden lei-

ding en regie aan ervaren kunstenaars toevertrouwd, dan zal het werk op een beschaafd, artistiek voelend publiek zeker indruk maken.

In nog hogere mate is dit te verwachten van Weingartner's laatste dramatische werk: „*Orestes, eine Trilogie nach der Oresteia des Aischylos*”.

Het bestaat uit drie korte dramas die samen een geheel vormen en eenen avond vullen.

Het eerste stuk heet *Agamemnon*.

Een wachter zit op het platte torendak van den Koningsburcht. Hij beklagt zich dat hij nu reeds een jaar moet wacht houden, om te spieden of op de bergen de vuren branden, het afgesproken teeken van 's konings terugkeer. Daar plotseling ontdekt hij een lichtend punt; weldra nog meer! De vuren zijn ontstoken. Luid roepend dat de koning in aantocht is, daalt hij in den toren af.

Op datzelfde oogenblik komt Klytaimnestra, de koningin, met haren minnaar Aigisthos uit het slot. Zij gelast hem zich buiten de stad te begeven, daar een troep lansknachten aan te werven en met die mannen terug te keeren wanneer hij verneemt van „der fert'gen That.”

Dan verschijnt een koor van grijsaards die — oudergewoonte — dagelijks aan het paleis komen om der koningin van raad te dienen, zoo zij dien noodig heeft. Zij houden bespiegelende gesprekken, en zijn verwonderd wanneer zij Klytaimnestra rijk gekleed, met eene schaar van vrouwen zien komen, en haar op 't altaar offers zien plengen.

Eindelijk bevredigt de koningin hunne nieuwsgierigheid; zij meldt hun dat Troja gevallen is en dat Agamemnon weldra zal terugkeeren.

Daar komt bericht dat met een zoeven aangekomen schip een bode gekomen is. Dadelijk na die tijding komt de bode zelf. Hij meldt het goede nieuws dat Troja verwoest is; Priamos en zijne nakomelingen gedood, en dat in het hen volgende

vaartuig de koning zelf zich bevindt, rijken buit meevoerend. Klytaimnestra gaat het kasteel binnen om alles voor de ontvangst van haren gemaal in gereedheid te brengen; de grijsaards blijven en spreken hunne bezorgdheid uit over naderend onheil, want

„Gar selten geben Götter
Die Freude ungemischt.“

Hunne gesprekken worden gestoord door jubelkreten van het volk, dat den weergekeerden koning begroet.

Deze verschijnt in eenen door slaven getrokken zegewagen; naast hem Cassandra in rijk priesterlijk gewaad.

Door de grijsaards met heilwenschen begroet, spoort hij hen aan de goden te danken voor zijn behouden thuiskomst.

Opgetogen vreugde huichelend ijlt nu Klytaimnestra op Agamemnon toe; zij houdt een lange, gezwollen rede om hem te verwelkomen, die de koning koeltjes beantwoordt. Ééne zaak wil hij haar dringend vragen, namelijk Cassandra hem door 't leger als oorlogsbuit geschonken, vriendelijk te ontvangen en haar als huisgenoot op te nemen.

Ofschoon Klytaimnestra haar noodt mee binnen te treden, blijft de jonge priesteres in star zwijgen voor zich uit staren, waarop Klytaimnestra:

„Noch nicht gebrochen scheint
der freie Trotz. — Uebt sie
im schweigen sich, wohlan,
mit Worten bin auch ich zu End.“

Vervuld van medelijden voor het jonge meisje, wil een der grijsaards haar tot berusting manen, en naar het slot geleiden. Nauwelijks echter heeft zij de oogen opgeslagen en gezien waar zij was, of zij breekt in luide weeklachten uit. En in geestvervoering spreekt zij van de vizioenen die zij met zieleblisk waarneemt; van de misdaden die het bloed over den drempel van dat paleis zullen doen vloeien; van het nog heden te aanschouwen treurige einde van Agamemnon, en van haarzelf.

Zij schrijdt het huis binnen en even daarna hoort men's konings stem:

„Ich bin geschlagen, weh!“

Kort daarop gaat de middenpoort open; de lijken van Agamemnon en Kassandra worden naar buiten gedragen; Klytaimnestra volgt en spreekt het volk toe; zij erkent zelf den echtgenoot te hebben gedood en verklaart dat zij zich nu de macht heeft toegeëigend. Wanneer het volk mort en dreigt komt Aigisthos met zijne lansknachten; de grijsaards trekken het zwaard, en bijna ontstaat een strijd. Maar Klytaimnestra zweert dien nog tijdig met de woorden:

(tot Aigisthos)

„Geliebter, halt!

Genug

des Blutes ward vergossen.

Was Jene sprachen, merk',

und strafe später. —

Heut'

sei Freude nur ob gut

gelung'nen Planes unser Theil.“

Beiden begeven zich in het paleis, en na de wijze woorden der grijsaards:

„Täglich müht sich der Mensch, sein

Schicksal glücklich zu lenken —

— während der Götter Rath wägt

unerforschlich die Schuld.“

valt het scherm.

Das Todtenopfer is de naam van het tweede der drie drama's; het speelt op eene plek bij het graf van Agamemnon.

Orestes, de zoon van den vermoorden koning, komt op, gevolgd door zijnen vriend Pylades. Hij offert een haarlok aan de nagedachtenis zijns vaders, en zweert een duren eed dat hij de moordenaars straffen zal.

„Wie jene Mörder einst

den Vater überlistet,

so überlist ich sie.

Wie ihre Frevlerhand
zu Tod den Ed'len schlug,
so schlägt sie meine Hand.
Weh mir, vollend' ich's nicht!"

Daar nadert een stoet van treurende vrouwen, Orestes ontdekt in de aanvoerster zijne zuster Elektra, en verbergt zich om haar te bespieden. Terwijl ook deze vrouwen den doode een offer brengen, wisselen treurzangen tusschen Elektra en haar geleidsters elkander af. In een lang gebed smeekt Elektra de goden, eenen wreker te zenden:

„ein Richter seines Mordes,
ein Rächer uns'rer Schmach,
ein Retter seines Landes."

Orestes treedt te voorschijn:

„Noch eh' du sprachst, war dein
Gebet erhört."

De vrouwen juichen hem als Heer en Koning toe. Hij vraagt of zij haar offer gebracht hebben op last der koningin, en verneemt dat deze — zooals zoo dikwijls — in den nacht door bange droomen gekweld werd; droomen waarin altijd Agamemnon haar verschijnt, en het offer dus moest dienen om de goden te verzoenen.

Orestes besluit dadelijk te handelen: hij verbiedt de vrouwen iets over hem of zijn terugkomst te laten verluiden. Elektra vertrouwt hij aan zijnen vriend Pylades toe; bij diens vader zal zij blijven tot dat in haar land alle schuld zal zijn geboet.

Zij volgt 's broeders vriend vol vertrouwen, maar plukt eerst eene roos van de rondom bloeiende struiken en legt die neder op 't graf. De vrouwen volgen onder plechtig gezang haar voorbeeld.

Nu verandert het tooneel, en vertoont dezelfde schikking als in Agamemnon. Het is maanlichte nacht.

Kilissa, de hofmeesteres der koningin komt uit hare woning; zij is uit den slaap opgeschrikt door het steunen van hare gebiedster die weder door booze droomen geplaagd wordt. Men

hoort een rauwe kreet, en Klytaimnestra, de koningin, komt als waanzinnig uit een der poorten aanloopen; zij waant zich door de furiën vervolgd en tracht die vergeefs te ontvluchten.

Wanneer Kilissa haar tracht te troosten, herkent zij zelfs deze niet. Slechts langzaam komt haar bewustzijn terug, en dan vertelt zij van haren bangen droom. Maar, nog rijker offers wil zij plengen op alle altaren.

„Versöhnt sei, wen ich je
gekränkt“

Men hoort kloppen aan de poort. Kilissa die ze openen zal, weet eerst Klytaimnestra te bewegen nog eenige rust te nemen; dan ontsluit zij de poort, en ziet Orestes voor zich staan. Hij is geheel in zijn mantel gehuld, heeft den hoed in de oogen gedrukt en spreekt met diepe stem zoodat zij hem niet herkent. Op hare vraag wat hem hierheen voert, zegt Orestes een belangrijk bericht voor Aigisthos te komen brengen. Kilissa wordt nieuwsgierig; erger nog als zij hoort dat de bode komt van het hof van koning Strophios, waar Orestes opgevoed werd. Zij wil hooren hoe 't dezen gaat, en krijgt tot antwoord:

„Wenn Charon gnädig, gut,
Orest ist todt.“

Haar luid weeklagen op dit bericht, wordt door Aigisthos gehoord, die naar de oorzaak vraagt en, wanneer hij verneemt dat Orestes dood is, nauwelijks zijne vreugde verbergen kan. Hij zal den bode rijk beloonen, maar wil eerst de koningin het bericht overbrengen:

„Ich geh, der Königin
zu melden seinen Tod.“

Daarop ontbloot Orestes zijn zwaard, en met den uitroep:

„Meld' erst den deinen!“

velt hij Aigisthos met één slag neder. Op Kilissa's roepen om hulp komt Klytaimnestra aanloopen; ook vier knechten die den moordenaar van hunnen heer willen vatten.

Dan werpt Orestes hoed en mantel af en met den uitroep:

„Zurück,
„wer liebt sein Leben! — kennt
ihr mich nicht mehr?“

maakt hij zich bekend.

De knechten verwijderen zich op zijn bevel met het lijk van Aigisthos; alleen Klytaimnestra blijft met hem achter.

Nu volgt eene vreeselijke scène: de moeder tracht eerst den zoon met zachte woorden te overreden, maar stuit af op zijn onverzettelijken wil, den vader te wreken. Dan wordt zij angstig; zij smeekt om genade; de herinnering aan haren droom komt weer boven, en waanzinnig van angst vlucht zij in het paleis, door Orestes gevolgd.

De vrouwen, die uit hare vertrekken zijn toegelopen, heffen een klaagzang aan, daarna keert Orestes terug bleek, en met bloed bevekt. Twee baren worden uit het paleis gedragen met de lijken van Klytaimnestra en Aigisthos, en Orestes spreekt tot de vrouwen:

„Mit Fug und Recht erschlug
ich sie, weil Rache mir
für meines Vaters Mord
gebot uralte Gesetz.“

Dan echter gevoelt hij plotseling het vreeselijke van zijn daad, den moedermoord! Hij meent vervolgd te worden:

„Seht ihr die Weiber dort,
Medusen gleich, das Haupt
umloekt van wilden Schlangen?
Sie drohen mir!

Blut rinnt
aus ihren Augen, — ha —
der Mutter Blut, das ich
vergoss.“ —

Steeds heviger worden zijne hallucinaties, totdat eene der vrouwen hem toeroept:

„Nach Delphi eil!
Zum Heiligthum!
Fluchlösend wird
der Gott dir nah'n.“

Orestes volgt den raad, hij ijlt uit het paleis, vergezeld van de bede der vrouwen:

„Apoll, gieb heil ihn uns zurück!“

Die Erinnyen” heet het derde der drama’s, waarmee de reeks besloten wordt. De eerste scene speelt in het heiligdom te Delphi; de Zieneres van Apollo staat in den tempel en bidt der godheid dat straks wanneer zij in den toestand van onbewustheid zal zijn geraakt, slechts waarheid aan haren mond moge ontvloeien.

Daar nadert Orestes, en de zieneres zegt hem dat hij den tijd, dat zijne vervolgers machteloos rusten, benutten moet om tot den Hades, het schimmenrijk te komen; slechts daar wacht hem 't heil.

Orestes maakt uit die woorden op dat dus slechts de dood hem verlossen kan, maar is toch vastbesloten volgens de orakelspreuk te handelen, en verwijdert zich door een der tempel-poorten.

Nu steekt plotseling een stormwind op; felle bliksems doorschieten de lucht; in de verte donderslagen. Onderwijl is 't alsof de Zieneres onrustig droomt. Daar scheurt een heftige windvlaag de voorhangsels uiteen; men ziet het overige gedeelte van den tempel, en daar, slapend het koor der Erinnyen, der schrikgodinnen; vrouwelijke gedaanten met bleek gelaat, monsterachtig groote, met bloedbeloopen oogen; kronkelende slangen in plaats van haren op 't hoofd.

Met een luiden schreeuw ontwaakt de Zieneres:

„Entsetzen, wehe, weh!
 „Unholdinnen drangen ein,
 „den Göttern und Menschen ein Gräu'l.
 „Nicht kann mein Aug' den Anblick
 „ertragen. — Apollon, hilf
 „befreie dein heiliges Haus.

dan vlucht zij, met omsluierd gelaat naar buiten.

Een oogenblik blijft alles duister; een vale schijn vertoont

zich op de plaats waar eerst een offer-driervoet stond, en Klytaimnestra's bloedige geest stijgt op.

Bittere verwijten richt deze tot de Erinnyen, die slapen in plaats van — zooals haar plicht is — den moordenaar te vervolgen. Zij steunen in den slaap.

Hoonlachend spot Klytaimnestra's geest met haar onmacht, en slaagt er in ze te doen ontwaken. Na eenig zoeken ontdekken zij 't spoor van Orestes dat naar den Hades voert, en stormen hem na.

Het tooneel verandert: wij zijn in den Hades en zien Orestes die de schim van Agamemnon, zijnen vader oproept. Hij bekent zijn moedermoord, verhaalt hoe de wrekende geesten hem overal vervolgen en vraagt zijnen vader hem den weg tot redding te wijzen; maar deze antwoordt:

„Weiss ihn Apollon nicht,
„wie sollte ich ihn kennen?“

Hij verdwijnt en de Erinnyen naderen en dreigen Orestes te vatten. Deze vat een kloek besluit; hij trekt zijn zwaard en wil 't zich in de borst stooten. Maar eene stem roept:

„Halt ein, Orest',
„und hör auf mich!“

Het is de geest van Cassandra die tot hem spreekt en zich aan hem vertoont. Zij brengt de vervolgende Erinnyen van 't spoor, en geeft Orestes een olijftak die hem in gevaren beschutten zal:

„Kein Unhold darf dich fassen,
hält fest ihn deine Hand.“

Nog gelast zij hem zich naar den tempel van Pallas Athene te begeven en zich te onderwerpen aan de rechtspraak der godin.

Weer eene tooneelverandering: de omgeving van Athene, met een blik op de stad. Links het altaar der godin. Hierheen is Orestes door Cassandra's geest geleid, maar ook de Erinnyen zijn hem gevolgd. Hun uiterlijk is veranderd; in plaats van door

slangen is haar hoofd met grijs haar omkransd. De bloedige kleur der oogen is verdwenen; de gelaatstrekken hebben eene vermoeide uitdrukking.

Als zij Orestes gewaar worden, storten zij op hem toe en willen hem vatten; maar zij deinzen terug: hij wordt beschut door de twijg in zijne hand.

Hij echter wenscht dat eene goddelijke uitspraak hem vrij van schuld zal verklaren, en eischt dat de Erinnyen Athene zullen roepen. In een wild gezang smeeken deze de godin om recht en hulp.

Pallas Athene verschijnt en draagt de uitspraak op aan twaalf oude en wijze burgers van de stad. Wanneer deze, met zwarte en witte steenen hun schuldig of niet schuldig uitspreken, blijkt dat van beide zes neergelegd zijn. Nog is dus de vraag niet beantwoord, maar Athene neemt het woord en zegt:

„Der Stimmen Zahl ist gleich,

(zu den Richtern)

Als Zeichen eurer Weisheit
freut mich der Spruch, denn gleich,
wie mann sie schaut, scheint gut,
scheint ruchlos seine That.
Nach eig'ner Meinung darf
nunmehr das Urtheil selbst
ich fallen.

Als frei von Schuld
erkläre ich Orest',

Die uitspraak ontketent de woede der Erinnyen; zij bedreigen Athene's stad met misgewas en pest; met oorlog en hongersnood. Maar Orestes zweert dat hij als koning van Argos met Athene een bondgenootschap sluiten zal en dat

„des Hüters Ehrenamt”

den Erinnyen zal worden toegewezen; de godin wijst haar

„Erechtheions Klüfte”

als woonplaats. Daar zullen zij wonen, door 't volk hooggeëerd, en

„Böses zu verfolgen
sei euch nie verboten.”

Dan spoort zij Orestes aan naar het land der Skythen te gaan om daar Iphigeneia te gaan bevrijden. Heilzangen van het volk en zegenbeloften van de godin besluiten het werk.

Dat hier een tekstboek is, buitengewoon geschikt voor muzikale verklanking, zal grif worden toegegeven. Met liefde en toewijding heeft de componist dan ook zijne partituur geschreven, en wat hierboven van *Genesisius* gezegd is, geldt zeker ook van deze Trilogie: het is een nobel werk, dat goed uitgevoerd indruk maken moet.

Enkele stukken van minder beteekenis komen wel is waar ook hier voor: het koor der grijsaards in Agamemnon b.v. riekt op bedenkelijke wijs naar de Liedertafel, en zoo zou misschien nog meer aan te wijzen zijn; de totaalindruk echter is gunstig.

Is met het bovenstaande alles behandeld wat op den Componist betrekking heeft, dan dient thans een blik geworpen op Weingartner

DEN SCHRIJVER.

Het is tegenwoordig geene zeldzaamheid, dat toonkunstenaars van beteekenis over eene vaardige pen beschikken, en zich daarvan bedienen om over allerlei onderwerpen, hunne kunst betreffende, belangrijke opstellen te schrijven.

Zeker mag Weingartner een der eersten op dat gebied worden genoemd. Hij schrijft in een vloeijenden, aangenaam te lezen stijl; hij zegt belangrijke dingen, en bovendien, hij is van eene eerlijkheid en openhartigheid die geen aanzien des persoons kent.

Het eerste van zijne literaire producten draagt den titel:

Die Lehre von der Wiedergeburt
und

Das musikalische Drama
nebst dem Entwurf eines Mysteriums
„Die Erlösung.“

Het is een geschrift van diep-wijsgeerige strekking; een be-

kennen van de door Schopenhauer verkondigde leer der „Vernichtung des Willens”, eene leer die Weingartner identificeert met die van „de Wedergeboorte” bij de Oud-Indiërs; de verlossing uit het *Sansara* in het *Nirwana*.

De eerste hoofdstukken van het boek zijn poëtische beschouwingen over het ontstaan van de muziek; lezenswaardige stukken waarin de schrijver eerst nagaat hoe de vrije natuurmensch er toe kwam, als uiting van zijne vreugde den toon, het muzikale geluid voort te brengen; hoe uit de verbinding van meerdere tonen de Melodie ontstond, en die melodie weer voerde tot het eerste lied, liever nog tot het eerste Volkslied. Verder gaande behandelt Weingartner het ontstaan en de ontwikkeling van de Opera, een kunstgenre dat, ten doode gedoemd door het onnatuurlijke en onaesthetische van zijn wezen, moest voeren tot het Muziekdrama van Richard Wagner.

Eene beschouwing over Kunst en Wijsbegeerte als parallellen volgt nu; eindelijk eene uiteenzetting van de leer der wedergeboorte; en ten slotte het ontwerp van een Mysterium in drie Afdeelingen „die Erlösung”.

De indeeling is als volgt:

I Kain, één avond.

II Jezus van Nazareth, twee avonden.

III Ahasverus, één avond.

Of ooit dit ontwerp zal worden uitgevoerd, en of 't dan mogelijk zal zijn het aan een onzer bestaande tooneelen met het op ouderwetsche opera's getrainde personeel op te voeren, dat alles valt te betwijfelen.

Maar reeds het uitdenken van dit hoogdichterlijke ontwerp strekt Weingartner tot eere, en moet een bewijs genoemd worden voor zijn voornamen smaak en edele kunstenaarsnatuur.

De lectuur van dit geschrift zij een ieder, die smaak heeft voor wat goed en ernstig is, dringend aanbevolen. Zelfs zij die zich met de stellingen van den schrijver niet kunnen vereenigen, zullen zijn ernst en de dichterlijke hoogte van zijne denkbeelden weten te waardeeren.

Met zijn volgend geschrift, *Bayreuth*, verlaat Weingartner het gebied der wijsbegeerte om dat der critiek te betreden. In zijne voorrede tot de tweede uitgaaf die in 1904 verscheen (de eerste is van 1896) zegt de schrijver dat dit boek voor hem beteekent „het afscheid van een ideaal zijner jeugd; want „dit was Bayreuth zoolang de geest van zijn Schepper daar nog heerschte.”

De openhartigheid zonder voorbehoud, die ik hierboven noemde, wordt in *Bayreuth* tot beginsel verheven.

Over alles en allen wordt met ruitelijke onbevangenheid geoordeeld.

En 't dient gezegd: wanneer men Weingartner's brochure leest, wordt de sympathie voor Bayreuth (natuurlijk niet de idee, maar de verwezenlijking daarvan door de familie Wagner) er niet grooter op.

Al dadelijk (bl. 14) treft het ons onaangenaam te lezen, hoe op Wahnfried over de trouwste medewerkers van den meester — in hunne afwezigheid, natuurlijk! — afkeurend geoordeeld werd; de eerste maal dat zij, na Wagner's dood, te Bayreuth samenkwamen om daar den *Tristan* op te voeren. En nog onaangenamer, wanneer Weingartner verhaalt hoe Cosima Wagner niet schroomde in te grijpen in muzikale en theatrale quaesties; ja zelfs aan eenen man als Felix Mottl bepaalde voorschriften omtrent het tempo van enkele gedeelten te geven.

Prachtige waarheden daaromtrent geeft Weingartner ten bestel B.v. „De muzikaliteit van Mevrouw Wagner is uiterst „matig, maar hare „*fascinirende*» persoonlijkheid en haar scherp „vernunft stellen haar in staat „*schwungvoll und gewandt*» over „de toonkunst en hare meesters te spreken; zoodoende krijgt „de leek eene hooge meening over bekwaamheden, waarvan „de toonkunstenaar de leemten dadelijk doorziet.”

En verder: „het is iets geheel verschillends, de trouwe, verstandige, tot in de fijnste roerselen meegevoelende gezellin „van een groot man te zijn, dan wel zijn ambt uit te oefenen. „Dat het juist een kenteeken van eene beduidende natuur is,

„de grenzen van hare vermogens te kennen, dat had Mevrouw Wagner ter rechter tijd moeten bedenken”

Van die eerste *Tristan*-opvoering zegt hij: „over het geheel genomen was 't eene, onder buitengewone omstandigheden en met buitengewone krachten tot stand gebrachte Opera-voorstelling, maar geene ideale vertolking van een muzikaal-dramatisch „kunstwerk.”

Velen zal 't — met mij — verwonderen dat Weingartner een lans breekt voor het niet-overdekte orkest, en zich met het overdekte, zooals Wagner het in zijn Festspielhaus heeft laten inrichten, niet vereenigen kan. Dat hij de invoering daarvan in de schouwburgen met loges ten eenenmale afkeurt, is evenwel volkomen begrijpelijk.

Over de tirannieke heerschappij van Mevrouw Wagner en hare bedenkelijke gevolgen zegt hij verder nog:

„ik kan een zaak dienen tot de uiterste zelfopoffering toe; „niet echter een persoon, al ligt ook de wereld aan hare voeten. „Ik heb de grootste hoogachting voor den moed en de werkkraft van Mevr. Wagner; ik bewonder haren geest en hare „omgangsvormen. Als eenig daartoe gerechtigde leidster der „Festspiele van Bayreuth; als hoedster van het erfdeel van „haren grooten echtgenoot kan en zal ik haar, zoover het de „kunst betreft, niet erkennen.”

Stemden deze onafhankelijke woorden de bewoners van Wahnfried al niet gunstig voor hem die ze uitsprak, dat zal er niet beter op geworden zijn toen W. beweerde dat de „gehoorzame dienaren” de volgende vier geboden moesten bezweren:

1. „Wat uit den huize Wahnfried komt, gelde voor u als „onfeilbaar.
2. „Wanneer gij van tijd tot tijd van eene andere meening „zijt, hoed u wel deze meening uit te spreken.
3. „Siegfried Wagner is een groot Dirigent, Regisseur, Dichter en Componist. Overal zult gij dit verklaren en uwen „invloed aanwenden dat ook anderen hem daarvoor houden.
4. „Wie niet naar deze geboden handelt, dien zult gij zonder

„toegevendheid vervolgen; hem afbreuk doen; hem doodzwingen. Gij zult geene gemeenschap met hem hebben.”

Het derde dezer geboden, waarmee Siegfried Wagner, den kleinen zoon des grooten vaders aangevallen wordt, mag wel het meeste kwaad bloed hebben gezet, want juist in de vereering en aanbidding van dezen, in vergelijking tot zijnen vader niet meer dan middelmatigen man concentreeren zich de wanbegrippen die te Bayreuth heerschen en die zeker een gevaar vormen voor het voortbestaan van dat wat 's grooten meesters levensideaal was.

Het gaat niet aan de brochure verder op den voet te volgen: op twee belangrijke zaken zij nog gewezen, en wel in de eerste plaats op den raad, dien Weingartner geeft aan alle theaterleiders, de Parijsche bewerking van *Tannhäuser* op zij te zetten en de oude, eerste lezing van dat werk weer in eere te herstellen, omdat de — voor Parijs nagecomponeerde Venusbergscene — in stijl en karakter te veel verschilt met de overige gedeelten van het werk; en verder op de waarschuwing, te Bayreuth de Duitsche taal rein en zuiver te bewaren, en ze niet te bederven door toe te staan dat een groot deel der uitvoerenden onbeschroomd dialect zingt.

De quintessens van de geheele brochure ligt in de woorden op blz. 41 „der Bayreuther Geist starb am 13 Februar 1883”.¹⁾

Op dit, van des schrijvers strijdvaardigheid blijk gevend geschrift, volgde in 1896 de brochure *Ueber das Dirigiren*.²⁾

Ook hieruit spreekt Weingartner's openhartigheid ten duidelijkstel Hij legt de gebreken van minderwaardige dirigenten zonder voorbehoud bloot. Hij houdt eene strenge philippica tegen hen die het te reproduceeren kunstwerk gebruiken om hunne eigene ijdelheid bot te vieren, waarbij hij de ware woorden uit: „die *Gefallsucht des Dirigenten wird also über den Geist des Schöpfers gestellt*.”

1) De sterfdag van Richard Wagner.

2) Wagner schreef over het onderwerp eene verhandeling die denzelfden titel draagt.

Dat Weingartner, meer dan iemand, het recht heeft critiek uit te oefenen over de daden van andere dirigenten, ieder die zijne eminente hoedanigheden als zoodanig kent, zal dit toegeven. Er is dus niets tegen in te brengen wanneer hij in zijne brochure van dat recht een ruim gebruik maakt. Dat hij de ouderwetsche sleur der pseudo-classici als Hiller en Reinecke veroordeelt; Siegfried Wagner een onbeduidend dirigent noemt; ja zelfs dat hij er op wijst hoe v. Bülow in zijnen laatsten tijd zich vaak aan overdrijving schuldig maakte, dat alles kan men zonder voorbehoud laten gelden. Maar het dient luide uitgesproken dat hij in het uitpluizen van een persoonlijk conflict tusschen hem en v. Bülow te ver gegaan is, en beter gedaan had die geheele bladzijde niet te schrijven: eene bladzijde die nooit te niet kan worden gedaan, zelfs niet door den pathetischen zin aan 't eind: „Ehre und Verehrung dem Angedenken Hans von Bülow's.”

De verdiensten van het boekje worden hierdoor echter slechts weinig verminderd, en menig dirigent zal er wijze lessen uit kunnen putten!

Het laatste van Weingartner's geschriften is eene meer uitgebreide bewerking van eene lezing, door hem in 't jaar 1897 gehouden te Berlijn, Bremen, München en Hamburg. De titel is: *Die Symphonie nach Beethoven.*”

Op belangwekkende manier spreekt W. hier zijne meening uit over de nà-Beethovensche symphonie-componisten; eene meening vaak zeer persoonlijk en afwijkend van die van 't algemeen, maar altijd gemotiveerd en met eerlijke onbevangeheid uitgesproken.

Toch heeft deze brochure een vrij hevig verzet gevonden, en wel bij de Fransche componisten. Deze hebben, bij monde van Hugues Imbert (ik citeer den naam uit het geheugen) er tegen geprotesteerd dat geen der in hun vaderland geschreven symphonieën door Weingartner zelfs het noemen was waardig gekeurd. In eene tweede uitgaaf heeft W. *umende honorable* gedaan en een hoofdstuk aan de symphonieën van Fransche afkomst gewijd.

Eén punt dient hier nog iets uitvoeriger behandeld, n.l. de manier waarop Weingartner Brahms als symphoniker in 't bijzonder, en als toondichter in 't algemeen, beoordeelt.

Uit dat tamelijk geringschattende oordeel spreekt vrij duidelijk een gebrek aan juist begrip van den grooten kunstenaar en van zijne werken. De oude stokpaardjes: „koel”, „gecompliceerd”, „droog”, „weinig melodie”, en nog andere worden weer van stal gehaald en lustig bereden. Ja zelfs een zeker aardig gevonden, maar niet van diep nadenken getuigend woord van een geestig Fransman: „Il travaille extrêmement bien avec des idées, qu'il n'a pas”, wordt als bewijs voor stellingen, die eigenlijk op drogredenen gebouwd zijn, te pas gebracht.

Maar ziet, dat wat gebeuren moest wanneer Weingartner er toe kon komen de werken van Brahms, na nadere kennismaking, meer objectief te beoordeelen, dat is ook gebeurd! Hij zag langzamerhand zijne meening zich wijzigen; hij begon in te zien welke hooge schoonheden in Brahms' werken te vinden zijn, zoo men ze slechts met liefde en toewijding hoort uitvoeren; en toen deed hij, wat hem steeds tot eere zal strekken: in een der grootste muziek-tijdschriften herriep hij zijn oordeel, en verklaarde steeds meer te gaan inzien dat hij Brahms verkeerd beoordeeld had.

Dat was nobel en mannelijk gehandeld!

Bijna aan 't eind van onze beschouwingen gekomen, rest ons nog Weingartner te bezien in zijne grootste hoedanigheden, als den

DIRIGENT.

Hier nu vindt zijn biograaf een dankbaar onderwerp; zoo verlokkelijk, dat hij met zorg er voor moet waken niet al te dityrambisch te worden; want waarlijk, in zijne hoedanigheid als Orchestleider staat Weingartner bijna eenig daar!

Het is hier de plaats nog eens terug te grijpen naar de brochure *Ueber das Dirigiren*, want de beginselen door Wein-

gartner daar uitgesproken, worden door zijne daden als dirigent volkomen gedekt.

Een greep doende, vind ik den zin: „der Dirigent sei vor „*allem Wahrhaftig* gegen das Werk, welches er aufführen will, „gegen sich selbst und gegen das Publikum”.

Dit is het beginsel vanwaar Weingartner bij 't dirigeeren uitgaat! Het kunstwerk, dat is 't wat bij hem bovenaan staat; — dat, wat de componist er in gelegd heeft, op 't voordeeligt naar voren te brengen; de eigen taak alleen aan te nemen als die van bemiddelaar, van vertolker; en vooral, niets in 't kunstwerk aan te brengen wat slechts als uiting van persoonlijke ijdelheid zou kunnen worden beschouwd; ziedaar Weingartner's principes.

Zelf onwrikbaar trouw aan deze beginselen, komt hem dan ook zeker het recht toe, de praestaties van sommige dirigenten te critiseeren; te spreken van hunne „zappelige Unruhe”; van de „grossen, oft stechenden Bewegungen” waarmee den orchestleden hun inzetten wordt aangegeven; van hunne neiging, door uiteenrukken der rhythmische en dynamische verhoudingen, een schijn van bizondere individualiteit op zich te doen vallen.

Bij Weingartner niets van dit alles: zijne bewegingen zijn de noodige, meer niet. Van stijfheid geen sprake, maar ook niet van die salon-elegance die sommige beroemde dirigenten eene volstrekt noodzakelijke eigenschap schijnen te vinden.

En juist door de natuurlijkheid; door het nalaten van al wat overbodig is, maakt de directie van Weingartner den indruk van echte, uit natuur geboren sierlijkheid.

Hij heeft het dan ook niet noodig door bijzonder gebarenspeel zijne gewaarwordingen op de Orchestleden over te dragen. Zijn sprekende kop, waarvan de in heiligen ernst saamgetrokken lijnen aan Beethoven doen denken, en vooral zijne diepe, van warm voelen en intens denken getuigende oogen, beheerschen het gansche Orchest. Een magnetische stroom ontstaat; eene kracht waaraan niemand zich kan onttrekken; en zodoende wordt het uit vele verschillende individuen saamgestelde Orchest omgezet in een groot lichaam, gehoorzaamend aan de

wenken der ziel, die in den persoon des aanvoeders besloten ligt.

Van twee toondichters is Weingartner de speciale vertolker van Beethoven en Berlioz.

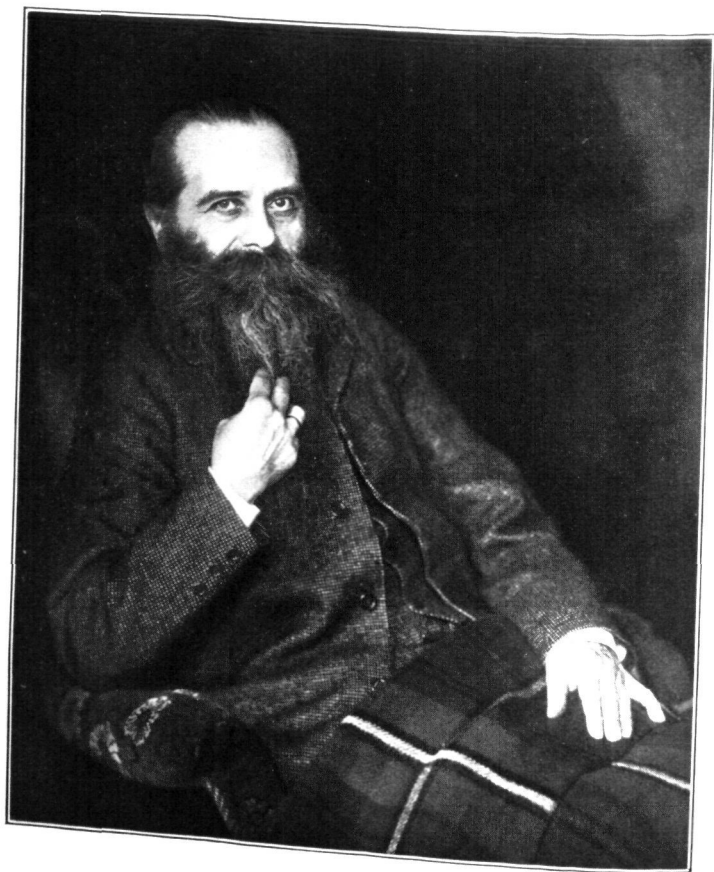
Bij Beethoven waakt hij met de pijnlijkste zorgvuldigheid ervoor, zich trouw te houden aan 's componisten voorschriften, en vooral niets in zijne werken aan te brengen wat strijdig zou zijn met den strengen stijl, den hoogen heiligen ernst, daaraan eigen. En juist door die zelfopofferende, de eigen persoon geheel opzij zettende toewijding, vertolkt hij het kunstwerk zóó dat geene innerlijke schoonheid verborgen blijft; zóó, dat geen kleine bijzonderheden op zich zelf de aandacht trekken, maar een machtig geheel, met overtuigende duidelijkheid daaruit opgebouwd, in volle pracht voor ons staat.

Met Berlioz is 't hetzelfde, maar toch weer anders. Even groote nauwkeurigheid in 't weergeven van het technische gedeelte, en een even getrouw naleven van 's componisten voorschriften. Maar het fantastisch-daemonische in diens werken geeft ruimte aan eene meer persoonlijke opvatting; en ook hierin toont Weingartner zich waarlijk geniaal, en 't mag gezegd worden dat ook zijne Berlioz-vertolking moeielijk door andere dirigenten zal worden overtroffen.

Een en ander heeft bij koel en objectief oordeelenden de overtuiging gevestigd dat de groote eigenschappen van den veelzijdigen kunstenaar hun hoogtepunt bereiken in zijne hoedanigheden als dirigent; en dit verklaart dan ook het algemeen betreuren van zijn besluit die werkzaamheid als geheel afgedaan te beschouwen.

Bij eene persoonlijkheid zoo onafhankelijk en karaktervast als Weingartner ware 't echter nutteloos door protesteeren te trachten dat besluit te doen wankelen.

Ons blijft dus niets over dan oprecht dankbaar te zijn voor hetgeen de dirigent Weingartner te genieten gaf. En dit mag worden verklaard: hij heeft eene zending vervuld! Zijn invloed zal zich doen gelden, volgende geslachten ten zegen, der kunst tot heil!

EDUARD VON HARTMANN.

EDUARD VON HARTMANN.

De laatste der grootsten is gestorven.

Van PLATO over KANT tot op dezen VON HARTMANN loopt de lijn der dynastie in het rijk der wijsbegeerte.

Want in dit rijk mag hij alleen koning heeten, die, afdalend naar den wortel van het wereldprobleem, als bij geniale intuïtie een nieuw principe ontdekt en van uit dit beginsel het wereldgeheel reconstrueert.

Gelijk PLATO de *idee* als het wezenlijke van den kosmos schouwde; KANT van het *apriorische* element in ons kenvermogen uitging; HEGEL in het *begrip* de waarheid begrepen achtte; SCHELLING de *positieve* filosofie tegenover de negatieve handhaafde; FICHTE het *Ik*, SCHOPENHAUER den *wil* als den grond van al wat existeert demonstreerden; zoo heeft VON HARTMANN het *onbewuste* tot fundament van zijn stelsel gelegd.

Het onbewuste! Merkwaardig, dat dit woord voor den eenen mensch als van zelf de oplossing brengt voor zijn wereldbeschouwing; voor den anderen mensch echter een ondenkbaarheid en een dwaasheid blijft. Hoe dit te verklaren? Mij dunkt, dat we hier te doen hebben met een *onmiddellijk* besef, dat allereerst geboren wordt uit persoonlijken aanleg en pas in de tweede plaats kan worden aangebracht door redeneering. De ééne mensch leeft, wat ik zou willen noemen »ondergronds«, de

andere »bovengronds«. Voor den eerste rijst de gansche wereld van vormen en de hen beheerschende wetten als omhoog uit de diepte, zooals de bloemen geboren worden uit de donkere aarde; voor den laatste ligt die wereld veeleer uitgespreid als een tapijt, belijnd en klaar in zijn figuur. De eerste staat in het centrum der *kracht*, waaruit alles opgroeit en opbloeit; de laatste staat in het centrum van den vorm, het begrip, dat alles wat existeert beheerscht en ordent.

Ten slotte komt het hier dus aan op het *accent* van ons onmiddellijk levensbesef. Ik spreek hier van »accent« en wil daarmede zeggen, dat de beschouwingen van deze twee soorten menschen elkander niet behoeven uit te sluiten, veeleer vullen ze elkander aan. Maar dit is mijn bedoeling met de voorafgaande beeldspraak. Ik wil op eenvoudige wijze duidelijk maken, waarom het principe van het onbewuste den één instinctief aantrekt, den ander instinctief afstoot. Dit verschijnsel is allereerst te verklaren uit het accent in persoonlijken aanleg.

Maar, gelijk wij reeds opmerkten, is dit beginsel ook door *redeneering* te winnen en aannemelijk te maken.

Bij ernstige zelfbeschouwing dringt het zich reeds aan den mensch op. Om één voorbeeld te noemen. Ieder, die zich aan improviseeren waagt, weet, dat de woorden bij de ware bezieling uit onzen woordenschat niet met bewustzijn worden uitgezocht, dat we niet eerst overleggen: nu moet ik dit woord gebruiken, dan dat. Bij zulk een bewust zoeken zouden we tijd te kort komen om onze gedachten te formuleeren. Neen, de juiste woorden worden uit het onbewuste leven ons bewustzijn als aangeboden en voor we het zelf weten hebben we de rechte uitdrukking gevonden. — Wie een geestigheid wil *maken*, zal, indien het hem al lukt, in gezochtheid verdwalen; een geestigheid wordt *geboren* in ongedwongen samenzijn en een glas wijn zal betere diensten bewijzen dan bewust overleg.

Ook het kenmerkend verschijnsel in de dierenwereld, het *instinct* (dat toch wel niet anders is dan het vinden van de juiste levens-uiting door onbewusten drang) steunt de stelling,

dat het onbewuste leven veel rijker is dan het bewuste en dat het laatste slechts de vruchten in de korven zamelt, de vruchten, die uit de donkere takken worden uitgedreven door de sappen van den levensboom.

Bovenal echter kunnen we het primaat van het onbewuste voor het bewuste aantoonen op zoogenaamd *kennis-theoretische* wijze. De kennis-theorie houdt zich bezig met de vraag naar de verhouding tusschen het bewustzijn en de wereld daar buiten, de verhouding tusschen subject en object. Wij zullen bij deze leer aangaande het kenvermogen nog uitvoeriger stil moeten staan; voor het oogenblik is slechts van belang, dat we inzien, hoe deze leer als van zelf komen moet tot de stelling, dat het bewustzijn *receptief* is en dat aan dit bewustzijn zijn inhoud van buiten af wordt opgedrongen, dat dit bewustzijn dus niet het *eerste* wezen kan, maar dat het geboren wordt als resultaat van de inwerking der dingen buiten ons op onze ziel. — Wanneer ik een voorwerp waarneem, zeg de *lamp*, die boven mijn schrijftafel hangt, dan wordt het gezichtsbeeld »lamp« in mijn bewustzijn gewekt doordat de lichtstralen, van de werkelijke lamp teruggeworpen, treffen op mijn netvlies. Langs de oogzenuw worden op deze wijze mijn hersen-moleculen in beweging gebracht en het gezichtsbeeld in mijn voorstelling gewekt. We hebben hier dus eerst een inwerking, die van het voorwerp buiten mij uitgaat, die inwerking plant zich buiten mijn bewustzijn voort, want ik weet *onmiddellijk* niets van het proces, dat de moleculen-trilling in mijn hersenen verwekt; dit proces kan men slechts middellijk langs wetenschappelijken weg nagaan. Het bewustzijn wordt derhalve geboren uit een voor mij onbewuste maar niet minder feitelijke inwerking; het bewustzijn is *resultaat* en als zoodanig *secundair*.

VON HARTMANN is met zijn leer van het onbewuste echter niet bij het relatief onbewuste, zooals zich dat in het zieleven laat aantoonen, blijven staan. Dit relatief onbewuste wordt eveneens door vele psychologen geleerd. Maar v. H. is, gelijk wij later zullen zien, voortgegaan tot het absoluut onbewuste

en heeft dit onbewuste zelfs als het wezen Gods gesupponeerd. Dit voorloopig, wat van H.'s *principe* betreft. Zijn uitwerking van dat principe in gesloten systeem is voor onzen tijd van het hoogste belang. In de eerste plaats, omdat deze denker in het vlakke land der empirie aanvangt en dan, al opklimmend, ons eindelijk brengt op den bergtop der bezinning. Voor zijn eerste hoofdwerk *Die Philosophie des Unbewussten* koos hij het motto »Speculative Resultate nach inductiv-naturwissenschaftlicher Methode« en aan de methode, in dit motto begrepen, heeft hij zich gehouden. Dit noemen wij van het hoogste belang voor onzen tijdgeest. Want dezen geest kenmerkt de vrees voor abstracte bespiegelingen, die geen vasten grond onder zich hebben. De man van wetenschap zoowel als de leek blijkt heden ten dage ontoegankelijk voor een systeem, dat ons met denkmogelijkheden zou willen voeden zonder ons eerst te overtuigen, dat deze denkmogelijkheden aansluiten bij de werkelijkheid, haar verklarende naar haar empirisch bestand. Dergelijke nuchterheid van opvatting, hoewel ze haar goede zijde heeft, brengt tevens een gevaar mede, het gevaar om voorbarig te gaan zweren bij de »natuurwetenschappelijke methode« en alle metaphysica als willekeurige phantasie uit te bannen. — Een dwaling aangaande de beteekenis van het woord »metaphysica« ligt hieraan ten grondslag. Men vertaalt dit woord als »bovennatuurkunde« en meent, dat de gansche inhoud van deze wetenschap alleen bestaan zou in het waar-deloos verklaren, het omkeeren van de orde, die we in de natuur na exacte en moeitvolle studie hebben leeren constateeren. Dit noemden we een dwaling. Allereerst, omdat de invoering van het woord in de wetenschappelijke terminologie gansch onschuldig is en niets te maken heeft met »bovennatuurkunde« als zoodanig. Het werd eenvoudig door een zekeren ANDRONICUS VAN RHODUS voor de eerste maal gebezigd, toen hij de werken van den grooten Griekschen filosoof ARISTOTELES systematisch ordende en daarom de geschriften, handelende over de beginselen der wetenschap, over de *principiën*,

plaatste *achter* (meta) de geschriften handelende over de natuur (de »*physica*«). -- In de tweede plaats is het een vergissing, wanneer men meent, dat de *metaphysica* zich in abstracte, onbewijsbare denkmogelijkheden zou verliezen. Zij zoekt zich eenvoudig rekenschap te geven van datgene, wat als *achter* de natuur verborgen is, en daarom kan zij den mensch tot redelijke bezinning aangaande de verschijnselen in de natuur brengen. De *metaphysica* in het algemeen en de wijsbegeerte in het bijzonder, ze blijken maar niet een speculeeren »in's Blaue hinein«; ze mogen in den vollen zin des woord »wetenschap« heeten; ze trachten de *werkelijke* wereld, zooals ze zich empirisch openbaart, in haar eenheid en zoo mogelijk ook in haar wording te bevatten en te doorgronden. Ze hebben als wetenschap evengoed een geschiedenis van steeds voortgaande verheldering achter zich en kunnen meer nog wellicht dan de exacte wetenschappen op vooruitgang bogen. Het is eenvoudig gebrek aan kennis, wanneer men zou willen beweren, dat de wijsgeeren telkens weer, de een voor, de andere na, omver werpen, wat vroeger is geleerd. Er is onder de filosofen minder nog dan onder de mannen der empirische wetenschap sprake van bestrijding. Hun systemen vullen elkander aan.

En nu mogen de stelsels der groote denkers uit vroeger eeuwen, bovenal uit de periode na KANT, voor onzen empiristischen tijdgeest te machtig wezen, v. H. sluit zich bij de resultaten der moderne wetenschap aan en gaat van stap tot stap verder. Aldus verdiept hij ons inzicht in de *eenheid*, die alle veelheid draagt. Wie het eenheids-besef weet te wekken, wekt daarmee tevens het *religieus* besef weder op. Want religie, in den algemeensten zin van het woord genomen, is het redelijk inzicht in de eenheid als grond der wereld. De religieuze mensch grijpt die hoogste eenheid aan, weet zich van deze afhankelijk, opdat hij zijn gansche persoon ten offer brenge en op deze wijze het individueele zijn dienstbaar make aan het hooger wereld-bedoelen. De agnostisch-irreligieuze tijd, dien wij gedeeltelijk achter ons hebben, vond zijn oorzaak dan ook

mede in de degeneratie van het hooger wetenschappelijk eenheidsbesef, dat aan inzinking begon te lijden na de periode van spanning, die het bereikte, aangedreven door de ideeën der groote denkers, beginnende met KANT. Alle dezen hebben echter op hunne wijze de religie geëerd en voor het Gods-besef als algemeen-menschelijk verschijnsel een plaats gevonden in hun systeem. Want de religieuze mensch is de geniale tegenover den vlak-verstandelijken empirist, die, — door de tastbare en feitelijke wereld der veelheid van verschijnselen verward, — de hoogere eenheid achter die verschijnselen niet grijpen kan. Den kosmos te kunnen zien als een organisme en zichzelf een levend lid daarvan te weten, dit is de sterkende zekerheid van den religieusen mensch. In een organisme (we spreken slechts bij gelijkenis) ontvangt ieder lid zijn bestaan uit de eenheid des levens, die het gansche lichaam bezielt. Het lid is voor die eenheid niet onverschillig maar het heeft uit haar eigen leven te ontvangen en weder te offeren voor het geheel. Dit juist is het verschil tusschen een *levend* lichaam en een *dood* gebouw van menschenhanden, dat in het eerste alle deelen slechts bestaan in verband met het geheel, dat ze dus *leden* zijn; in het laatste kunnen de deelen, zooals ramen en vensters, op zich zelf een geheel blijven vormen, al wordt het huis verder verwoest. Een levend lid sterft af, wanneer de levens-eenheid wijkt, een dood deel blijft zichzelf, ook in de verlatenheid der ruïne.

De religie daarom is niet slechts redelijke bezinning, ze openbaart zich tevens als *daad* van den geheelen mensch. De religie *geeft* den mensch niet in de eerste plaats, ze *eischt*. Deze groote gedachte, levend geworden onder ons, kan het egoïsme, dat ook den »Godsdienstige« in de eerste plaats vragen deed naar profijt voor eigen hart en leven, breken en de ware bezieling voor het religieus ideaal krachtig doen herleven. — Ook hierin is v. H. ons voorgegaan met een diepte van inzicht en een heiligheid van bedoeling, die dit ideaal onaantastbaar zet boven alle bedenking, die de kleinzielige zelfzucht op zijn leger uitbroedt. —

Na deze inleidende opmerkingen zouden wij, al eer over te gaan tot de uiteenzetting van v. H.'s systeem, een uitvoerig levensbericht van dezen wijsgeer hebben te geven. — Dit is evenwel reeds voor 30 jaren in »Mannen van Beteekenis« geschied door den Heer H. F. WALLER. Deze schrijver echter heeft v. H.'s stelsel slechts met een enkel woord geresumeerd. Daarom beschouwe men de tegenwoordige verhandeling als een aanvulling tot de in 1877 gegeven levensschets en die levensschets als een aanvulling tot mijn arbeid.

Toch willen wij hier volledigheidshalve de hoofdfeiten uit v. H.'s leven memoreeren.

KARL ROBERT EDUARD VON HARTMANN werd den 23en Februari 1842 te *Berlijn* geboren als zoon van een Hauptmann der Artillerie. Eerst trad hij in militairen dienst maar moest in 1865 wegens een verwonding aan de knieschijf, die nimmer geheel genas, den dienst verlaten. Reeds in 1868 verscheen zijn eerste hoofdwerk *Die Philosophie des Unbewussten* en maakte hem met één slag beroemd. Merkwaardig is, dat hij, evenals SCHOPENHAUER, de hoofdgedachten van zijn systeem reeds zoo vroegtijdig kon vast leggen, terwijl b.v. een KANT pas op later leeftijd zijn *Vernunft-kritiken* schreef en een HEGEL de universiteit verliet met het getuigschrift: filosofische aanleg gering. — Het wil ons voorkomen, dat men de verklaring van dit verschijnsel hierin heeft te zoeken. De systemen van v. H. en S. zijn beslist realistisch geaccentueerd en dus als uit het onmiddellijk levensbesef geboren bij geniale intuïtie. Als zoodanig zijn ze in kiem op eenmaal gereed, terwijl andere systemen pas na veel discursieven voorarbeid worden. — Von H. is tweemaal gehuwd geweest en vond in beide echtgenooten trouwe medearbeidsters. De eerste, AGNES TAUBERT, die zelf in geschrifte zich strijdvaardig betoonde, heeft met v. H. den meer defensieven en aggressieven tijd doorgemaakt, terwijl de tweede, ALMA LORENZ, die haren man na een gelukkigen echt van ongeveer dertig jaren overleefde, hem veeleer van tijdroovende critiek en polemieek terughield om zich

bij meer thetische uiteenzetting te bepalen. — Zoo heeft deze denker een vol en rijk leven van gestadigen arbeid achter zich. Maar de tijdgenoot heeft zijn klare stem niet duidelijk vernomen, noch zijn beteekenis voor het Westersche denken ten volle begrepen. Dat is het lot van alle grooten. »Ich schreibe nicht den Zeitgenossen sondern der Menschheit«, dit woord van SCHOPENHAUER is ook op v. H. van toepassing. In dit besef heeft deze zijn werk gedaan. Eene, die hem kent als geen ander, getuigt aangaande de rust, waarmede hij alle miskennen verdroeg: »Ihn selbst kümmerte das wenig. In heiterer Gelassenheit schaute er mit seinen strahlenden Augen in eine Zukunft, die von seiner Person wenig, von seinen Gedanken alles wusste. Alles was Eitelkeit, Aeusserlichkeit heisst, fiel von ihm ab wie Schlacken vor dem Feuer.« — Zijn sterven was als zijn leven. De laatste krankheid, een maaglijden, duurde acht weken. Drie weken worstelde hij, die nog op het hoogtepunt van scheppingskracht stond, met den dood. Want zwaarder kan den begunstigde niet te dragen gegeven worden dan dat hij zijn groot werk, waartoe hij zich geroepen weet, niet voleindigen mag. De dood, dien hij stap voor stap met volle bewustzijn zag naderen, nam hem op den 5en Juni 1906 weg.

Een schat van werken heeft hij der wereld nagelaten. Het is niet doenlijk ze hier alle te noemen. Enkele der voornameste heeten: *Die Philosophie des Unbewussten*, nu drie deelen, die tot heden elf drukken beleefde; *Das sittliche Bewusstsein*; een historisch-kritisch en een systematisch deel *Aesthetik* en *Religions-philosophie*; *Geschichte der Metaphysik* (twee deelen); *Kategorienlehre*. — Een *System*, bevattende acht afdeelingen over de afzonderlijke wetenschappen, ligt voor den druk gereed. In het voorjaar van 1907 zal het verschijnen. —

Aleer wij nu komen tot de uiteenzetting van v. H.'s systeem, willen we ter verduidelijking en voorbereiding eerst zoo eenvoudig mogelijk zijn hoofdgedachte trachten weer te geven.

We zien ons in het rijk der natuur en in het rijk van den geest omringd door allerlei verschijnselen en die verschijnselen

vormen geen ordeloos geheel, ze zijn gebonden aan wetten. Reeds in de stoffelijke wereld is alles orde en wet. Wanneer we nu vragen: wat is die *stof* zelve? dan moet volgens de nieuwere opvatting geantwoord worden: die stof is niet samengesteld uit kleine ondeelbare partikels maar uit *krachtpunten*. Wanneer we verder vragen: wat is *kracht*? zoo kunnen we niet antwoorden dan: kracht is een begrip, dat we hebben afgeleid uit datgene, wat we in ons eigen zieleleven als het grondstreven van dat leven ervaren, n.l. *wil*. Zoo blijkt èn de stoffelijke èn de geestelijke wereld gegrond in twee algemeene beginselen, n.l. kracht of *wil* en orde of *idee*. Wanneer we nu verder onze aandacht richten op de wereld in en om ons heen, dan blijkt die wereld, juist omdat ze in de kracht gegrond staat, tevens gegrond in het *conflict*. Want reeds de atomen, de kracht-centra, waaruit de stof is samengesteld zijn in gèstadige aantrekking en afstooting, attractie en repulsie, begrepen. En niet alleen, dat het zoo is in de stoffelijke wereld, ook het *bewustzijn* wordt uit het conflict, den strijd geboren. Immers, gelijk wij reeds voorloopig zagen, wanneer ik een voorwerp zie, dan wordt dit gezichtsbeeld in mijn bewustzijn gewekt door trilling mijner hersenmoleculen, die veroorzaakt wordt door lichtstralen, welke dat voorwerp reflecteert en op mijn netvlies werpt. Vooral bij het jong-geboren kind blijkt dit conflict duidelijk: het licht doet het de oogen van pijn sluiten; tegen de lucht, die de longen vult, schreeuwt het in, enz. Later raakt de mensch daaraan gewoon en merkt het niet meer. Maar dit neemt niet weg, dat in beginsel de wereld staat in het teeken van de botsing, van den strijd en dat het bewustzijn zelve uit tegenstand geboren wordt. Was er geen conflict, dan was er geen bewustzijn. Daarom schijnt b.v. ook het kinderleven zoo gelukkig en toch is het kind er zich niet van bewust, omdat het nog niet door den strijd des levens in zijn onbewustheid gebroken en bewust gemaakt is. Staat de wereld gegrond in het conflict, ze staat tevens gegrond in de onvervuldheid, den *onlust* en deze blijkt, wanneer v. H. de »Bilanz» opmaakt tusschen lust en

onlust in het wereldgeheel, overwegend. Uit dit alles leidt v. H. af, dat de wereld, hoewel ze een wetmatig geheel moet heeten (en dus in zóóverre door wijsheid moet geordend zijn), toch, in het feit, dat ze bestaat, een mislukking blijkt. En dit komt, wijl de *hoedanigheid* der schepping, haar *zób-zijn*, is toe te schrijven aan de *idee*; haar *zijn*, het *dat* der schepping, is toe te schrijven aan de kracht, den *wil*. De wereld is *logisch* en *alogisch*, de beste en de slechtste, te gelijk: logisch en goed naar haar *zób-zijn*, alogisch en slecht in haar *zijn*.

De wording der wereld is voortgekomen uit den grond der wereld en daarom moeten *idee* en *wil*, de algemeene beginselen der schepping, ook de beide attributen zijn van dien wereldgrond, den Schepper, den Absoluten Geest.

Hoe hebben we ons nu die wereld-wording te denken?

Aldus: van de beide attributen Gods bleek de idee *logisch* te zijn, de wil daarentegen *alogisch* (deze uitdrukking is sterker dan »onlogisch«). Die wil Gods is in de wereld actueel geworden maar had ook potentieel kunnen blijven. Zoo denkt v. H. zich het Goddelijk wezen vóór de wereld-wording in eeuwige, onbewuste rust. Onbewust was die rust, omdat er geen activiteit was, geen conflict, waaruit, gelijk wij zagen en later nog uitvoeriger zullen zien, het bewustzijn, als *passief* in wezen, geboren wordt. Uit die eeuwige rust nu verhief de *wil* zich en dat kon de wil alleen doen, omdat hij onredelijk, alogisch is in wezen. Mèt dat het ééne attribuut Gods, de wil (toevallig, omdat hij alogisch is) zich verhief, moest het andere attribuut van den Absoluten Geest de *idee*, de wijsheid, ook in de schepping worden begrepen. Want de beide attributen van het ééne Goddelijke wezen zijn natuurlijk niet te scheiden. De zich verheffende wil greep dus in zijn verheffing als het ware de idee en maakte die reëel, vol. Die idee echter, als *wijsheid* Gods, moet uit kracht van deze haar wijsheid, mèt dat ze in de wereld-wording door den alogischen wil medegeslept werd, tevens den noodlottigen, alogischen misstap van dien wil gaan opheffen. Zoo is, mèt dat de wereld *wordt*, tevens de idee Gods er

over uit om die eenmaal geworden wereld door wijsheid te verlossen. Hoe is dit mogelijk? Von H. antwoordt: doordat de onbewuste idee het *bewustzijn* schept, opdat het bewustzijn leere inzien, dat de wereld-wil, de Goddelijke, door zijn verheffing uit de potentialiteit in de actualiteit oorzaak werd van allen onlust, die onvoorwaardelijk aan het in activiteit-treden van den wil verbonden is. Wanneer het bewustzijn zóóver zal zijn gekomen, dat het collectief kan werken op den actieven wil Gods om in dezen het *willen* in *niet-meer-willen* om te zetten, zóó dat het laatste op het eerste overweegt, dan zal de wil weder tot rust worden gebracht, de gansche schepping opgeheven en in vervulling treden het diepzinnig woord: er zal geen tijd meer zijn.

Daarom is v. H. 's stelsel èn pessimistisch èn optimistisch tegelijk. Hij noemt zich *eudaemonologisch pessimist* en *evolutionistisch optimist*. Dat wil zeggen: wie het *geluk* zoekt (de eudaemonist) voor zichzelf of het wereldgeheel zal bedrogen uitkomen: er is geen overweging van den lust boven den onlust mogelijk. Het „gelukkigste” einddoel der wereld kan slechts zijn opheffing, het terugzinken in de «Schmerzlozigkeit des Nicht-seins». Maar evolutionistisch optimist heet v. H., omdat hij er van overtuigd is, dat alleen de evolutie des bewustzijns, die de mensch dus met alle kracht moet bevorderen, eenmaal het inzicht geven kan, dat de wereld beter niet is dan wèl. We moeten derhalve geen asceten worden, geen wereldvlieders maar, zonder voor ons zelf te eischen, medewerken aan de ontwikkeling van het algemeen menschelijke op alle gebied, omdat zóó het bewustzijn alleen eenmaal beantwoorden kan aan zijn doel. —

Dit kort overzicht van v. H. 's hoofdgedachte lieten we, ter verduidelijking, voorafgaan, maar ook om te doen zien, dat de gewone redeneering: „pessimist is men slechts naar aanleg” een van die uitspraken is, die uit gebrek aan kennis voortkomen. Zoowel SCHOPENHAUER als v. HARTMANN zijn tot hun pessimisme niet voortgedreven door individueele liefhebberij, ze hebben

beiden hun pessimisme «begründet» door redeneering. Of men met hen mede kan gaan, is een andere vraag. Ook schrijver dezes verschilt principieel met v. H. — Is daarmee het systeem van dezen denker waardeloos verklaard? Geenzins! — Gelijk we voorloopig zagen: v. H. bouwt zijn stelsel naar *inductieve* methode op en daarom kan men tot op zekere hoogte met hem mede gaan en dan een andere wereldverklaring zoeken. Maar bovendien: v. H. leidt de *hoedanigheid* van het wereldgeheel terug tot de *idee*, de wijsheid, van den Absoluten Geest en daardoor heeft hij gebroken met de empiristische schijnwetenschap der laatste tijden, die, als metaphysica schuwend, in oppervlakkigheid verlopen moest. De bestudeering van v. H. 's systeem is dan ook vruchtbaar voor ieder, omdat het den blik verruimt, den levensernst wekt, het inzicht verdiept, het religieus besef versterkt. En dat alles niet door stichtelijke redeneering maar langs den weg van streng wetenschappelijk betoog. — Dat dit niet te veel is gezegd, zal, voor zoover het in een kort overzicht mogelijk is, blijken, nu we dit gesloten systeem in ordelijken samenhang gaan beschouwen.

Allereerst komt dar de *kennisleer* ter sprake.

Vóór dat men recht heeft een wereld-beschouwing te vormen, moet men zich rekenschap geven van de verhouding tusschen het kennend subject en het object. Dit heeft v. H. dan ook gedaan en op grond hiervan het *naïef realisme* (dat leert: de wereld is zooals wij haar *onmiddellijk* waarnemen) en het *idealisme* (dat leert: wij kennen van de wereld buiten ons naar wezen niets, we zijn gebonden aan de vormen van ons kenvermogen) verworpen. Het naïef realisme leidt tot ongegronde uitspraken aangaande de wereld buiten ons; het idealisme dreigt te verlopen in *solipsisme*, in de leer, dat wij niets kennen dan eigen gewaarwordings- en voorstellingswereld en dus absoluut verlaten als éénlingen staan te midden van de droomwereld onzer schepping.

Tegenover deze beide opvattingen op kennis-theoretisch gebied plaats v. H. zijn *transcendentiaal realisme*.

Deze benaming vereischt nadere verklaring.

Transcendent is datgene, wat *buiten* het bewustzijn ligt; *immanent* is datgene, wat *binnen* het bewustzijn ligt; *transcendentiaal* heet v. H.'s realisme, omdat het uit het immanente besluit aangaande de bestaanswijze van het transcendente. — Het transcendentiaal realisme is dus de hypothese, die de voorstellings- en begripswereld van ons bewustzijn als representant beschouwt eener onafhankelijk van dit bewustzijn bestaande werkelijkheid. — Von H. noemt zijn kennis-theorie gegrond op een *hypothese*, omdat we volgens hem, strict genomen, het bestaan dier transsubjectieve werkelijkheid niet *bewijzen* kunnen. Maar wanneer deze hypothese een aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid heeft en wanneer ze ons hoedt voor de consequenties, waarin het subjectief idealisme dreigt te vervallen, dan is ze verre te verkiezen boven deze kennis-theorie.

Nadat v. H. deze en het naïef realisme *ad absurdum* heeft gevoerd, gaat hij er toe over, eigen standpunt te «begründen». Daaraan wijdde hij o. a. twee afzonderlijke geschriften (die à één Mark ieder verschenen zijn), getiteld: *Das Grundproblem der Erkenntnisstheorie* en *Kritische Grundlegung des transcendentalen Realismus* (vroeger onder den titel van *Das Ding an sich und seine Beschaffenheit*, uitgegeven).

Allereerst moeten wij opmerken, dat de uitdrukking „Ding an sich” bij v. H. niet samenvalt met den term „wezen” (zoo als dit bij de *Kantianen* het geval is) maar dat ze eenvoudig aangeeft: dit of dat voorwerp b. v. stoel, tafel, boom, op zich zelf, onafhankelijk van ons bewustzijn beschouwd. Deze uitdrukking heeft bij v. H. dus geen *metaphysische* maar uitsluitend *kennis-theoretische* beteekenis.

Waar v. H. nu de vraag naar de verhouding tusschen ons bewustzijn en dit „Ding an sich” nader beantwoordt, beroept hij zich op het onmiddellijk besef, hetwelk ons allen eigen is en ons instinctief de zekerheid geeft, dat de *zinnelijke gewaarwording* ons van buiten af wordt *opgedrongen*. De brug, die als het ware overleidt van ons bewustzijn naar het ding op zich-

zelf, hebben we daarom te zoeken in dien oorspronkelijksten bewustzijnsinhoud, de zinnelijke gewaarwording. Die gewaarwording komt niet *spontaan* uit onzen geest voort (zooals dit het geval is met onze verstands-functies) maar we kunnen haar bepalen als reactie der ziel op datgene, wat deze ziel afficeert. Datgene, wat de ziel afficeert, moet echter *buiten* die ziel, nader buiten het bewustzijn, liggen; anders toch kan er geen sprake zijn van afficeeren. Immers, afficeeren is hetzelfde als *werken* op iets en werken op iets is *oorzaak* zijn van het ontstaan der werking. Zoo blijkt het ding buiten ons bewustzijn oorzaak te zijn van de gewaarwording, die door zijn inwerking op onze ziel wordt gewekt. Hiermede is tevens gezegd, dat de denkvorm van oorzaak en gevolg, de categorie der *causaliteit* niet slechts geldigheid heeft voor ons bewustzijn maar óók reeds in het gebied van de dingen buiten ons. Want uit de inwerking dier dingen op onze gewaarwording wordt pas ons bewustzijn geboren. Daarom moet de categorie der causaliteit reeds als *transcendent*, dat is onafhankelijk van ons bewustzijn, worden voorondersteld. En zoo mag het »Ding an sich« niet een *grensbegrip* heeten (gelijk het als vormend de grens van ons kenvermogen door de *Neo-Kantianen* wordt aangeduid) maar het moet *positief* worden bepaald en wel als *de transcendente oorzaak der gewaarwording*.

Is de categorie der causaliteit op het »Ding an sich« van toepassing, dan kunnen we nu op grond hiervan ook de andere denk- (enkele uitgezonderd) en aanschouwings-vormen (tijd en ruimte) aan de werkelijke wereld, onafhankelijk van ons bewustzijn, toeschrijven. Om slechts een enkel voorbeeld te noemen: datgene, wat *werkt* moet *bestaan* en daarop is dus de categorie der *werkelijkheid* (realiteit) van toepassing; wat werkt werkt *wetmatig*, dus is hier de categorie der *noodzakelijkheid* geldig; we onderscheiden ons eigen *ik* van de dingen die op ons werken, hier hebben we dus de categorie van *eenheid* en *veelheid*; wat werkt *verandert* en is daarom aan den *tijd* onderworpen, enz.

Op deze wijze betoogt v. H. (natuurlijk veel uitvoeriger en

grondiger dan wij het hier met een enkel woord konden doen), dat de categorieën en aanschouwings-vormen niet alleen aan onzen geest eigen zijn, maar dat ze tevens de werkelijke dingen, onafhankelijk van ons bewustzijn, beheerschen. Wij denken in ons bewustzijn *discursief* ná, wat in de ideëel geordende werkelijke wereld *intuitief* is vóór gedacht.

De groote beteekenis van v. H.'s kennisleer is voor den dieper ziende evident.

Gewoonlijk maakt men het zich gemakkelijk met dergelijke problemen, noemt ze abstract en gaat er gedachteloos aan voorbij. Ze hebben echter niet alleen *theoretischen*, maar ook wel degelijk *practischen* zin. De filosoof houdt er zich dan ook niet mede bezig bij wijze van liefhebberij. Hij wordt, gelijk PLATO reeds besepte, door de *verbazing* aangaande het wereldprobleem uitgedreven om zich rekenschap te geven van de *werkelijkheid*, waarin de mensch staat. Zoo ook moet v. H.'s kennisleer principiëelen invloed op onze wereld-beschouwing oefenen.

In de eerste plaats blijkt, gelijk wij reeds zagen, hoe het *onbewuste* proces der werkelijke wereld buiten ons er vóór het bewustzijn moet wezen en bovendien niet door het *toeval* beheerscht wordt maar door de *wijsheid Gods*. Immers, de categorieën en aanschouwings-vormen, die het eigendom zijn van den redelijken mensch, mogen we op grond van v. H.'s betoog (op een enkele uitzondering na) ook handhaven als »Daseins-formen» en daarmee hebben we de redelijkheid van den kosmos, als in de idee gegrond, aangewezen. In ons bewustzijn denken wij dan slechts ná, wat we door inwerking van dat reëel-ideëele proces op onze ziel als ons vóórgedacht ontvangen. — Hiermede is tevens het tekort van de verheerlijking der zienlijke en tastbare dingen als de eenig-wezenlijke openbaar. Het zienlijke, aldus doet v. H.'s kennisleer ons beseffen, is er niet eerst. Integendeel, de onzienlijke krachtsinwerking van de naar wijsheid geordende werkelijkheid is primair, en wij kunnen met ons bewustzijn als het ware slechts de voetstappen volgen, die dit werkelijke wereld-proces heeft achtergelaten. — Aan v. H.'s

kennis-theorie ligt dus reeds het principe van het *onbewust-redelijke* ten grondslag en wie de moeite nemen wil, zijn werken te bestudeeren, zal er zich telkens weder over verbazen, hoe veelzijdig deze laatste denker naar grooten stijl zijn grondbeginsel heeft toegelicht en bevestigd.

In de tweede plaats geeft het transcendentaal realisme steun aan het zedelijk leven. Reeds voor 30 jaren heeft v. H. gewaarschuwd tegen de conseqwenties, die het Neo-kantianisme tot nihilisme dreigden voort te drijven. Immers, alleen dán kan er in den vollen zin des woords sprake wezen van een *zedelijke wereldorde*, wanneer die orde objectief, onafhankelijk van 's menschen bewustzijn, gegrond staat in den Absoluten Geest. Beweert men, dat er voor den mensch geen metaphysische kennis aangaande het wezen der dingen mogelijk is, dat, gelijk de Neo-kantianen leeren de *metaphysica slechts als »Begriffsdichtung»* recht heeft van bestaan, zoo ligt de gevolgtrekking niet verre, dat dan ook de onaantastbare objectiviteit der zedelijke wereldorde onbewijsbaar is. Want, zoo het menschelijk kenvermogen gebonden heet aan zijn apriorische vormen zonder die te mogen toepassen op het „Ding an sich,” dan dreigt men, wij zagen het, te verlopen in solipsisme. En, indien *ik de eenige* ben en de gansche wereld mijner voorstelling afhankelijk van mij, dus een scheppings-daad van den individu, dan is er voor dezen individu geen objectieve norm meer en STIRNER'S leer van »Der Einzige und sein Eigentum” of NIETZSCHE'S evangelie van den »Uebersch” is geboren. Tegenover dergelijke excessen vormen de werken van den man, die als *concreet monist* de groote wereld-werkelijkheid als een objectief ideëel-reëel proces van Gods-ideeën heeft gehandhaafd, een bolwerk.

Daarom is v. H.'s kennisleer in de derde plaats van het grootste belang voor de religie. Immers, indien wij in ons bewustzijn nadenken een objectief of liever gezegd transsubjectief geordende werkelijkheid, dan heeft ook het Goddelijk wezen, de grond dier werkelijkheid, een objectief bestand in zichzelf, onafhankelijk van 's menschen bewustzijn. Kent echter de mensch

niet dan eigen voorstellings-wereld en wordt het hem verboden in zijn metaphysica uitspraken te doen aangaande het wezen der dingen, dan is de kracht van de religie weg, dan kan God voor dien mensch hoogstens een schijn-troost wezen als het droombeeld, waarmede hij zich over de harde werkelijkheid tracht henen te zetten zonder haar in den vollen zin van het woord te aanvaarden en zoo 'mogelijk te verwinnen. Vastheid voor het religieus besef is alleen te vinden in de zekerheid, dat het Goddelijk wezen werkelijk heeten mag en dus onafhankelijk van 's menschen bewustzijn bestand heeft in zichzelf. Maar bovendien, slechts dan, wanneer de Absolute Geest de Grond van de schepping is en in deze Zijne ideeën verwerkelijkt heeft, dan is het de moeite waard voor het individu om zich ten offer te brengen aan de bedoeling, die God in dit werkelijke wereld-proces heeft begrepen. Want SCHOPENHAUER heeft het op grond van zijn subjectief idealistische, bij KANT zich aansluitende kennisleer (een kennisleer, die hem mede tot atheïsme bracht) — SCHOPENHAUER heeft het op grond van deze kennisleer uitgesproken: het zou tot niets dan tot een noodelooze verdubbeling leiden, wanneer wij in onze voorstelling nog eens repeteerden een wereld van gerealiseerde aanschouwings- en denk-vormen. Dan zouden we in die wereld van voorstelling eenvoudig een afdruk bezitten van wat er reeds was. S. heeft in zooverre gelijk, dat deze verdubbeling dan slechts denkbaar is, wanneer het einddoel der schepping niet rust in den mensch maar in God. Alleen in *dit* geval kan er sprake zijn van een werkelijke wereld, gegrond in de kracht en de wijsheid van den Absoluten Geest, die de mensch in zijn bewustzijn representeert en nádenkt, opdat hij zich zoude stellen in dienst van dezen God, die de werkelijkheid proces-matig henenleidt naar het doel, dat in Zijn wijsheid is gegrond.

Zoo heeft v. H. zich in zijn kennisleer het recht gevindiceerd, om van een welgeoorde werkelijkheid, onafhankelijk van 's menschen bewustzijn te spreken. Daarom bleef ook zijn

natuurbeschouwing niet in het naïef realisme bevangen zooals die van de meeste physiologen.

Eerst komt in deze natuurbeschouwing de vraag naar het wezen der *materie* aan de orde en hierin sluit v. H. zich aan bij het zoogenaamde *dynamisch atomisme*, dat de stof opvat als samengesteld (niet, gelijk men vroeger meende, uit ondeelbare partikels) uit *kracht-punten*. Hij betoogt, dat het begrip »stof« naast het begrip »kracht« overbodig is en dat wij het als zoodanig gerust uit de physica kunnen bannen. Zoo blijkt de materie »ein System von atomistischen Kräften in einem gewissen Gleichgewichtszustande«. Uit deze atoom-krachten in haar verschillende combinatiën en reactiën ontstaan alle zoogenaamde krachten der materie, zooals gravitatie, zwaarte, expansie, elasticiteit, kristallisatie, electriciteit, galvanisme, magnetisme, chemische verwantschap, warmte, licht, enz. In de anorganische wereld behoeven wij nergens iets anders dan atoom-krachten te hulp te roepen. Alle veranderingen in dit systeem van kracht-punten geschieden naar logische wetmatigheid. Want de mechanica, de wetenschap aangaande de wetten, die de doode stof beheerschen, is niet anders dan toegepaste mathematiek en deze weder niet anders dan toegepaste logica. — Wanneer nu, gelijk wij reeds zagen, het begrip »kracht« is afgeleid uit het begrip »wil«, zoo kunnen we ook de atoom-krachten *individueele wils-acten* noemen, welke inhoud in onbewuste voorstelling bestaat, aangezien hij naar mathematische orde is geregeld. Aldus blijkt de materie in *wil* en *voorstelling* opgelost.

Ook v. H.'s stofbeschouwing sluit in zijn systeem. Indien n.l. de materie samengesteld was uit ondeelbare partikels, dan zou er geen sprake van kunnen wezen, de wereld-wording te verklaren uit de verheffing van den wil in den Absoluten Geest. Want stof-*deeltjes* kunnen niet zonder meer bestaan in *krachts-uiting*. Evenmin zou het in dit geval mogelijk wezen, dat het wereld-geheel eenmaal weder werd opgeheven, wanneer de wil Gods, de *krachts-uiting*, waardoor de wereld ontstond, uit haar actualiteit in de potentialiteit wederkeert. Dus houdt v. H's

stofbeschouwing zijn *wils*-leer in. Maar bovendien: de anorganische wereld moet geordend zijn door de *idee*, aangezien zij gansch en al wetmatig verandert. Zoo openbaren zich de beide attributen Gods: *wil* en *voorstelling* (idee) reeds in de anorganische wereld.

Deze wereld onderscheiden de physiologen van de *organische*. Vroeger leerden zij veelal, dat deze levende wereld ontstaan zou zijn uit de werking eener afzonderlijke *levens*-kracht. In lateren tijd zijn de meesten van dit zoogenaamde »vitalisme« teruggekomen, hoofdzakelijk, omdat het leven de algemeene wet van het behoud van arbeidsvermogen niet blijkt door te breken en daarom geen zelfstandig bijkomende *kracht* mag heeten. Toch ging men in dezen te ver en meende zonder meer het ontstaan des levens uit de doode stof te kunnen verklaren door het mechanisch samenkomen van chemisch-physikale krachten. — Tegen deze eenzijdig mechanische opvatting nu komt v. H. in verzet, al verwerpt hij aan den anderen kant ook de leer van een afzonderlijke *levenskracht*. Volgens hem moet het levens-principe *immaterieel, onbewust* en *supra-individueel* zijn. Als immaterieel principe breekt het de wet van behoud van kracht of energie niet door maar mag toch *dynamisch* principe heeten, dat aan geen materie is gebonden, geen arbeid levert, niet van een krachts-centrum uit werkt, aan de energetische en mechanische wetten niet is onderworpen maar evenzeer de energetische wetten in het organisme respecteert, hoewel het uitgaat boven de mechanische wetten van de atomen in het lichaam, den energie-stroom leidende.

Het laatste boek, dat tijdens v. H. 's leven verscheen, *Das Problem des Lebens*, begint onder de physiologen al meer de aandacht te trekken, hoewel deze alomvattende geest reeds vroeger in verschillende artikelen gewezen heeft op de onhoudbaarheid van de eenzijdig mechanische natuurbeschouwing, óók waar het de verklaring van het ontstaan des levens geldt. Het leven als zoodanig is niet te verklaren zonder dat men het aanvaardt als een-hoogere inwerking der *idee*. De toevalminnende empiristen evenwel zijn uit kracht van eigen be-

ginsel genoodzaakt, van een redelijke wereldbeschouwing af te zien.

Dit blijkt eerst recht, wanneer we komen tot het derde probleem in de natuurwetenschap, de vraag naar het ontstaan der soorten. Ook hier heeft v. H. reeds in 1874 in een verhandeling, getiteld: *Wahrheit und Irrtum im Darwinismus*, — later opgenomen in het derde deel der *Ph. d. U.*, dat geheel aan *Das Unbewusste und der Darwinismus* gewijd is, — zulke uitnemende gedachten neergelegd, dat een der Duitsche bladen het »Holz in den Wald tragen» noemde om aan deze uiteenzettingen nog een woord te willen toevoegen. Maar de empiristen zijn hard-leersch en zullen heden ten dage nog pas moeten komen tot volledige waardeering van dit onder hen te weinig bekende geschrift.

Terstond bij de eerste uitgave van zijn *Ph. d. U.* had v. H. de descententie-theorie als integreerend deel in zijn systeem opgenomen, maar den theorieën der natuurlijke en geslachtelijke teeltkeus, dus de *selectie*, slechts beperkte geldigheid toegekend. Zijn gewichtigste bezwaar tegen de laatste ontleende hij aan den botanicus NÄGELI, die beweerde, dat de natuurlijke teeltkeus geen vat had op *morphologische structuur-verhoudingen* (vorm-veranderingen) maar slechts op de aanpassing van morfologisch reeds gegeven organen tot bepaalde *physiologische* verrichtingen invloed oefenen kon. Nu is het verschil der soorten echter van morfologischen aard, zoodat de selectie-theorie hier te kort moet schieten. Er wordt dan ook niet genoeg onderscheiden tusschen *descententie* en *selectie*. De eerste is ruimer dan de laatste en kan even goed met een mechanische, als met een organische, materialistische, pantheïstische of theïstische wereld-beschouwing verbonden worden. Zij leert eenvoudig afstamming der soorten maar die afstamming kan op allerlei wijze geschieden. De laatste evenwel leert, dat die afstamming uitsluitend aan de natuurlijke teeltkeus langs die afstamming weg is toe te schrijven zonder innerlijke, planmatige, organische ontwikkeling. De descententie-leer kan de

selectie als *hulpmiddel* van relatieve geldigheid erkennen, in zich opnemen en naast de *werkelijke* afstamming der soorten ook nog een *ideëele* verwantschap tusschen dezen aanvaarden. Het verschil tusschen werkelijke en ideëele verwantschap maakt v. H. met een sprekend voorbeeld duidelijk. De idee van den Gothischen dom is uit den Romaanschen en deze weder uit de Basilica voortgekomen. Zij hebben dus ideëele verwantschap. Maar reëele verwantschap zou dan pas aan te wijzen zijn, wanneer iedere Gothische dom door ombouwing van een Romaanschen en deze weder door ombouwing van een Basilica was ontstaan. De typen der menschelijke artefacta blijken vaak, en die uit het minerale rijk slechts ideëel verwant. Maar in het rijk der organische vormen moet ideëele en reëele verwantschap worden verondersteld. De ideëele heeft echter nog andere middelen te harer beschikking om zich te realiseren dan de genealogische afstamming, al sluit ze deze natuurlijk niet uit.

De ware gronden, die de descententie-theorie tot een onvermijdelijke hypothese maken, zijn te zoeken in de eenvoudige consequentie, die we moeten trekken uit de onweersprekelijke stellingen *omne vivum ex ovo* en *omne ovum ex ovario* „alle leven ontstaat uit het ei”, „elk ei uit den eierstok”.

Bij die descententie handhaaft v. H. tegenover de *transmutatie*-theorie (die leert, dat de afstamming plaats vindt door langzame, kleinst mogelijke veranderingen) KÖLLIKER'S theorie der *Heterogene Zeugung*, die aanneemt, dat het eerste ei van een nieuwe soort wordt voortgebracht in den eierstok van een verwante door omvorming van den embryonalen aanleg in het vroegste stadium, zoodat de ouders van een zekere soort een jong eener nieuwe voortbrengen. Hier vindt zeer zeker ook transmutatie plaats, maar als het ware sprongsgewijze, niet als resultaat van een groot aantal kleinst mogelijke veranderingen. Voorts geldt deze plotselinge verandering niet volgroeide individuen, maar kan een »kiem-metamorphose” worden genoemd (vgl. DE VRIES' mutatie-theorie). Ook kunnen »heterogene Zeugung” en „transmutatie” zeer wel naast elkander plaats vinden

in het proces der organische ontwikkeling. Op grond van de hypothese der »heterogene Zeugung» is het echter niet meer mogelijk om de »embryonische Vorgänge« bij het ontstaan van nieuwe soorten uitsluitend uit mechanische inwerking van toevallige, uitwendige oorzaken te verklaren maar zijn we genoodzaakt bovendien een inwendige, wetmatige en toch slechts bij wijze van uitzondering intredende ontwikkeling te supponeeren. De transmutatie-theorie houdt dan haar beteekenis als »äussere Vermittlungsweise der ideellen Umwandlung des Typus», dus als *hulpmiddel*.

De fout van het Darwinisme is daarom deze, dat het in de eerste plaats alle ideële verwantschap zonder meer tot genealogische afstamming wil herleiden en in de tweede plaats, dat het dien genealogischen samenhang alleen uit transmutatie wil verklaren.

Aldus aanvaardt v. H. zeer zeker de selectie maar dit mechanisch principe ontvouwt zich op een terrein, dat niet alleen aan mechanische wetten onderworpen is maar evenzoo aan een levenden, organischen „Gestaltungstrieb”, waarin een ideël principe zich verwerkelijkt.

Opdat nu het proces der selectie tot stand kan komen, moeten drie factoren op eigenaardige wijze samenwerken, n.l. de *strijd om het bestaan*, de *variabiliteit* en de *erflikheid*. Deze drie, evenals de *subsidiäre Erklärungsprinzipien Darwin's* onderwerpt v. H. aan een grondige critiek en toont telkens weder aan, dat de mechanische beschouwing alleen ontoereikend is, zoodat we gedwongen zijn daarnaast een inwendige ontwikkelings-wet te veronderstellen, die den voortgang der organisatie leidt. Ook de correlatie-wet (volgens welke er een sympathische verandering, dus een onderlinge verwantschap, tusschen de deelen van een organisme blijkt te bestaan) wijst op zulk een innerlijke ontwikkeling.

Zoo wil v. H. den ontoereikenden naam »Darwinisme« vervangen door »organische Entwicklungstheorie« en het is niet te verwonderen, dat hij naast de mechanische ook weder de

teleologische natuurbeschouwing in eere herstelt. Zijn organische ontwikkelings-theorie neemt alle elementen van het zoogenaamde Darwinisme in zich op, maar slechts als mechanische hulpmiddelen naast innerlijk hooger principe. De teleologische verklaring sluit de mechanische niet uit en ze wil die ook niet beperken, aangezien we *a priori* nooit weten kunnen, hoe ver deze mechanische verklaring reikt. Maar en de teleologische en de mechanische beschouwing moeten als momenten eener hoogere eenheid worden saamgevat. Op het voetspoor van KANT, mede aangevuld door SCHELLING en HEGEL, heeft v. H. als het principe, dat de twee zijden der »causale und teleologische Gesetzmässigkeit« in zich draagt, het beginsel der »logische Nothwendigkeit« aangewezen. Reeds de naam *mechanisme* duidt op de immanentie van een doel. Want volgens de woordafleiding beteekent hij *systeem van middelen*. Ware het mechanisme der natuurwetten niet teleologisch tevens, zoo was het ook geen mechanisme van geordende wetten maar »ein blödsinniges Chaos stierköpfig eigensinniger Gewalten«. Alleen hij, die het logische karakter der causaliteit, d.w.z. hare noodzakelijkheid en wetmatigheid loochent, kan ook haar teleologisch karakter bestrijden: Maar zoo iemand mag ook niet meer van »causaliteit« en »mechanisme« maar alleen nog van »facticiteit« spreken en moet alle poging om de verschijnselen wetenschappelijk te verklaren opgeven.

Aldus heeft v. H. in zijn natuurbeschouwing aan de mechanische methode haar volle recht gegeven maar tevens aangetoond, dat deze methode, wanneer ze eenzijdig wordt verabsoluteerd, niet in staat mag heeten om tot voldoende verklaring der verschijnselen te komen. Ze heeft aanvulling noodig en kan die alleen vinden, wanneer ze met v. H. ook alreede het physisch proces geleid acht door ideëen, d.i. »tijdlooze, eeuwige mogelijkheden«, in den Absoluten Geest gegrond.

Staat v. H.'s natuurbeschouwing in het teeken van de *idee*, die als hooger principe verwerkelijkt wordt te midden van het

mechanisme der atoom-krachten, nog duidelijker wordt dit openbaar in zijn *psychologie*.

Ook op dit terrein heeft in de laatste tijden de analytische, de ontledende methode steeds meer veld gewonnen. Dat wil zeggen: al ontledende leidde men alle hoogere eenheden als onwezenlijk terug tot de veelheden, die deze eenheden samenstellen. Zoo kregen er in de psychologie hoofdzakelijk twee scholen de overhand: de school der *parallelisten* en die der *associationisten*. De parallelisten leeren, dat er twee reeksen van ongelijksoortige verschijnselen parallel, evenwijdig loopen, n.l. de *psychische* (bewustzijn) en de *physische* (beweging, hoofdzakelijk der hersenmoleculen). Sommigen nu beweren, dat deze twee parallelle reeksen als ongelijksoortig eenvoudig aanvaard moeten worden en nadere verklaring of afleiding van de eene uit de andere onmogelijk is. Anderen trachten beide reeksen uit één beginsel te verklaren en komen aldus tot de zoogenaamde *identiteits*-leer, d. w. z. de leer, dat de empirisch ongelijksoortige verschijnselen in wezen ident zijn, dat ze in één beginsel wortelen. De associationisten meenen, dat de eenheid des bewustzijns niet anders is dan een complex van gewaarwordingen en voorstellingen, die zich onderling aan elkander aansluiten, associeeren. Het *ik* is, psychologisch beschouwd, slechts een theoretische fictie en de eenheid dus eigenlijk niet dan een aggregaat van zich associeerende psychische elementen.

Ook hier nu heeft v. H. weder nieuwe banen aangewezen. In een afzonderlijk werk: *die moderne Psychologie* onderwierp hij de opvattingen van de moderne psychologen aan een grondige critiek en legde zijn eigen standpunt bloot. Dit standpunt laat, evenals op physiologisch terrein, allen opvattingen haar relatief recht maar vult het ontoereikende daarin tevens aan door hooger beginsel van verklaring. Aldus komen òn het *onbewuste* ziele-leven òn de *eenheid* des bewustzijns tot hun recht.

Voor de laatste zijn *drie* factoren noodig:

a. de »Güte der physiologischen Leitung«, die de verschillende deelen van het centrale zenuwstelsel met elkander ver-

bindt. Deze ééne voorwaarde, die het organisme betreft, is door het materialisme tot de *eenige* verheven. Dit was zijn fout;

b. een *hoogere psychische functie*, een uitstraling, effulgeratie van den Absoluten Geest. Deze telkens hoogere, bijkomende functies moeten worden aangenomen, omdat »die übergreifende Einheit« niet zonder meer uit de veelheid van de lagere eenheden kan worden verklaard. De bewustzijnsinhoud van »das obere Bewusstsein« is dus maar niet een passief »Summationsphänomen aus den Inhalten des niederen Individual-bewusstseins, die zu ihm zusammenfliessen« maar het doet vooronderstellen »ein Plus, das aus den aktiven synthetischen Funktionen stammt, durch welche eben die niederen Bewusstseinsinhalte zu einer höheren Einheit verknüpft werden«;

c. de *Absolute, Onbewuste Geest* als achtergrond, als hoogste éénheid. Dit is de *metaphysische* voorwaarde.

Men meene echter niet, dat bij v. H. *ziel* en *bewustzijns-eenheid* of *ik* hetzelfde is; de eerste blijkt *onbewust* en *ruimer* dan de laatste. »Das Ich ist das Resultat der Abstraktion aus Bewusstseinsvorgängen, die ihrerseits wieder das Resultat unbewusster seelischer Funktionen sind; die Seele ist die Einheit der unbewussten psychischen Funktionen, aus denen neben andern Ergebnissen auch das Ich entspringt. Das Ich ist der Brennpunkt des Spiegels, in welchem die Strahlen der psychischen Funktionen sich vereinigen; die Seele ist die einheitliche Totalität der Strahlen, die auf den Spiegel treffen. Das Ich erscheint als einfache Einheit, weil es punktuell zusammengezogen ist; die Seele dagegen ist eine in sich mannigfaltige Einheit, weil sie eine Vielheit von Funktionen umspannt. Die Seele der Individuen höherer Ordnung *hat* zwar ein Ich, aber sie *ist* nicht ein Ich, sondern das unbewusste Prius des Ich; sie kommt im Ich nicht zu sich selber, sondern nur zu einer subjektiv-idealen Erscheinung ihrer selbst«. (*Kategorien-lehre*, S. 510 f.).

Al blijkt ook hier het bewustzijn slechts een *passieve* reflectie en wel van de onbewuste ziel, toch heeft dit bewustzijn, gelijk

wij zagen, in v. H.'s systeem groote beteekenis. Op grond van zijn psychologie kan hij dan ook de *bewuste persoonlijkheid* weder in haar eer herstellen. De idee der persoonlijkheid is door de atomistisch-mechanistische psychologie der laatste jaren achteraf gedrongen. Von H. handhaaft haar in een zijner »Religionsphilosophische Thesen« *Ethische Studien*, S. 241: »In der bewusst-geistigen Persönlichkeit wird durch die Einwohnung Gottes im natürlichen Menschen die unbewusste Wesenseinheit beider zum Bewusstsein erhoben, der übersittliche unbewusste Zweck im Bewusstsein als sittliches Gesetz widergespiegelt und die Kraft verliehen zur selbstlosen thatkräftigen Hingabe des menschlichen Willens an die göttlichen Willensziele, d. h. zur Selbsterlösung des Menschen von der Schuld eines unmittelbaren Willensgegensatzes gegen Gott«.

In zijn psychologie heeft v. H. zich het *wetenschappelijk* recht gevindiceerd, aldus van de beteekenis der persoonlijkheid te spreken. Alle hooger goed van het algemeen menselijke dreigde op de wijde maar ondiepe wateren der empiristische wetenschap te stranden; deze denker heeft ons weder in dieper vaarwater teruggevoerd.

Met deze »religionsphilosophische« stelling zijn wij tevens gekomen tot v. H.'s *ethiek*.

Deze sluit zich aan bij zijn *axiologie*. Zoo noemt v. H. de wijsgeerige *waarde-leer*, d.w.z. de wetenschap, die naar een *objectieven* (en niet subjectief willekeurigen) maatstaf de waarde der wereld bepaalt. Ons is reeds in den aanvang gebleken, waarom v. H. leert, dat, hoewel de wereld naar wijsheid gerordend en dus in zoover de best-mogelijke is, ze nochtans in haar bestaan als zoodanig beter *niet* ware. In het voorafgaande bevestigde v. H.'s kennisleer, physiologie en psychologie de stelling, dat de wereld naar haren inhoud *logisch* is bepaald. Wanneer hij nu in zijn axiologie echter aan de waarde-bepaling der wereld toe komt, dan blijkt ze in den onlust gegrond en kan dus als zoodanig niet beantwoorden aan het hoogste doel: de zaligheid van de hoogste eenheid, het hoogste individu,

het Absolute. (Vergelijk hier en verder op dit punt evenwel onze *slot-opmerking*).

We moeten ons een oogenblik rekenschap geven van v. H.'s standpunt in deze. Hij is *monistisch* filosoof, dat wil zeggen, hij leert ten slotte slechts één *substantie*, waarvan alle veelheden slechts verschijnselen zijn. Daarom is ook zijn gansche systeem uitlopende op deze hoogste eenheid, waarom alle problemen zich schikken. Wanneer nu in het wereld-bestand de onlust op den lust overweegt en dit wereld-bestand zijn oorsprong vond in de verheffing van Gods wil uit de potentialiteit de rust, in de actualiteit, dan moet de wereld samenvallen met den *functioneerenden* God. De onlust der wereld is dus de onlust van den functioneerenden Absoluten Geest. Zal er nu wereld-verlossing mogelijk wezen, dan moet deze verlossing ter laatster instantie God zelf raken. Daarom is het einddoel niet gericht op *individueele* maar op *universeele* verlossing. SCHOPENHAUER leerde (enkele plaatsen in zijn werken schijnen hierop een uitzondering te maken) een individueele verlossing; aldus, dat het individu van zijne natuurlijke *Willens-bejahung* komen moest tot een *Willens-verneinung* om den metaphysischen vrede en de verlossing te bereiken. Von H. gaat als *concreet monist* (later komen we op dezen naam terug) verder en leert een universeele wereld-verlossing. Komt de waarde-bepaling der wereld aan de orde, dan geldt bij hem dus ook niet de individueele maar de universeele lust of onlust als criterium. Kan de wereld in haar bestaan het hoogste doel, n.l. de zaligheid van den Absolute niet bereiken, dan moet ze worden opgeheven, opdat de functioneerende, onzalige God in Zijne rust wederkeere.

Dat de *lust* de hoogste waarde-meter is, betoogt v. H. op de volgende wijze. Er is maar vijfderlei maatstaf mogelijk: de lust, de doelmatigheid, de schoonheid, de zedelijkheid, de religie. Van dezen kunnen we de drie laatsten onder den maatstaf der doelmatigheid brengen. Want de schoonheid is slechts de zinnelijke verschijning van de innerlijke doelmatigheid; de zedelijke wereldorde en de religieuze heilsorde vormen (gelijk nader

blijken zal) slechts onderdeelen van de algemeene teleologische wereldorde. Schoonheid is een praedikaat van de verschijning des Absoluten, religie en zedelijkheid geven een relatie der verschijnings-individen tot elkander of tot het Absolute Wezen aan. Blijven alzoo de twee eersten: de lust en de doelmatigheid. Maar hooger doel dan de zaligheid, de lust van den Absolute is niet denkbaar. Daarom blijft de *lust*, dien v. H. den *eudaemonologischen* maatstaf noemt. De som van lust en onlust in de wereld is bovendien iets *reëls* en niet, zooals schoonheid, zedelijkheid en religie, slechts *bewustzijns*-ideeën. Wanneer nu de Onbewuste Geest het *gemeenschappelijk* Subject van de verschillende bewustzijns-individen is, dan voelt dit subject in alle dezen. Op allerlei wijze tracht v. H. aan te toonen, dat het eudaemonologisch pessimisme de eenig houdbare wereld-beschouwing is en daarom moet de hoop op een *positieven* lust illusorisch wezen.

Toch zijn er, zoowel in den enkelen mensch als in de menschheid drie „Stadiën der Illusion” te onderscheiden. Het eerste bestaat in het naïeve geloof, dat het geluk *binnen deze wereld* is te bereiken. Dit is het optimisme van de jeugd, de jeugd zoowel van den enkelen individu als van de menschheid (de oude Joodsch-Grieksch-Romeinsche wereld). Al dra leert men inzien, dat „alles ijdelheid” is en het tweede stadium wordt geboren. Dit stadium representeert de Christelijke periode der menschheid. Nu wordt het geluk *buiten deze wereld* gezocht in het „hiernamaals”, in een transcendent leven na den dood. Dit *transcendente* optimisme, evenals het *empirische* van zoo straks, vindt volgens v. H. zijn oorsprong slechts in het natuurlijk egoïsme. Bovendien zou het geloof aan de individueele onsterfelijkheid onhoudbaar zijn gebleken. Ieder mogelijk bewijs daarvoor vervalt bovenal in de leer van het Onbewuste en der relativiteit van het begrip der individualiteit. Onsterfelijk, wel te verstaan zoolang het wereld-proces duurt, kan alleen de atoom-wil zijn, omdat hij enkelvoudig is. De zoogenaamde ziel echter is niet enkelvoudig maar te vergelijken met een stralenbundel van wils-acten des Absoluten, op een bepaald organisme

gericht (zie hierboven de drie factoren, waaruit de eenheid des bewustzijns ontstaat). Vervalt het organisme, dan trekt de Absolute Geest ook dien stralen-bundel terug. Volgens v. H. zijn alle gronden, die moraal en religie voor de onsterfelijkheid aanvoeren, pseudo-moreel en anti-religieus te noemen, omdat zij op het menschelijk egoïsme speculeeren. Zoo komen we tot het derde stadium, dat voor den enkele de hoop op geluk, zoowel in als na dit leven, opgeeft; maar toch nog het geluk van den andere, het geluk van *het geheel* blijft zoeken en zich stelt in dienst van objectieve doeleinden. Aldus wordt het *individueele* eudaemonisme door een *sociaal* eudaemonisme vervangen. Hier gaat het egoïstisch bewustzijn over in een kosmisch bewustzijn „das selbstsüchtige Selbstgefühl” in „das selbstverleugnende Allgefühl”. Toch is ook de hoop op een toekomstig positief menscheids-geluk een illusie en in deze illusie leven wij heden ten dage. Dit stadium begon met de wederontwakende wereldliefde aan het einde der Middeleeuwen en, hoewel het zijn kracht vindt in de moderne idee der wereldontwikkeling en het monistisch geloof aan de eenheid van al wat bestaat, toch heet het een illusie. Want met den voortgang van het cultuur-proces groeit de ellende zelve en ook het bewustzijn dier ellende.

Daarom is de gedachte eener algemeene wereld-verlossing slechts houdbaar, wanneer het einddoel van het wereld-proces *negatief* is, wanneer dit wereld-proces niet eeuwig voortgaat maar eindigt in wereld-opheffing. Deze *Welt-erlösung* is tevens *Gott-erlösung*. Zoo komt v. H. tot zijn groote gedachte, dat ieder individu zich ten slotte met alle krachten te geven heeft aan het volle proces der wereld-ontwikkeling, omdat alleen op deze wijze het eudaemonistisch pessimisme door een evolutionistisch optimisme gesteund kan worden. Uit de vereeniging van deze beide wordt de practische eisch geboren, dat ieder zijn gansche persoonlijkheid ten offer brenge aan het doel van het wereld-proces, de algemeene wereld-verlossing. Het hoogste principieel der ethiek bestaat daarom hierin, dat men de doel-

einden van den Absoluten Onbewusten Geest tot doeleinden van het bewustzijn make, dat men het leed der wereld, gelijk God, op zich neme en zijn kruis drage om Gods wil. Daarmede is *voorloopig* „die Bejahung des Willens zum Leben” als het eenig juiste standpunt geproclameerd. Want slechts door volledige toewijding aan het leven en zijn smarten is er iets te volbrengen voor het wereld-proces. Noch het zich terugtrekken uit het leven, noch ascese, noch kloosterleven baten. Dus loopt v. H.'s pessimisme niet uit op *quietisme* (SCHOPENHAUER), op wereldvlucht, maar het blijft (zoals DREWS het in zijn overzicht van v. H.'s systeem noemt): „aktionsfreudig, kraftvoll, energisch” en het beste tegengif tegenover de „Thatsache einer zunehmenden Entidealisierung, banausischen Utilitarisierung und Amerikanisierung unseres Volkslebens”. Dat dit zich geven aan *objectieve* doeleinden slechts met een *realistische* kennisleer te vereenigen is, hebben wij op voetspoor van v. H. vroeger aangetoond.

Uit de axiologie blijkt derhalve, dat de *eudaemonie* niet het principe van het zedelijk handelen des menschen wezen kan.

Dit handelen is voorts gegrond in den *wil*, in het karakter. Daarom kan moraliteit door geen leer worden *voortgebracht*, alleen *gewekt* worden. Het ethisch moment des menschen, voorwaarde voor het karakter der gezindheid en handeling, ligt in den diepsten nacht van het onbewuste. Het bewustzijn kan wel invloed uitoefenen op de handelingen, doordat het met nadruk zulke motieven voorhoudt, die in staat zijn, op het onbewust ethische te reageeren. Maar het bewustzijn moet overigens rustig afwachten, of en hoe deze reactie volgt; en het wordt eerst uit den wil, die tot de daad komt, openbaar, of deze wil met de begrippen overeenstemt, die het bewustzijn zich aangaande „zedelijk” of „onzedelijk” heeft gevormd.

Aan den anderen kant zijn de praedicaten „zedelijk” en „onzedelijk” scheppingen van het bewustzijn (vgl. de verantwoordelijkheid, die pas bij ontwikkeld bewustzijn ontstaat). Ze geven slechts *betrekkingen* aan. Daarom zijn ze niet van toe-

passing op het Onbewuste „an sich”. Eveneens is het daaruit te verklaren, dat de natuur, voor zoover ze onbewust is, de onderscheiding „zedelijk” en „onzedelijk” niet kent. Bij gevolg vormt het zedelijke niet een tegenstelling met het natuurlijke maar mag slechts een *hoogere trap* heeten, waartoe het natuurlijke uit zijn eigen aard en door bemiddeling van het bewustzijn zich heeft verheven.

Dus hangen ook alle ethische vragen van „die Art und Beschaffenheit” des bewustzijns af, dat de praedicaten toepast. En, aangezien het bewustzijn die praedicaten niet willekeurig maar naar vaste en bepaalde gezichtspunten toekent, bezit het in dezen een richtsnoer voor zijn oordeelen. Terwijl het zich bewust wordt van dit richtsnoer zijner ethische oordeelen, begrijpt het zichzelf als *zedelijk* bewustzijn en krijgt het zijn karakter als „seiner selbst bewusstes *prinzipiell bestimmtes* sittliches Bewusstsein.” Daaruit volgt, dat de ethiek de taak heeft om de mogelijke vormen van het zedelijk bewustzijn of de mogelijke gestalten, die het principieel der zedelijkheid in het menschelijk bewustzijn aannemen kan, te onderzoeken. Hiermede onthult de phaenomenologie van het zedelijk bewustzijn zich tevens als *ethische principiën-leer*. Dit is de oorzaak, waarom v. H. de eerste uitgave van zijn hoofdwerk in deze betitelde *Phaenomenologie des sittlichen Bewusstseins* met den bijtitel *Prolegomena zu jeder künftigen Ethik*, eigenlijk dus geen systematisch maar een inleidend deel der zedekunde.

Hierin behandelt v. H. de „Gestalten” van het zedelijk bewustzijn en toont aan, hoe het zich tot den hoogsten trap ontwikkelt.

De critiek, die hij oefent op „der Individualcudämonismus oder die egoïstische Pseudomoral” en op „die heteronome Pseudomoral”, die ieder weder hun onderdeelen hebben, kunnen we hier gevoegelijk laten rusten. Na dit onderzoek komt hij tot de stelling, dat alleen de zedelijke *autonomie*, die identisch is met „das freie Gewissen”, den eenig waren grondslag vormen kan voor echte zedelijkheid.

Dan kunnen de eigenlijke moraal-principiën pas volgen en „die Triebfedern der Sittlichkeit” of „die subjektiven Moral-prinzipien” zijn aan de orde: de *Geschmacks-, Gefühls- en Vernunftmoral* met hare onderdeelen. Als onsterflijke verdienste van KANT wordt aangemerkt „die Vernunft als höchsten Beurteilungsmassstab und unbedingten Gesetzgeber erkannt zu haben”. Zijn fout was slechts, dat hij de zedewetten voor *formeel*, zonder inhoud, hield. Zeer zeker is „die Vernunft” oorspronkelijk slechts „ein blosses Formalprinzip” en niet in staat uit zichzelf alleen eenen inhoud voort te brengen maar „die praktische Vernunft” vindt haar materiaal in „die ganze vorgefundene Sachlage mit all ihrem unendlichen Reichthum empirischer Bestimmungen” dat wil zeggen: de *uitwendige natuur*, waarin de mensch leeft, de *karakter-aanleg*, dien hij medebrengt, de *maatschappelijke betrekkingen*, die zich op den grondslag der natuur gevormd hebben, enz., met één woord alles wat zich onder den naam *natuur* tegenover de practische rede stellen laat. Daarom komt het voor de laatste aan op „das Hinein-bilden der Vernunft in die Natur”, waaraan dan als resultaat „ein Vernunftwerden der Natur” beantwoordt. (SCHLEIERMACHER). Na een breede beschouwing der voornaamste en concrete gestalten, waarin de praktische rede en de „Vernunfttrieb” van den mensch zich openbaart, volgen „Die Ziele der Sittlichkeit”.

Onder deze afdeeling moet (aangezien de *egoïstische pseudo-moraal* met het bankroet van het egoïsme eindigt) het onderzoek naar de *objectieve moraal-principiën* aan de beurt komen. Zij alleen kunnen aanspraak maken op den naam „Ziele der Sittlichkeit”. Na beschouwing van *Sozialeudünionismus* en *Evolutionismus* blijkt dan de *zedelijke wereldorde* als moraal-principiep de overgave van den eigen wil aan den Absoluten wil te vorderen, zooals deze zich in de inrichtingen en vormen der zedelijke wereldorde openbaart. Maar de eigen-wil komt daar tegen op en het standpunt der *souvereiniteit van het ik*, absoluut onverschillig voor alle zedelijk doel, is geboren en maakt de vorderingen van het moraal-principiep der zedelijke wereldorde

te schande, terwijl het de ethiek door haar verachting voor de rede ondermijnt (zie boven aangaande de leer van STIRNER en NIETZSCHE). Het geloof aan de zelfstandigheid en substantialiteit van het *ik* ligt aan dit standpunt ten grondslag. Derhalve moet dit geloof ten behoeve der ethiek worden vernietigd. Daartoe moet men boven de sfeer van de individualiseering uitgaan en het laatste principieel, den *Urgrund* der moraal, dieper zoeken dan in de objectieve verschijnings-wereld, n.l. in *de verhouding van het individu tot den Absolute*.

„Der *Urgrund* der Sittlichkeit” omvat dan ten slotte de *absolute moraal-principiën*. Deze oergrond kan noch uitsluitend *objectief* noch uitsluitend *subjectief* zijn. Het objectieve zonder meer zou niet verbindend voor het subject kunnen heeten; het subjectieve zonder meer is slechts toevallig en mag op algemeene geldigheid geen aanspraak maken. Zoo moet „die *Begründung* der Sittlichkeit” dáár gezocht worden, waar de gemeenschappelijke wortel van het objectieve en het subjectieve ligt, d.w.z. is *de metaphysische sfeer*, aan gene zijde van het rijk der individualiseering, het gebied der differentie van het subjectieve en het objectieve.

Alleen het *concreet monisme* kan aldus de ethiek metaphysisch staven. Wij hebben deze benaming reeds ter loops gebruikt. Ze houdt in, dat aan de eene zijde slechts de wereld-eenheid als eenig-wezenlijk mag worden beschouwd; aan den anderen kant, dat deze wereld-eenheid niet abstract in het afgetrokkene verheven is boven de werkelijkheid, maar dat ze de grond dezer werkelijkheid in hare concrete openbaring heeten moet. En dáárom is dit concreet monisme volgens v. H. alleen in staat om den waren grondslag voor de ethiek te leggen, aangezien het individu, zoodra het zich slechts als een verschijning, als een „bloss phänomenale Objektivation” van het Al-eene Wezen erkent en de identiteit, de eenheid van zijn eigen wezen met het wezen in alle overige individuen, — aangezien het individu dán niet meer zóó tegenover deze allen handelen kan alsof ze hem vreemd waren, wezens, die substantieel van hem gescheiden

zijn. Op deze wijze alleen wordt ieder onrecht als het ware een breuk met zich zelf, omdat dit onrecht eigen voordeel koopt ten koste van een grootere schade, die het Al-eene wezen in anderen lijdt. Iedere goede daad bevordert echter het wèl van dit Al-eene Wezen, dat tevens het wezen van ons eigen ik is. Dit principieel nu noemt v. H. het *monistische moraal-principieel* of het moraal-principieel van de *wezens-identiteit der individuen*. SCHOPENHAUER heeft dit principieel ingeleid, toen hij het »Tat twam asi« (dit, het andere, zijt gij zelf) der Oostersche wereld ons bij bracht.

Op dit beginsel moet alle sceptische critiek tegenover de moraal afstuiten, aangezien het de naasten-liefde metaphysisch bevestigt. Want de liefde is in de sfeer van het gevoel en ten deele hetzelfde, wat het inzicht in de wezens-identiteit der individuen theoretisch als universeele waarheid handhaaft. Liefde is in haar diepsten wortel verlangen, verlangen naar vereeniging.

Maar toch kan het moraal-principieel der wezens-identiteit van alle individuen niet het laatste woord in de ethiek spreken. De vraag blijft daarbij nog onbeantwoord: wat is het ware goed voor het Al-eene Wezen en op welke wijze kan dit goed het beste bevorderd worden? Dus drijft dit principieel voort tot het zoogenaamde *religieuze moraal-principieel*. Dit houdt het volgende in: Wanneer alle individuen (als objectieve verschijningen van den Al-eene) onderling wezens-ident zijn, dan is ook ieder afzonderlijk individu wezens-ident met God en voelt zich met Hem verbonden. Zoodra wij dit hebben ingezien, dan blijft de zedewet geen lastig juk meer, dan wordt de eigen-wil een straal van den Al-wil. „Den Eigenwillen nur als einen Strahl des Allwillens, den eigenen Grund als Gottes Grund und sich selbst als göttliches Wesen zu wissen, das tilgt jede Divergenz zwischen Eigenwille und Allwille, jede Fremdheit zwischen Mensch und Gott, jedes un-göttliche, d.h. bloss erst natürliche Gebahren; sein Geistesleben als einen Funken der göttlichen

Flamme anzusehen, das wirkt den Entschluss, ein wahrhaft göttliches Leben zu führen, d.h. sich über den Standpunkt der blossen Natürlichkeit zu erheben zu einem Leben im Geiste, das im positiven (niet bloss, wie auch das Böse es ist, im negativen) Sinne gottgewollt ist, das schafft den Willen und das Vermögen, gottinnig zu denken, zu fühlen und zu handeln und alle endlichen Aufgaben des irdischen Lebens in göttlichem Lichte zu verklären." — Het religieus moraal-princiep eischt dus, dat wij ons leven inrichten naar deze wezens-identiteit met God.

Maar dit is nog slechts een *formeel* beginsel en houdt niet in dan een *geheiligde gezindheid*. Daarom komt nu de vraag aan de orde, welke de *inhoud* van den Goddelijken wil is. Deze inhoud kan alleen, wanneer hij logisch, rationeel, redelijk is, als metaphysische grondslag voor het zedelijk bewustzijn gelden. Zoo eischt dit bewustzijn »die Auffassung des göttlichen Willens als praktisch sich äusserende Idee, d.h. als *Zweck*." — Het Absolute Al-eene Wezen moet derhalve een *absoluut teleologisch proces* zetten en realiseeren.

Deze eisch, — verbonden met den religieusen, dat het Absolute Wezen en mijn wezen een en hetzelfde zijn, — legt den grond voor het *absolute moraal-princiep* of »das Moralprinzip der absoluten Teleologie als derjenigen des eigenen Wesens". Aldus leert men het ontwikkelings-proces van den Absolute door bevestiging van de zedelijke wereldorde bevorderen. Deze zedelijke wereldorde, in God gegrond, is niet anders dan het *Gods-rijk*. Het absolute moraal-princiep is, als *reëel*, dan voorts »der *Realgrund*" der ontvouwing van de subjectieve en objectieve zedelijke wereldorde, van de moreele instincten, ideeën en instituten; als *voorstelling* van dit reëele princiep is het »der *Erkenntnisgrund*" voor alle relatieve moraal-principiën en zedelijke eischen. Zoo mag het *alomvattend* heeten en blijkt »der höchsten synthetische Schlussstein" van het gewelf der verschillende ontwikkelings-stadiën des zedelijken bewustzijns.

Wat is nu het absolute doel van het wereld-proces? Gelijk wij zagen kan het niet anders inhouden dan »die Eudämonie des Absoluten.» Daarom blijkt het absolute moraal-princiep tevens *absoluut-eudaemonistisch*. Het is nu maar de vraag, of we deze absolute eudaemonie als *positief* of als *negatief* hebben op te vatten. Ook hier weder argumenteert v. H., op grond van axiologie, zedelijk en religieus bewustzijn, dat alleen het *laatste* mogelijk is en *wereld-opheffing*, terugkeer van God in Zijn onbewuste rust, derhalve het eenig mogelijke doel blijft. Zoo moet het negatieve absoluut-eudaemonistische moraal-princiep het moraal-princiep der *verlossing in absoluten zin* wezen. (Vrgl. echter weder onze *slot-opmerking!*).

Bij dit ethisch beginsel sluit v. H.'s *Religions-philosophie* zich systematisch aan. Ook dit deel van zijn stelsel is tweeledig: critisch en thetisch. Critiek wordt geoefend op het *liberale* en op het *speculatieve* protestantisme; in het werk *das religiöse Bewusstsein der Menschheit* op het *naturalisme* en op het *supranaturalisme* met hunne onderdeelen. De slotsom dezer beoordeeling komt hierop neer, dat alleen houdbaar is een »autosoterische, autonome, kosmotragische Immanenzreligion des absoluten Geistes», welke noch Theïsme, noch Christendom meer heeten kan. Uit het voorafgaande en het volgende blijkt van zelf, wat v. H. onder deze »Religion des Geistes« verstaat; ze vormt als concreet monisme den derden en laatst mogelijken vorm der supranaturalistische religie naast het abstracte monisme en het Theïsme.

Overigens moeten we ook deze critiek hier laten rusten, om nu tot v. H.'s eigen opvatting over te gaan.

Het systematisch deel, aan deze religie van den Geest gewijd, omvat drie onderafdeelingen: de *psychologie*, de *metaphysica* en de *ethica* der religie.

In het psychologisch deel stelt v. H. eerst een onderzoek in naar de religieuse functie als *eenzijdig menschelijk*. Ze openbaart zich als *voorstelling, gevoel en wil*.

Wat de religieuse functie als *voorstelling* aangaat, de religieuse verschijnselen kunnen slechts ontstaan, wanneer tegenover het *subject* een *object* zich openbaart, dat ver boven dit subject verheven is. Dit object noemen wij *God*. Daarom is de religieuse functie een betrekking van den mensch op God. Het begrip »God« is geen wetenschappelijk maar een religieus begrip en de wetenschap houdt er zich slecht mede bezig in zoover ze wetenschap der religie heeten mag. De Gods-voorstelling nu is het *bewuste* uitgangspunt van alle religieuse functies; er is geen religie zonder Gods-voorstelling. Wanneer nu God »die vorstellungsmässige Voraussetzung" der religieuse functie is, dan moet de voorstelling van God, zal de religieuse relatie met Hem geen illusie heeten, een *transcendentiaal correlaat* hebben in een God, die ook onafhankelijk van onze voorstellingen bestaat. Hierop wezen we reeds bij de uiteenzetting van v. H.'s kennisleer. »Die vorstellungsmässigen Voraussetzungen" van het religieuse bewustzijn moeten dan voorts met den inhoud van het theoretisch-wetenschappelijk bewustzijn in hoofdzaak overeenstemmen. Toch kan, wanneer er strijd tusschen wetenschap en religie ontstaat, nooit een overwinning van de wetenschap over religie als zoodanig volgen. De wetenschap kan niet anders doen dan de religie de hand reiken zóó, dat ze zichzelf overwint, dat ze van een lageren tot een hooger trap van het religieuse bewustzijn opklimt. Op deze wijze toont de wetenschap zich de beste vriendin en vooruitziende helpster der religie. Moet op grond hiervan de religieuse wereldbeschouwing ook als waarheid in transcendentalen zin kunnen gelden, om religieuse functies te verwekken, toch is daartoe geen absolute zekerheid, slechts een practisch voldoende graad van waarschijnlijkheid vereischt. Daarom behoort ieder, wil hij niet tot intellectualisme vervallen, eigen verstandelijk-religieuse overtuiging in het ontwikkelings-proces van het geheel en als zoodanig slechts van relatieve waarde beschouwen. We hebben derhalve de religieuse wereldbeschouwing

wel degelijk van de religie met hare verschillende functies te onderscheiden. Anders loopen we gevaar in de dwaling te vervallen, dat de *philosofie* de religie moet en kan vervangen. Dit komt echter op hetzelfde neer, alsof men zou willen beweren, dat de astronomie den omloop der planeten vervangen kon. De religieuze wereldbeschouwing is zeer zeker een onontbeerlijke factor, die mede het religieuze leven bepaalt, ja zelfs is ze voor het bewustzijn het uitgangspunt van dit leven; maar de intellectueele functies, die zich op deze beschouwing richten, mogen toch slechts *middellijke* religieuze functies heeten. Ze hebben het doel, de *onmiddellijke* functies te bevorderen en daarom vormen de laatsten den waren en eigenlijken inhoud van het religieuze leven. De wijsbegeerte kan als *Religionsphilosophie* nimmer de religie zelve, wel de *Theologische dogmatiek* vervangen. Want de laatste verheft de dogmata van een bepaalden, historischen vorm der religie tot haar object; de eerste neemt den laatsten en hoogsten trap, dien het religieuze bewustzijn der menschheid bereikte, tot voorwerp van wetenschappelijke bearbeiding.

Aangezien de mensch in de religieuze functie „ganz bei sich selbst ist” en „Sammlung und Einkehr im innersten Kerne seines Wesens hält”, — is het *gevoel* de religieuze *grond-functie*, waaruit enerzijds de religieuze *Vorstellungsthätigkeit*, anderzijds de religieuze *Willensthätigkeit* uitstraalt. Het gevoel is hier de ontvankelijke spiegel, die de lichtstralen van de religieuze voorstelling opneemt, verwerkt en ombuigt, zoo dat ze in bepaalde richting als stralen van de religieuze wils-activiteit weder naar buiten worden geworpen. Dit is alleen mogelijk, omdat (gelijk v. H. in zijn psychologie aantoonde) het gevoel zelf »unbewusster Weise ein Produkt von unbewusster Vorstellung- und Willensthätigkeit ist.” Daarom ook mag het gevoel niet van de andere functies worden afgescheiden, of als iets zelfstandigs en primairs worden beschouwd. Geschiedt dit toch, dan is er geen waarde-bepaling der gevoelens noch onder-

scheiding van de religieuse en de irreligieuse of antireligieuse gevoelens (die toch wel door hun voorstellingen worden bepaald) meer mogelijk. Een gevoel nu wordt tot een *religieus* gevoel slechts door het feit, dat het betrekking heeft op een voorstelling, die object van een religieuse relatie worden kan. En als zoodanig mag het dan alleen *waar* heeten, wanneer het door religieuse voorstellingen van objectieve waarheid wordt gewekt. — Het eenzijdig zelfstandig gemaakte religieuse gevoel kan zich voorts in drieërlei richting ontvouwen: als *zinnelijk*, *aesthetisch* en *mystisch*. Het eerste is terstond te verwerpen, aangezien het in hoofdzaak eudaemonistisch is en op dwaalspoor leidt. Het tweede kan ten goede werken, maar mag toch niet waar en ernstig, niet *reëel* heeten, omdat het uitsluitend *ideëel* blijft, door den aesthetischen schijn gewekt. Het brengt het gevaar mee om *schijn* en *zijn* te verwisselen. Daarom behoort de zelfstandige religieuse kunst zeer zeker gesteund te worden, maar „die religiöse Kunstpflege“ in den godsdienst moet onvoorwaardelijk worden afgewezen. Het *mystische* gevoel is het eigenlijk *scheppende* moment in de religie (zooals het aesthetisch gevoel deze beteekenis heeft voor de kunst): het is de laatste en diepste oergrond aller religie, de levende bron, waaruit alle ernstig religieus leven ontspringt. Maar tevens is het het onbestemdste en onhelderste van alle gevoelens en voert, wanneer het zich tegen de kennis, die tot zijn onbewuste oorzaken afdaalt, verzet; tot *mysticisme*. Zoo is ook het religieuse gevoel, zelfs in zijn diepste en meest geestelijke openbaring niet in staat, de religieuse functie uit te putten. Alle gevoels-religie is logisch genoodzaakt, het religieuse gevoel met zijn karakter van subjectieven lust of onlust als einddoel te beschouwen. Zoo komt men tot *Individualeudämonismus* en den waan, dat de religie slechts ter wille van de individueele zaligheid der vromen bestaat. Uit dit alles volgt, dat het gevoel, behalve de kennis, nog een tweede aanvulling noodig heeft, door welke het tot middel voor hooger doel kan

worden gemaakt. Bovenal moet het, opdat het aan dit doel beantwoorde, *vastheid* krijgen. Het moet tot *gezindheid* worden. Zoo gaan we over tot de derde religieuze functie, die van den *wil*.

De religieuze wil is begin en einde van alle religie. Als *onbewuste* is hij haar eerste grond, als *bewuste* haar laatste doel. Naar *zijn* aard moeten dan ook de religieuze voorstellingen en gevoelens worden gewaardeerd. Toch mag ook hij niet uit zijn psychologischen samenhang met dezen worden gerukt en geïsoleerd. Dit deed KANT, toen hij de religie tot *moraal* terugleidde en beweerde, dat „Rechtthun die wahre Religion“ zou zijn. Alle moraal heeft zich daarentegen historisch uit de religie ontwikkeld. Hier verzet v. H. zich dus tegen de „morale indépandante“. Het *geweten*, dat is de psychologische bron, waaruit het zedelijk bewustzijn de zekerheid voor zijn moreele eischen put, kan derhalve ook slechts in zoover voor de bron der religie worden aangezien als men den religieusen inhoud er eerst in legt om dien er naderhand weer uit te halen. Deze religieuze inhoud kan zelf niet anders dan het resultaat der voorafgaande religieuze processen zijn. Gelijk nu de mystische gevoels-religie tot onverschillige verdraagzaamheid leidt, zoo leidt het religieus moralisme tot rigoristische onverdraagzaamheid, in zoover het slechts al te gemakkelijk de subjectieve zelfverzekerdheid van het geweten met een objectieve zekerheid verwisselt en eigen geweten tot norm voor anderen stelt. Een religieus moralisme evenwel, dat de zelfstandige en betrekkelijke waarde van het religieuze voorstellen en gevoelens wèl erkent, maar toch aan den anderen kant de groote en onvoorwaardelijke beteekenis van den religieusen wil naar voren brengt, — is geen moralisme meer. Integendeel, aangezien het alle psychologische momenten van het religieuze proces haar recht wedervaren laat, mag het zelf de volledige openbaring van het religieuze leven heeten.

Na deze beschouwing van de religieuze functie als *eenzijdig*

menschelijk, gaat v. H. nu voort tot de behandeling van „das religiöse Verhältniss als doppelseitige göttliche und menschliche Funktion».

Voorstelling, gevoel en wil zijn drie hoofdrichtingen of momenten en wel van den *onbewusten religieusen »Treib«*, den specifiek religieusen aanleg des menschen. De religieuse functie in het algemeen is dus »die Bethätigung der einheitlichen religiösen Anlage des Menschen in einem einheitlichen Akt von Vorstellung, Gefühl und Wille, in welchem die eine oder die andere dieser drei Seiten überwiegen kann«. De religieuse functie, aldus in haar potentieele en functioneele eenheid begrepen, is *geloof*: het vertrouwend zich overgeven van den mensch aan het religieuse object, de gedurige wils-richting of de trouw, die de belofte (*Glauben* komt van (*sich*)*geloben*, vrgl. *religio* en *religare*, verbinden) houdt en zich daarnaar gedraagt. In één woord, het geloof is de menschelijke zijde van de religieuse verhouding, die met de zelfovergave tevens het vertrouwen in de transcendente waarheid van het religieuse object insluit. — Een reële, een *werkelijke* (niet slechts ideëel-subjectieve) verhouding kan echter alleen dáár bestaan, waar beide partijen, ieder van hun kant, een functie aangaan. Daarom moet aan het geloof ook »eine einheitliche *göttliche* religiöse Funktion und der Gliederung des Glaubens in Spezialfunktionen von überwiegendem Vorstellungs-, Gefühls- oder Willenscharakter auch eine ähnliche Gliederung der göttlichen religiösen Funktionen« beantwoorden. Deze Goddelijke functie in haar eenheid is de *genade*. Zoo zijn geloof en genade correlaten en vormen te zamen pas de volledige religieuse functie, die de religieuse verhouding werkelijk maakt. Aan iedere zijde komt de volle en algeheele activiteit aan de religieuse acte toe „was eben nur dadurch ohne Widerspruch möglich ist, dass Gnade und Glaube nicht zwei mit einander in Wechselwirkung stehende Akte, sondern die beiden untrennbaren Seiten eines und desselben Aktes, der momentanen Aktualisierung des religiösen Verhältnisses sind.

Eben dasselbe aktuelle Verhältniss, welches, von der göttlichen Seite her angesehen, Gnade ist, eben dasselbe ist, von der menschlichen Seite her gesehen, Glaube, und eben durch diese reale Einheit der Funktion wird das aktuelle Verhältniss zum realen einheitlichen Band zwischen Gott und Mensch«. — De *funktionelle Identität* van geloof en genade is de grondslag van het religieuse bewustzijn en tevens de *conditio sine qua non* van de religieuse verhouding, die anders een illusie en geen waarheid zijn zou. Naar de indeeling *voorstelling, gevoel en wil* en de daaraan beantwoordende geleding der Goddelijke functie, onderscheidt v. H. drieërlei genade en drieërlei geloof: *a. Offenbarungs-gnade und intellektueller Glaube, b. Erlösungsgnade und Gemüts-glaube, c. Heiligungsgnade und praktischer Glaube.*

Hier alleen over de *verlossing* een enkel woord. Datgene, waarvan de mensch verlost wil worden, is *ellende* (Uebel) en *schuld* als gecoördineerde gevolgen zijner afhankelijkheid van de wereld. Deze afhankelijkheid drukt op hem en verwekt in het natuurlijk-practische, eudaemonistische bewustzijn het besef van ellende, in het zedelijk bewustzijn het besef van schuld. De verlossing van ellende wordt *reëel* voor den enkele in den *dood*, voor het universum in de *opheffing van het wereld-proces*. Gedurende het leven kan de mensch dus niet realiter, onmiddellijk, van die ellende verlost worden; maar slechts idealiter, d.w.z. door zijn egoistisch eudaemonisme te verliezen. Het conflict tusschen het hoogere en het eudaemonistisch standpunt en de terugval van het eerste in het laatste is de *schuld*. Daarom bestaat de verlossing van deze in een *principiële verandering der gezindheid*. Deze verandering moet uitgaan van een boven de natuurlijke wereld verheven macht, een macht gegrond in de principien, die de natuurlijke wereld en haar wetten zelf eerst voortbrengen. Daarom kan de bron voor de kracht, die den mensch boven de afhankelijkheid van de wereld verheft, slechts in den *Grond* der wereld, niet in de wereld zelve liggen. Deze verheffing nu is voor het religieuse bewustzijn een daad van genade en wel

in den vorm van *verlossing*, die daarin bestaat „dass der Mensch im Bewusstwerden seiner centralen, einheitlichen, wurzelhaften, metaphysischen Abhängigkeit von Gott sich über die periphere, endlos zersplitterte und verästelte phänomenale Abhängigkeit von der Welt hinausgehoben fühlt und in der absoluten, metaphysischen Abhängigkeit von dem absoluten Weltgrund zugleich jenes Gefühl der Freiheit gewinnt, das er im Kampf des eigenen Ich gegen die phänomenale Abhängigkeit von der Welt vergebens sucht." Deze vrijheid is „Freiheit in Gott."

We komen nu tot de *Religions-metaphysik*, die de metaphysische voorwaarden voor de religieus-psychologische verhouding ontwikkelt en de consequenties uit de postulaten van het religieuze bewustzijn trekt.

Ze valt in twee hoofddeelen uiteen: *a. die Metaphysik des religiösen Objekts oder die Theologie*, *b. die Metaphysik des religiösen Subjekts*.

In de eerste afdeeling handelt v. H. over God en de bewijzen voor Zijn bestaan. Deze beschouwingen zijn echter voor een algemeen bevattelijke, korte uiteenzetting te diep en te breed. Daarom doen wij er hier slechts een enkele greep uit.

Het religieuze bewustzijn dan bezit wèl in zichzelf de onmiddellijke zekerheid van Gods bestaan, maar moett och tot klaarheid komen aangaande de vraag, hoe we het Wezen Gods hebben te denken, opdat het de verwerkelijking van de religieuze verhouding Zijnerzijds tot stand kan brengen. Bij de ontvouwing nu der verschillende zijden van dit Wezen sluiten zich de bewijzen voor Gods bestaan aan.

In de eerste plaats is noodig, dat de relatieve afhankelijkheid, waarin de deelen der wereld tot elkander staan, worden aangewezen als opgeheven in hun *absolute* afhankelijkheid van God. Dit is de beteekenis van het *ontologische* bewijs, aangezien het uit de empirische existentie de existentie van het Absolute afleidt.

Maar nu doet zich de vraag voor, of dit Absolute in het com-

plex van de wederkeerige, relatieve afhankelijkheid dier deelen der wereld opgaat, of dat het „in einem diese relative Bedingtheit bedingenden Unbedingten” gezocht moet worden. Het antwoord op deze vraag geeft het *kosmologische* bewijs, dat het Absolute aanwijst als „ein jenseits und über der gesetzmässigen Kausalität der natürlichen Weltordnung stehendes Absolutes”, hetwelk de Grond der wereld zijn moet, aangezien deze alleen ons van de afhankelijkheid der wereld verlossen kan.

In het wereld-proces heerscht voorts niet slechts een *mechanisch-materiële* determinatie; maar ook een *dynamisch-ideële* (vgl. hierbij boven v. H.'s physiologie en psychologie). De doelstellingen der afzonderlijke individuen mogen daarom slechts in schijn „selbstgesetzte Selbstzwecke” heeten, in waarheid zijn ze echter „gottgesetzte Glieder einer einheitlichen teleologischen Weltordnung.” Dit is de inhoud van het *teleologische* bewijs, dat God als „Urheber” en Drager van die wereld-orde aanwijst.

Uit de absoluutheid van God volgt dan Zijn *Substantialität* en zijn *Identität mit sich*. De eerste geeft aan, dat het Absolute niet zooals het afhankelijke in iets of iemand anders maar slechts in zichzelf zijn subsistentie heeft, dat het dus niet van een ander afhankelijk is. Daarom is God het *onveranderlijke absoluut bestendige zijn*. De identiteit met zichzelf heeft echter alleen betrekking op de substantie als zoodanig, op het *Wezen* van den Absolute, niet op zijn werken. Deze identiteit is niet als de starheid des doods te verstaan, welke geen leven uit zich kan voortbrengen noch verwerkelyken, maar we hebben haar op te vatten naar analogie van een gevormd en gevestigd karakter, dat niettegenstaande zijn onveranderlykheid den mensch toch niet belet, om nu voor den staat, dan voor zijn huisgezin of zijn beroep te werken. De substantialiteit Gods beantwoordt aan het verlangen van het religieuse bewustzijn naar de *absolute verhevenheid* van het religieuse object. De identiteit met zichzelf beantwoordt aan het verlangen „in Gott den ruhenden Pol in der Erscheinungen Flucht zu finden, den

festen Ankergrund für das friedensuchende Herz, den zuverlässigen Hort, auf dessen Beständigkeit das von der unbeständigen Welt enttäuschte Gemüth mit sicherer Zuversicht bauen und vertrauen kann”.

Is God aldus de absolute Grond van de natuurwettelijke wereldorde, dan is Hij naar Zijn Wezen (niet naar Zijn werken) verheven boven de vormen van die wereldorde, n.l. *ruimtelijkheid*, *tijdelijkheid* en *materialiteit*. Daarom komt Hem toe *In-sichsein*, *Ewigkeit* en *Geistigkeit*. Het eerste houdt in, dat het Subject van de ruimte-zettende activiteit, als het prius aller ruimtelijkheid slechts op zichzelf als de eenig mogelijke ideëele plaats van Zijn *zijn* is aangewezen. Het tweede is de contradictorische tegenstelling met den vorm der tijdelijkheid, dus de absolute *simultaniteit*. Het derde is het eeuwige „In-sichsein”, dat in staat is om in zijn activiteit uit zichzelf uit te gaan, door deze acte de tijd-ruimtelijke vormen en daarin een actueel leven voort te brengen. Is God onruimtelijk, ontijdelijk, onstoffelijk, dan komt Hem daarin tevens *Allräumlichkeit*, *Allzeitlichkeit* en *materielle Allwirksamkeit* toe. Dit noemt v. H. „de dynamische alomtegenwoordigheid.”

Voorts ook, is God de Absolute wereldgrond in ieder opzicht, dan is Hij *almachtig* (wil), *redelijk*, *alwijs*, *alwetend* (idee) en de mensch *absoluut afhankelijk* van Hem. De afhankelijkheid der objectieve wereld wordt bevestigd door het *erkennistheoretisch-idealistische* bewijs. Dit bewijs grondt zich op de werkelijkheid der objectieve wereld als een door Gods wil verwerkelijkt (onbewusten) voorstellings-inhoud (zie boven v. H.'s kennisleer). De afhankelijkheid dier objectieve wereld wordt aangevuld door die van het *subject* des menschen. Deze constateert het *psychologische* bewijs, dat God als den bestendigen, actueelen Grond van de eigen bewust-geestelijke persoonlijkheid aanwijst. *Bewusstsein* en *Dasein* zijn echter parallele manifestaties van één transcendenten Grond. Hieruit volgt het *identitätsphilosophische* bewijs.

Bewust echter kan volgens v. H. God in Wezen niet zijn, omdat alle bewustzijn tot voorwaarde heeft zinnelijke waarneming. Dus hangt het bewustzijn aan de *receptiviteit*, de psychische reactie op een van buiten komende actie (zie hoven, de kennisleer). Deze echter is bij God niet mogelijk, omdat er voor Hem geen „daar buiten” is, waardoor Hij kan worden geafficeerd. God is de absolute productiviteit en voor receptiviteit is in Hem geen plaats, aangezien er niets bestaat, wat Hij niet zelf als lid Zijner eigen innerlijke veelvuldigheid heeft gezet. Daarmede vervallen ook *zelfbewustzijn* en *persoonlijkheid* als wezens-eigenschappen Gods.

Uit de driedelige zedelijke wereldorde, die v. H. als *objectief*, *subjectief* en *absoluut* demonstreert, volgen nog drie bewijzen voor het bestaan van God, die Hem postuleeren als: *a.* het *absolute doel*, dat de objectieve zedelijke wereldorde immanent is, *b.* den *heiligings-geest* of *heiligings-genade* (verlossing), die de subjectieve zedelijke wereldorde of het geweten immanent is, *c.* den *openbarings-geest* of *openbarings-genade*, die het ontwikkelings-proces van het religieuze bewustzijn der menschheid immanent is. Deze drie bewijzen bepalen God als *objectieve gerechtigheid*, *subjectieve gerechtigheid*, *heiligheid* en *genade* en *objectieve heiligheid* en *genade*.

Het verwerkelijkings-proces der Goddelijke genade in de geschiedenis der menschheid, d.i. de zedelijke wereldorde wordt aldus tot een *religiöse Heilsordnung*, waarin de subjectieve en de objectieve zedelijke wereldorde worden samengevat en beide als manifestatiën van de absolute zedelijke wereldorde worden erkend. In deze laatste gaat God als het ware op, voor zoover de menschheid als zoodanig met Hem te doen heeft. Zij is dus God, die de menschheid immanent is, en valt daarom voor het religieuze bewustzijn met God zelf samen.

De tweede hoofdafdeeling der *Religionsmetaphysik* betreft het religieuze *subject* en valt uiteen in religieuze *anthropologie* en

kosmologie. Ze beschouwt mensch en kosmos als »erlösungsbedürftig« maar ook als »erlösungsfähig«.

De mensch als verlossings-behoefstig zoekt de verlossing van de *ellende* (Uebel) en die verlossing moet *religieus* zijn. Daarom kan deze ellende niet slechts *illusorisch* wezen (Buddhisme), ze is *realiteit*. Voorts is de mensch verlossings-behoefstig, waar het aankomt op *schuld* en deze mag evenmin denkbeeldig zijn.

Dit nu sluit de mogelijkheid, zoowel van het *booze* als van de *verantwoordelijkheid* in.

Boos is iedere gezindheid of handeling, die tegen de zedelijke wereldorde, de objectieve doelstelling, den wil van God ingaat. God echter moet eenerzijds datgene, wat boos heet, niet slechts toelaten maar positief willen, omdat alleen datgene *zijn* heeft, wat Hij wil; aan den anderen kant moet Hij het echter niet willen als iets, dat zijn en blijven mag, maar als iets, dat overwonnen moet worden, dat dus zijn *zijn* slechts heeft om genegeerd te worden. Deze negeering nu geschiedt niet door een wonder maar langs wetmatigen weg binnen de grenzen der natuurorde, doordat de eerste momenten door andere momenten overwonnen worden. Om een eenvoudig voorbeeld te noemen: wanneer een *mensch* zich *dierlijk* gedraagt, dan is dit gedrag boos, aangezien het dierlijke zeer zeker door God is gewild maar op den trap der menschheid genegeerd moet worden. Dit gaat echter niet met doorbreking van de natuurorde, die de vaste basis van de zedelijke wereldorde vormt, gepaard maar langs den weg van strijd en overwinning. Het *radicale booze* is het «zielbewusste» eudaemonistische egoïsme, zooals het de natuur aller menschen blijkt te zijn. Bij dit radicale komt dan nog het innerlijke en uiterlijke booze.

De *verantwoordelijkheid* veronderstelt, dat men in een of ander geval ook anders had kunnen handelen, indien men te rechter tijd den actueelen wil had gehad om de motiveerende voorstellingen, die tot anders handelen noodzakelijk waren, in het bewustzijn te roepen; d. w. z. indien de latente wil op-

merkzamer en waakzamer ware geweest. Dit is echter onmogelijk, omdat men bij de handeling in het verleden niet in den toestand van het heden verkeerde. Maar de ervaring, dat men toen te kort kwam, wordt tot een motief om in de toekomst beter op zijn hoede te wezen. Dat men niet reeds vroeger zoover gekomen was, wordt dan tevens als een *schuldig* verzuim gevoeld. Is nu die gewoonlijk latente grondwilsrichting van *zedelijken* aard, d. w. z. op de objectieve doelstelling der zedelijke wereldorde gericht, dan mag ze »ethische Gesinnung» heeten. Daarmede is pas de zedelijke verantwoordelijkheid gegeven en de mensch uit een bloot natuurlijk wezen, dat onder de heerschappij van het natuurlijke egoïsme staat, tot een zedelijken mensch geworden. Daarom is slechts het *psychologisch determinisme* in staat de verantwoordelijkheid mogelijk te maken en als zoodanig een postulaat van het religieuze bewustzijn. De zedelijk verantwoordelijke mensch alleen is tevens het religieuze subject, omdat zonder zedelijke verantwoordelijkheid het booze geen schuldgevoel en dus ook geen behoefte aan verlossing van schuld kan wekken.

De mensch blijkt ook *erlösungsfähig*, omdat de identiteit van zijn zedelijken wil met de hem immanente absolute zedelijke wereldorde hetzelfde is, wat wij vroeger op het standpunt van het religieuze bewustzijn als identiteit van het practisch geloof met de heiligings-genade hebben leeren kennen. Daarom is het bezit van een zedelijken wil de voorwaarde zoowel voor de behoefte aan als de mogelijkheid tot verlossing en deze mogelijkheid is dus afhankelijk van de inwoning der *genade* in den mensch.

Op grond hiervan onderscheidt v. H. drie sferen in den mensch: de *natuurlijke* (ondergoddelijke), de *booze* (tegengoddelijke) en de *zedelijke* („Gottgemässe”). Hoewel geen van deze drie sferen tegen Gods wil ontstaat, zoo is toch alleen de laatste in eminenten zin *Goddelijk* te noemen, omdat zij het tegen-goddelijke overwint; *positief Goddelijk*, omdat zij het negatief

Goddelijke negeert; relatief *bovennatuurlijk*, omdat zij den mensch boven den zelfzuchtigen horizon van zijn natuurlijkheid verheft. — Hier werkt de heiligende Geest, de genade. — Gelijk nu het *verschil* tusschen *God* (het Absolute Subject) en *mensch* (het „ingeschränkte” subject) de voorwaarde voor de verlossings-behoefte is, zoo blijkt de *eenheid* tusschen beiden de voorwaarde der verlossings-mogelijkheid. Maar daartoe moet de mensch niet slechts essentiëel of ontologisch met God identisch blijven, maar het ook *teleologisch* worden door Gods hoogste doel tot het zijne te maken. Breekt deze ethische gezindheid, die met de genade ident is, door, dan is de mensch verlost.

Maar de verlossing raakt hem niet alleen, ze raakt ook den *kosmos*, die in een absolute afhankelijkheid van God staat en toch aan den anderen kant weder zoo reëel moet zijn, dat de mensch relatief afhankelijk van dezen kosmos heeten kan. De realiteit van het universum nu bestaat in de realiteit van de conflicten onder zijne leden. Maar deze realiteit vordert geen bijzondere substantialiteit der individuen, afgezien van de Absolute Substantie, God. Daarom is op grond van het concreet monisme de werkelijkheid der wereld en haar nietigheid tegenover God vereenigd. Want ook de *tijd* is, gelijk we zagen, pas ontstaan uit de verheffing van den wil Gods. Daarom is die tijd *reëel* maar tevens slechts »eine Blase aus dem Ocean der Ewigkeit« te noemen. Bovendien onderhoudt (regeert) God de wereld door de teleologische wereldorde, die het wereld-proces immanent is.

Op grond van dit alles is ook de wereld *verlossings-behoefstig* maar tevens de *mogelijkheid* dier verlossing ingesloten. Zij moet slechts *van zichzelf* worden verlost. Daarom valt de universeele verlossing met de wereld-vernietiging samen, de „Zurücknahme der räumlich-zeitlichen Erscheinung in das ewige Wesen”, waarmede het nu bestaand onderscheid tusschen Wezen en verschijning ophoudt en God weder „alles in allen” zijn zal. Deze verlossing is tevens verlossing Gods uit Zijn immanentie.

In de verlossing-behoefte der wereld staat het *pessimisme* („eudämonologischer Malismus”), in haar verlossings-mogelijkheid het *optimisme* („teleologischer Bonismus”) gegrond. Dit is volgens v. H. de eenig mogelijke *Theodicee*, rechtvaardiging van God, dat Hij de wereld zelf heeft gewild en daarom als Absoluut Subject het lijden in de „ingeschränkte Subjekte” zelf draagt.

Waarom heft God de wereld dan niet terstond op? Dit is onmogelijk. Want de Goddelijke almacht houdt wel in, dat God alles volbrengen kan, wat Hij wil, of alles verwerkelyken kan, wat Hij denkt; maar ze beteekent niet, dat Hij ook onmiddellijk maken kan, dat Hij niet meer *wil*. De verheffing van Gods wil kan niet onmiddellijk maar slechts *door bemiddeling van het wereld-proces* worden te niet gedaan.

Ten slotte heeft de *Religions-ethik* met het *Heils-proces* te doen en ook wederom in *subjectieven* en *objectieven* zin. Dit proces is voorts *negatief* een *Heilung*, *positief* een *Heiligung*. — Het religieuse princip des heils is de *genade*. Aangezien deze met het *geloof* identisch is, blijft het hetzelfde, of we zeggen, dat het religieuse heil komt alleen door geloof of alleen door genade. Deze genade wordt door v. H. beschouwd in haar *Erweckung*, *Entfaltung* en haar *Früchte*. Het einddoel is weder, dat men mede-arbeide aan het *objectieve* heils-proces.

Dit is niet anders dan het teleologische wereld-proces, dat door heiliging tot universeele verlossing leidt. Dit proces is allereerst en wezenlijk onbewust-teleologisch, wijl de genade als functie steeds onbewust is. Maar tevens is het er op aangelegd, het bewustzijn zoo op te voeren, dat de bewuste wil meer en meer als de heerschende factor bij de menschelijke deelname aan dit proces medewerkt.

Het deel nu van het objectieve heils-proces, dat de *menschheid* betreft, is de *geschiedenis*. Zij heet als zoodanig het verwerkelykings-proces der zedelijke wereldorde, dat de toenemende volmaking aller menschelijke geestesgaven insluit. Het geestelijk extract der historie is de cultuur-geschiedenis. Deze moet

uit religieus gezichtpunt worden behandeld. De ontwikkelings-geschiedenis van het religieus bewustzijn als zoodanig moet de leidende grond-ideeën ter orienteering in de veelheid der afzonderlijke ontwikkelings-processen verschaffen. Daarom heeft de religieuse cultuur-geschiedenis, naast het wetenschappelijk, aesthetisch en zedelijk bewustzijn, vóór alles de ontwikkeling der objectieve sociaal-ethische instituties in het oog te vatten. Want deze houdt de langzame ontvouwing der objectieve zedelijke wereldorde in, waarbij *maatschappij, staat en kerk* hun rol spelen.

Bij de behandeling der laatste komt v. H.'s eind-oordeel hierop neer. Er is slechts één werkelijke Godsdienst: die van het reële leven als mede-arbeiders aan het objectieve heils-proces. Alle cultus heeft slechts in zoover waarde als Godsdienst, voor zoover hij een middel blijkt te zijn om den mensch tot dezen werkelijken Godsdienst van het practische leven op te voeden. Een afzonderlijke sfeer van het religieuse leven blijft er dan niet meer, aangezien alle levenssferen door religieusen geest geheiligd zijn.

Wie nader met v. H.'s stelsel (ook met zijn *aesthetica*, die wij hier in dit kort overzicht lieten rusten) kennis wil maken, verwijzen we als inleiding naar het uitnemend werk van A. DREWS „Eduard von Hartmanns philosophisches System im Grundriss”, dat ook ons, naast de werken van v. H. zelve, goede diensten bewees bij de bearbeiding dezer schets.

Van groot belang is, dat D. in de tweede uitgave van zijn boek er op gewezen heeft, hoe v. H. in het laatst van zijn leven veranderd is met betrekking tot de zoogenaamde „ausser-weltliche Unseligkeit des Absoluten”. Die verandering is zeer belangrijk en houdt met een enkel woord gezegd in, dat de *onlust* van den functioneerenden God niet meer motief is voor het wereld-proces, maar dat hij meer bijkomstig wordt en slechts een motief voor den *mensch* blijft. De wereld-opheffing vindt nu haar postulaat in het *anti-logische* karakter van den

in wezen alogischen wil. Welk *anti-logisch* karakter, dat dezen wil na zijn verheffing (als in strijd met het *logische*) eigen is, door het *logische* moet genegeerd worden. De idee brengt nu den wil Gods door het wereld-proces weder in zijn potentie terug, niet omdat hij oorzaak van den onlust Gods is, maar omdat hij in strijd is met het *logisch* attribuut van den Absoluten Geest. Hiermede is volgens v. H. ook God gerechvaardigd van het verwijt, dat Hij ten slotte toch voor zichzelf de eudaemonie zocht en dus egoïstisch zou moeten heeten. —

Carl Hohenlohe

PRINS CHLODWIG ZU HOHENLOHE- SCHILLINGSFÜRST.

Wer viel einst zu verkünden hat,
Schweigt viel in sich hinein;
Wer einst den Blitz zu zünden hat
Muss lange Wolke sein. . . .

NIETZSCHE.

I

Het is geen toeval dat deze woorden van den Duitschen filosoof het veelzeggende motto vormen voor de korte levensschets van den man, die aan buitengewone bekwaamheid en groote werkkraft een allerbeminnelijkste bescheidenheid parend, door het leven ging „als een dier kalme, verheven figuren in de geschiedenis, die niet schitteren door verrassende daden, maar wier licht in stille, hooge vlam helder staat boven den tijd en verlichtend werkt op de geesten.» ¹⁾

Het is geen toeval; want de schijnbaar zoo kalme, heldere oude heer kon somtijds met een fijn glimlachje die woorden van NIETZSCHE aanhalen, alsof hij reeds bij voorbaat zich verheugde op den dag, dat hij den bliksem zou ontsteken, die

---

¹⁾ Alberta von Puttkammer: over Hohenlohe.
XXXVII.

geheel Deutschland, geheel de wereld in beroering zou brengen.

HOHENLOHE werd, en met meer recht dan Willem van Oranje, de Zwijger bijgenaamd. Hij sprak weinig, maar dacht des te meer. Alles wat om hem en met hem gebeurde, was hem „matter of reflexion“; alles wat hij zag en hoorde, begreep, ont-hield hij. En des nachts in het late avonduur, als alles om hem stil en vreedzaam was, zette hij zich voor zijn schrijftafel en hield lange gesprekken met zich zelf, met zijn dagboek, waaraan hij alles toevertrouwde, zijn geheimste gedachten, zijn eerzuchtige droomen, de vertrouwelijke mededeelingen van zijn vrienden, zijn lief en zijn leed, zijn gelooven en zijn hopen, zijn twijfel en zijn vertrouwen.

Dit alles bleef, dat geheele lange leven, ruim 80 jaren lang, diep verborgen in HOHENLOHE's innerlijkste wezen. Nooit sprak hij erover, behalve wellicht eens terloops, in den intiemsten huiselijken kring. Als jong mensch reeds had hij zich aangewend zijn gedachten, zijn gevoelens, zijn „ik-heid“ te verbergen achter hoffelijke manieren, achter „sanfte Reden, Embrassieren,“ waarmede HEINE in zijn „Harzreise“ zoo bitter den spot drijft.

In het jaar 1843, toen hij nog pas 24 jaar oud was, schreef HOHENLOHE zich dezen gedragsregel voor:

„Het is voor mij goed, ja noodzakelijk, overal wantrouwen te hebben. Wat gaan mij deze, toevallig in menig opzicht met mij harmonieerende karakters aan? Ik moet voorzichtig zijn, anders ga ik onder aan toewijding. Overal berekenen en waarnemen, met den uiterlijken schijn van gemoedelijkheid en vriendschap is een doel, dat iedere prins voor oogen moet houden, als hij niet tot dwaasheden wil gebracht worden, waarvoor ieder ander jeugdig karakter wordt beschermd door de lagere plaats die het inneemt. Voorzichtig dus!“

Het was bittere levenservaring, die den nog jongen prins dezen levensregel niet alleen deed neerschrijven, maar deed aannemen als leiddraad voor zijn openbaar optreden. De kiem daarvan moet echter aanwezig zijn geweest; een geslotenheid van karakter, een geheimzinnigheid, een schroom wellicht om zijn

diepste gevoelens en gedachten anders te uiten, dan in zijn allernaaste omgeving.... of in de eenzaamheid, als hij sprak met zijn dagboek.

Hij was een man met bijna vrouwelijke schroomvalligheid, en een fijngevoeligheid, die hem met pijnlijke zorg alles deed vermijden, wat iemand zou kunnen krenken of kwetsen; met een beminnelijkheid in den omgang, die de Duitschers „Anmuth“ noemen, en die niets huichelends, vleijends of kruipends had. Maar dat alles was aangewend, berekend; het was een levensregel, tot systeem uitgewerkt. En teekenend kwam die levensopvatting uit in de woorden, den goeden raad, dien hij als vice-president van den Duitschen Rijksdag aan den secretaris, den afgevaardigde FRIEDRICH DERNBURG gaf:

„Een jonge man, die vooruit wil komen in de wereld, moet zich in het zwart kleeden, en zwijgen.“

Naar deze grondstellingen richtte CHLODWIG VON HOHENLOHE zijn leven in, en slechts zeer zelden overschreed hij de grenzen die hij zichzelf getrokken had. Hij was altoos en onder alle omstandigheden „de steeds overwegende, subtiële opmerker, die voorzichtig zocht naar het extract uit menschen en toestanden, en als hij dat vond het mengde met de elementen van zijn eigen rijk wezen, om het dan eerst, in woord en daad, in gerijpten vorm aan het daglicht te brengen“. 1)

Hij was dan ook naar het uiterlijk als naar het innerlijk de meest volkomen tegenstelling met den eersten kanselier. Naast de reusachtige Hunnengestalte van BISMARCK, met de ruiterslaarzen, de zware sabel en den helm, zonk de slanke, tenger gebouwde, fijne, ietwat gebogen HOHENLOHE weg in 't niet. En het innerlijke verschil was wellicht nog grooter. HOHENLOHE schreef eens aan prinses HERTA:

1) Alberta von Puttkammer.

„De mensch kan ook zonder dit (bovennatuurlijk) geloof komen tot den toestand der vrijwillige zelfverloochening, der berusting, der ware gelatenheid, en leeren de heftigheid van den wil, waarin de kiem van alle boosheid ligt, te overwinnen door den wil te beteugelen.“

Men poge zich die woorden — zelfverloochening, berusting, gelatenheid — eens te denken in den mond van BISMARCK... van BISMARCK, wiens meest indrukwekkende eigenschappen juist zijn ongebreidelde persoonlijkheid, zijn krachtig willen, zijn strijdlustige natuur, en bovenal zijn heerlijke brutaliteit waren.

„Eens naar hartelust grof brutaal te zijn,“ zeide FRIEDRICH DERNBURG eens, „is een ideaal dat elk Duitscher in zijn hart draagt, wellicht omdat hij het zoo zelden zijn kan.“

Als dat zoo is, moet de goddelijke grofheid van BISMARCK voor de Duitschers iets verrukkelijks zijn geweest. Vooral omdat hij het recht had grof te zijn tegen iedereen. Zelfs den Keizer imponeert hij er door; dat blijkt als deze halfschertsend over een gesprek met BISMARCK zegt: „Hij wierp mij bijna een inktkoker naar het hoofd.“ En de groothertog van Baden beklagt zich, na een gesprek met BISMARCK, dat deze „dadelijk grof“ werd. Dat is de uitwerking van de teugellooze openhartigheid, die BISMARCK in het gesprek met elkeen toonde. Hij was, zooals hij scheen, groot en krachtig in alles.

HOHENLOHE daarentegen scheen niet in de lijst te passen, waarin de geschiedenis zijn beeld had geplaatst. Maar de eerste indruk werd weldra gewijzigd, als men hem nader leerde kennen; als men zijn oogen zag, als zijn ietwat schroomvallige wijze van spreken overwonnen was door de ingehouden geestdrift waarmede hij zich kon uiten, en als dan zijn geheele ziel sprak uit zijn blik.

„Ik heb oogen van zeldzame kracht en schoonheid gezien,“ zegt ALBERTA VON PUTTKAMMER, „oogen met meesleepende uitdrukking, van fascineerende geestkracht; BISMARCK's oogen die de menschen en dingen schenen te doordringen, geestrijke, stra-

lende kunstenaarsoogen, oogen van heldere staatslieden en van peinzende filosofen; vele merkwaardige personen zijn door mijn leven gegaan, en in opgewonden gesprekken zijn mij geest en wezen duidelijk geworden in den blik hunner oogen — maar nooit heb ik zulke oogen gezien als HOHENLOHE had. Het was alsof alle energie, alle geest, alle gemoed, alle wenschen en verlangens die in de groote ziel van dezen kleinen mensch woon- den, geconcentreerd waren in den reinen blik van dit stralende oog. De oogen spraken; zij uitten de groote woorden die de mond aarzelend terughield. Wat zijn woord slechts onvolledig uitdrukte, dat zeiden de oogen; hun blik leverde het bewijs, dat de zachte, vriendelijke, hoffelijke man, als het noodig was, ook krachtig en beslist zou kunnen handelen.

„Wie eens dien diepen blik uit HOHENLOHE's oogen heeft op- gevangen, zou nooit den indruk vergeten, dat hun licht de weerschijn was van een geestelijk sterk leven. En daarmede was ook de erkenning van zijn beteekenis verkregen en was de indruk van matheid weggenomen.“

Hoewel de beteekenis van HOHENLOHE's staatsmansleven voornamelijk in passieven arbeid heeft bestaan, heeft hij toch getoond, ook in actieven zin krachtig werkzaam te kunnen zijn, en als het noodig was energiek voor een persoonlijk initia- tief te kunnen optreden. Dat toonde hij vooral in den tijd toen hij minister-president in Beieren was (1867—1870). Zijn krachtig werken voor de aansluiting der Zuidduitsche Staten bij het tolverbond met Pruisen; zijn vasthouden aan het door hem beoogde doel: de aansluiting van Beieren bij het Duitse rijk onder Pruisen's leiding, en niet het minst zijn optreden tegen de Jezuieten en de pogingen die hij aanwendde om de Katho- lieke staten tot een gemeenschappelijk optreden tegen het door Rome voorgestelde onfeilbaarheidsdogma te bewegen, zijn daar- voor de bewijzen.

Maar wat HOHENLOHE vooral recht geeft op een plaats onder de mannen van beteekenis is, wat hij deed en werkte voor de bevordering van de Duitse eenheid. Hij gevoelde de kracht

der strooming, die na 1814 door het Duitsche volk ging en die de aaneensluiting, de eenheid van het Duitsche Vaderland wenschte. Hij deelde in de geestdrift dergenen, die poogden in 1848 door organisatie van den Deutschen Statenbond een krachtig Rijk te maken. Hij stelde onmiddellijk zijn diensten ter beschikking van den Rijksbestuurder, toen deze hem een buitengewone zending naar Rome, Toskane en Griekenland opdroeg. En later, als Beiersch minister-president, deed hij wat hij kon, om de toenadering van Beieren tot den Noordduitschen Bond mogelijk te maken.

HOHENLOHE moge op een andere wijze voor het tot stand komen van de Duitsche eenheid hebben gewerkt dan de Pruisische staatslieden, dan MOLTKE en BISMARCK, dan de kroonprins en Keizer WILHELM — hij heeft van zijn jeugd af getoond, hoe groote waarde hij hechte aan het denkbeeld boven alles een Duitscher te zijn. Kenschetsend is daarvoor zijn in 1847 geschreven studie „Ueber den politischen Zustand Deutschlands, seine Gefahren und die Mittel zur Abwehr,“ waarin hij zeide: „...Muss das elende Gerede über Einheit Deutschlands und deutsche Nation nicht so lange lächerlich und betrübt bleiben, bis das Wort kein leerer Schall, keine Phantasmagorie unsers gutmütigen Optimismus mehr ist, sondern wir wirklich ein grosses, einiges Deutschland haben?“ En al kon hij niet, als BISMARCK, zijn leven op het spel zetten, „um die seit Jahrhunderten unbefriedigte Sehnsucht der deutschen Nation zu erfüllen“ — in zijn geheele politieke leven heeft hij dat verlangen getoond te kennen, te begrijpen, er in te deelen en te doen wat hij kon om het tot vervulling te brengen.

Hij was een bescheiden, maar volhardend en bekwaam medearbeider aan het tot stand brengen van het groote werk der Duitsche eenheid, zegt prof. BUSSEMAKER, 1) herinnerend aan de karakteristiek die de Pruisische geschiedschrijver VON SYBEL van hem geeft:

1) *Onze Eeuw*, Maart 1907.

„Er war gründlich und systematisch im Erwägen, bedächtig und umsichtig im Handeln, erfüllt von humanem Wohlwollen und warmer Vaterlandsliebe, in jeder Stellung ein pflichttreuer und zuverlässiger Charakter.“

Geheel daarmede in overeenstemming is het beeld dat ALBERTA VON PUTTKAMMER ons geeft van den man, dien zij jarenlang heeft vereerd als een dagelijks dierbaarder wordenden vriend:

„HOHENLOHE hat auf dem gewaltigen Kulturboden der Geschichte weniger die Berufung zum Schöpfer oder zum Sämann, als zum weisen Gärtner und Bebauer. Wenn seiner Natur das Schöpferische versagt war, so waren ihr dafür die herrlichen Eigenschaften des Erhaltenden und zu höheren Graden Entwickelnden gegeben. Unvermitteltes oder Widerstrebendes verbinden in taktvollem Anschmiegen, den Verhältnissen Entwicklung gönnen, das Entwickelte scharf beobachten, hie und da stützen und beschneiden, glätten und sämftigen, das war eine besondere Grösse seiner Natur.“ —

„Mehr weise als genial, mehr sinnend und wägend als kühn versuchend und wagem“ — meer filosoof dan man van de daad dus, was hij toch een der grooten, aan wie het Duitsche Rijk mede zijn ontstaan te danken heeft, en die in later jaren veel heeft gedaan om den band tusschen Noord en Zuid hechter te maken, de verschillen tusschen het vrijzinniger en vrijer denkende Zuidduitschland en het starre, bureaucratische, conservatieve Pruisen weg te nemen.

Het is merkwaardig, dat hijzelf ten slotte twijfelde aan de resultaten van dien arbeid. In 1898 was hij gast geweest van den keizer, bij een zwijnenjacht op het slot Springe. En na afloop schreef hij in zijn „Dagboek“:

„Wenn ich so unter den preussischen Excellenzen sitze, so wird mir der Gegensatz zwischen Norddeutschland und Süddeutschland recht klar. Der Süddeutsche Liberalismus kommt gegen die Junker nicht auf. Sie sind zu zahlreich, zu mächtig und haben das Königthum und die Armee auf ihrer Seite. Auch das Zentrum geht mit ihnen. Alles, was ich in diesen

vier Jahren erlebt habe, erklärt sich aus diesem Gegensatz. Die Deutschen haben Recht, wenn sie meine Anwesenheit in Berlin als eine Garantie der Einheid ansehen. Wie ich von 1866 bis 1870 für die Vereinigung von Süd und Nord gewirkt habe, so muss ich hier danach streben, Preussen beim Reich zu erhalten. Denn alle diese Herren pfeifen auf das Reich und würden es lieber heute als morgen aufgeben”.

Het was datzelfde gevoel, dat hem in zijn laatste levensjaren met weemoed vaak de woorden herhalen deed van YOUNG:

„Then old age and experience, hand in hand,
 „Lead him to death and made him understand,
 „After a search, so painful and so long,
 „That all his life he has been in the wrong . . . .”

II

CHLODWIG ZU HOHENLOHE-SCHILLINGSFÜRST werd op 31 Maart 1819 te Rothenburg aan de Fulda geboren.

Zijn vader, FRANZ JOSEF, was aanvankelijk in Oostenrijkschen dienst geweest, en was in 1804 overgegaan in Pruisischen dienst; doch na de mediatisatie van zijn gebied, — in 1806 bij de stichting van den Rijnbond — verliet hij den militairen dienst, om in 1807 met toestemming der agnaten de heerlijkheid Schillingsfürst te aanvaarden.

Het bestuur van die weinig opbrengende en met schulden bezwaarde heerlijkheid was een ondankbare levenstaak. En eerst toen zijn beide zwagers VICTOR AMADEUS VON HESSEN-ROTEBURG en graaf MORITZ FRIES hem door het toekennen van een jaargeld uit de financieele moeilijkheden hadden geholpen, kon prins FRANZ JOSEF er aan denken in het huwelijk te treden met zijn nicht, prinses KONSTANZE ZU HOHENLOHE-LANGENBURG. Dit huwelijk was zeer gelukkig: „zijn vrouw was de ster en het licht van zijn leven”, getuigt Mevrouw SCHNEEMANN geb. baronesse von ETZDORFF.

Prins FRANZ JOSEF had melancholieke neigingen, al was hij vaak vroolijk en geestig. Het scheiden uit den militairen stand was hem zwaar gevallen, en daar hij niets voor het vaderland kon zijn, werd hij alles voor zijn gezin, voor zijn vrouw en kinderen, die met onwankelbaar vertrouwen in hem bezielde waren. In den huiselijken kring, tusschen een goedigen, beminnelijken vader, een hooghartige maar verstandige en liefderijke moeder groeiden de kinderen op. Zij leerden er reeds vroeg, dat arbeid den mensch gelukkig maakt, en dat verdraagzaamheid een der beste deugden van den mensch is. Want terwijl de zoons katholiek werden opgevoed, als de vader, volgden de dochters het protestantsche geloof der moeder. In het gezin reeds leerden allen dat „Religiöse Duldung” den grondslag voor wederzijdsche waardeering vormt, en de politieke werkzaamheid van prins CHLODWIG werd later volkomen beheerscht door dit beginsel, medegebracht uit den huiselijken kring, waar de humane begrippen der ouders en hun vrije godsdienstige meeningen een onuitwischbaren indruk op hem hadden gemaakt. Kenschetsend is daarvoor hetgeen hij op 9 Mei 1846 in zijn dagboek schrijft:

„Ich sehe nun plötzlich den Abgrund in den ich durch die Politik der Jesuiten zu stürzen Gefahr lief. Die Unduldsamkeit, der Hass gegen den Protestantismus, der sich bei ihm (iemand met wien H. een gesprek had over dit onderwerp) ganz klar darstellte, die Idee, dass die Reformation mit allen ihren Folgen nur eine Verirrung gewesen, dass unsre philosophischen, literarischen und andren Glanz- oder Grössenpunkte nur Verirrungen des menschlichen Geistes seien, ist eine zu absurde, meinem innersten Wesen zu diametral entgegengesetzte Perfidität und auf eine innere Verworfenheit zeigende Korruption, als dass ich mich je entschliessen dürfte und könnte, ohne mein ganzes vergangenes inneres Leben, alle meine teuersten Ueberzeugungen zu verleugnen, dieser Partei auch nur die geringste Hilfe zu leisten. Ich bitte Gott um Kraft, dass er die Versuchung dieser Teufelsgesellschaft, die nur auf Unterjochung der menschlichen Freiheit, und zwar der geistigen, hinarbeitet,

von mir fernhalten möge, damit ich weder durch Versprechungen noch durch Drohungen irre gemacht werde, vom rechten Pfade der Wahrheit abzugehen".

CHLODWIG was in zijn jeugd een aardig ventje, die door zijn moeder in haar brieven „sehr witzig" wordt genoemd, welke eigenschap met allerlei grappige voorbeelden wordt geïllustreerd. Zijn broeders en hij ontvingen het aanvankelijk onderwijs in huis; zij bezochten het gymnasium te Ansbach, en daarna dat te Erfurt, en deden in 1837 het „Abiturienten"-examen, met goed gevolg. Director STRASS noemde het in de afscheidsredevoering tot de leerlingen „der Triumph des Jahrhunderts und der Wissenschaften, dass deutsche Fürstensöhne, weit entfernt, nur die Verdienste grosser Ahne statt eigenen Werts für sich geltend zu machen, durch rastloses Streben nach eigenem wahren Wert sich ihrer Ahnen würdig zeigen, und dem Neid und der Scheelsucht jeden Vorwand rauben ihnen die Anerkennung zu versagen, die sie mit verstärktem Rechte fördern können". Daardoor «beschämen sie nicht nur die geldstolze Trägheit, die vornehm sich spreizende Leerheit, die anmassende Unwissenheit, die sich vordrängende Roheit, die ränkevolle, schleichende Heuchelei, sondern erwerben sich selbst einen höheren Rang unter den ihnen Ebenbürtigen".

Het „Abgangszeugniss" van prins CHLODWIG roemt zijn gedrag, zijn aanleg en zijn vlijt, en bevat allerlei vleijends over hem, vooral over zijn stijl: „Er schreibt korrekt und fliegend und entwickelt in poetischen Versuchen viel Lebhaftigkeit und Phantasie".

Met deze eigenschappen kwam de prins aan de Universiteit, aanvankelijk te Göttingen, later te Bonn; onder zijne „Kommissionen" aan laatstgenoemde universiteit vinden wij: den erf-groothertog van Mecklenburg-Strelitz, de prinsen van Schaumburg-Lippe, von Löwenstein, den lateren hertog Ernst II van Saksen, en diens broeder, prins Albert, den lateren Prince-Consort van Engeland.

In 1839 werd nog een bezoek gebracht aan de Heidelbergsche

Ruperta-Carola; uit de aantekeningen van dien tijd is er een, die verdient vermeld te worden, omdat zij, naar prof. BUSSE-MAKER doet uitkomen¹⁾: den overgeërfden aristocratischen afkeer van volksinvloed liet blijken, die door alles wat de Fransche revolutie had te zien gegeven, niet verminderd was. In de Zuid-duitsche staten hadden de vorsten in 1818 en volgende jaren constituties geöctroyeerd, die vertegenwoordigingen, zij het ook met zeer beperkte rechten, in 't leven riepen, en de reactie van 1832 had ze in wezen gelaten. De jonge Hohenlohe gevoelde aanvankelijk bitter weinig sympathie voor die lichamen en zou ze liefst naar huis hebben gestuurd. In 1840 schreef hij, dat de colleges nog niet begonnen waren: „Mittermaier und Rau, zwei unserer besten Professoren, sind noch auf dem von mir schon oft und auf jede Weise verdammten Landtage. Ich muss mich zusammennehmen, Dir nicht noch stärkere Ausdrücke für diese Lumpenversammlung zu schreiben. Nie haben mich diese dumme Schwätzeranstalten mehr geärgert als jetzt, wo wir selbst darunter leiden. Wenn ich künftig irgend einmal kann, so soll dieser Aerger sich noch an dergleichen Instituten Luft machen”.

In 1841 stierf prins FRANZ JOSEF, de vader van prins CHLODWIG. De broeders kwamen overeen, wijl VICTOR Ratibor en CHLODWIG Corvey bezat, dat PHILIP ERNST in Schillingsfürst als regeerend vorst zou optreden. Inmiddels deed prins CHLODWIG zijn examen als „Auskultator”, en poogde hij, door tusschenkomst van leidende persoonlijkheden in het Pruisische ministerie den weg te effenen, om in den diplomatieken dienst te treden, zonder dat hij de voorgeschreven voorbereiding bij de justitie en de administratie had doorloopen, die naar de meening van den hoogen adel, niet „standesgemäss” was. Een verzoek in dien geest aan den koning van Pruisen werd echter afgewezen. En zoo besloot hij, den reglementairen weg te volgen. Op 6 April 1842 trad hij te Koblenz als „Auskultator” bij het

¹⁾ *Onze Eeuw*, Maart 1907.

gerecht in dienst. Heel aangenaam was het niet; en wellicht gevoelde hij wel eens spijt, zijn plan niet te hebben gevolgd, in Engeland in militairen dienst te treden en de Chineesche expeditie mede te maken. Maar aan den anderen kant troostte hij zich met de gedachte: „dass die Bildung welche ich hier erlange das kräftige klare juristische Denken mehrt“. Een jaar of wat vroeger was BISMARCK denzelfden weg opgegaan, maar diens teleurstellingen, zoo oerkomisch beschreven in zijn „Gedanken und Erinnerungen“ hadden hem ertoe gebracht „die Landwirtschaft und den Ehrgeiz des Landwehr-Lieutenants“ boven de rechterlijke loopbaan te verkiezen.

HOHENLOHE's geheele wezen teekent zich in de klacht en in de verzuchting, die hij in die dagen uitsprak: „Was für ein ganz anderer Mensch wäre ich vielleicht geworden, wäre ich ohne strenge hofmeisterliche Leitung vielleicht von meinem sechzehnten Jahre ab geblieben. Manche Torheit hätte ich begangen, vielleicht wäre ich untergegangen. Allein mir scheint, ohne dass ich den Verhältnissen zürnen will, dass ich besser geworden wäre. Einer von Natur ruhigen, träumerischen, tatschwachen Seele ist die Aufregung des Selbsthandelns, des nicht blossen Geschehen-lassens durchaus notwendig, wenn sie wirklich zu etwas gelangen will. Ich bin von Natur passiv, durch diese ewige Bevormundung zu einer grossen Ausbildung innerer Beschaulichkeit, die ich nicht einmal Philosophie nennen kann, gelangt, ohne dass mein Charakter die geringste Festigkeit erlangt hätte. Diesen zu erhärten muss jetzt mein Streben sein“.

Waarom is de mensch zoo vreemd, tusschen zijn medemenschen? klaagt hij. 'k Wilde dat ik een vriend had ...

„Ich habe hier recht liebe, gute Leute kennen gelernt, und mag manche recht gern leiden. Aber es fehlt ihnen jener feine Ton der Vornehmheit, das Sich-von-selbst-verstehen vieler Dinge. Du wirst fühlen was ich damit sagen will“, schrijft hij op 3 Mei 1842 aan zijn zuster. En met geestigheid spot hij dan over het altijd weer gehoorde: „fell mich ghorsamscht“, dat hij

zelfs bij hooggeplaatste dames en excellenties terugvindt. Of over den jongen Saksischen officier aan boord van een Rijnstoomboot, „der sich ganz nach den Regeln der Komplimentierbücher „vollendeter Gesellschafter“ und wie sie heissen, benahm und dadurch höchst langweilig wurde“. Dat hij onder die omstandigheden aldra tot de overtuiging kwam „Est is doch etwas Trauriges um das Junggesellenleben“, is niet te verwonderen. En tevens, dat het denkbeeld bij hem opkwam: „irgendwo in friedlicher Zurückgezogenheit zu leben, und meine Studien fortsetzen“, omdat hij bij HUMBOLDT gelezen had, dat het hoofddoel van den mensch moet zijn zich individueel te volmaken, en hij meende dat dit beter alleen en in stilte, dan in het grootstadsleven bereikbaar zou zijn. Ondanks al deze overwegingen zette hij zijne studiën krachtig voort, en in 1843 legde hij zijn examen als „Referendarius“ af. Hij werd als gevolg daarvan naar Potsdam overgeplaatst, ter beschikking van de Regeering, en uit den dienst bij de justitie ontslagen. De Pruisische prinsen vroegen hem schertsend of hij Landraad wilde worden; en Prins WILHELM, de latere keizer WILHELM I, zeide: het vooruitzicht erg prettig te vinden „da man Sie mitunter zu einem Löffel Suppe bitten kann“.

Maar tusschen de noodzakelijke en vervelende bezoeken die het verblijf dicht in de buurt van het hof meebrachten, vond HOHENLOHE toch tijd zijn gedachten over verschillende vraagstukken te laten gaan, en „auf zu schreiben was sich nicht aussprechen lässt“.

Daaronder vinden wij een lange beschouwing van 25 Juni 1844, waarin hij met groote scherpzinnigheid uiteenzet, hoe de reactionnaire regeeringshandelingen onder Koning FRIEDRICH WILHELM IV een geest van verbittering hadden doen ontstaan, die nog verergerd werd door „stelselloosheid bij de hooge ambtenaren, traagheid in het afdoen van regeeringszaken, verwarving in de financiën; de adel maakt zich gehaat door gemeenheid, het ministerie door overdreven vroomheid en reactionnaire gezindheid. . . . „Man darf es sich nicht verhehlen: eine kleine

Veranlassung und wir haben den Aufstand.... Wer soll den Strom aufhalten, wenn er den Damm durchbricht, und brausend über Wiese und Feld dahinströmt?....

De onverwachte dood van zijn broeder Prins PHILIP ERNST, waardoor CHLODWIG vorst van Schillingsfürst werd, had tengevolge, dat hij den Pruisischen dienst verliet, en zich aan het bestuur dier heerlijkheid ging wijden. In zijn ontslagbrief werd de hoop uitgesproken: „dat hij aan zijn „Referendariat” slechts aangename herinneringen behouden mocht”. Hoe hijzelf er over dacht moge blijken uit dit gedichtje in Heiniaanschen trant, dat hij aan zijn zuster AMALIA zond:

In die Ferne möcht' ich ziehen,
Durch die Täler, über die Höhen,
Ob auch grause Winterstürme
Um des Schlosses Zinnen wehen.

Durch die Meere sollt' mein Schiflein
Einen kühnen Seemann tragen,
Ob auch Well' auf Wel'e drohet
Und die Schiffer bang verzagen.

Mit des Südens Kindern möcht' ich
Palmenwälder kühn durchstreifen
Und auf mut'gem Ross Arabiens
Durch die glühende Wüste schweifen.

Mit dem Schwert, dem freiheitsstarken,
Möcht ich in die Feinde hauen,
Und die siegende Einheit Deutschlands
Noch mit brechendem Auge schauen.

Alles möcht' ich, nur nicht einsam
Hinter staub'gen Akten sitzen
Und in Schlafrock und Pantoffeln
Gähmend mir die Feder spitzen.

In die jaren te Schillingsfürst, werkende en denkende doorgebracht, met jagen, economie bestudeeren, en wijsgeerige boeken lezen, kreeg HOHENLOHE „den frischen, fröhlichen Mut, mit dem ich mir mein Leben zimmern will”, en de overtuiging: „alles was man tut soll man ganz tun; unsre Zeit der Widersprüche und des Kampfes verlangt, dass jeder seine Ueberzeugung ausspreche, dass er Partei nehme”.

Spoedig genoeg zou voor hem de ure slaan, waarin hij bekenen moest, aan welke zijde hij voortaan te vinden zou zijn.

III

In Februari 1847 huwde prins CHLODWIG met prinses MARIE ZU SAYN-WITGENSTEIN-BERLEBURG. „Als ik maar eerst getrouwd ben,” schreef hij een half jaar vroeger, „dan ga ik met nieuwe kracht aan mijn dagwerk, dat wellicht gevaarlijk, maar altoos eervol zal zijn; het is een mooie taak, werkzaam te wezen voor een heel land....”

Hij was in 1846 lid geworden van de Beiersche Kamer der Rijksraden, en daardoor in het politiek leven van Beieren getreden. De eerste maanden na zijn huwelijk besteedde hij aan het schrijven van een breedvoerige studie „over den politieken toestand van Duitschland, de gevaren en de middelen ter bestrijding daarvan”. Van die studie zijn slechts het schets-ontwerp en enkele uitgewerkte gedeelten bekend. Het is een doorlopende klacht over het particularisme, het kleinzielig gepraat over het Vaderland „einmal ein grosses, mächtiges Land, jetzt zersplittert in achtunddreizig Lappen.”

Maar tevens zag hij in, dat zoolang een wijziging van dien toestand niet door de regeeringen, met ernst en desnoods met opofferingen werd tot stand gebracht, de beweging moest uitloopen op een revolutie. „Noch haben die Regierungen Zeit nicht eine konstituierende Versammlung sondern ein Parlament zu berufen. Noch haben sie Zeit, eine Fürstenkammer zu bilden, ein Bundeshaupt zu ernennen. Die freigewählten Volksvertreter

werden neben dem Hause der Fürsten ein auf breitester Basis gegründetes Volksparlament bilden. So gestaltet wird die Versammlung nicht das Gesetz umstürzen sondern begründen." Werken wilde hij, maar voor een „einiges freies Deutschland", niet voor het vernietigen van de sociale en staats-orde. In zijn redevoering van 13 April 1848 in de Kamer der Rijksraden begroette hij de verkiezingen voor het Frankfurter Parlement met groote geestdrift; en al zag hij spoedig in, dat men verzuimd had het ijzer te smeden toen het heet was, en dat de nationale vergadering op niets zou uitloopen, toch wilde hij zich niet onttrekken aan de politieke taak, die de „Reichsverweser", Aartshertog JOHAN VAN OOSTENRIJK, hem opdroeg: aan de hoven van Rome, Florence en Athene kennis te geven van het optreden der voorloopige centrale Deutsche Regeering te Frankfurt. Wel waarschuwdten ervaren diplomaten hem, dat het nieuwe rijk niet duurzaam wezen zou, maar hij was jong, vol zelfbewustzijn, had een moedige, reislustige vrouw en aanvaardde met moed zijn opdracht.

In November 1848 ging de prins op reis, het eerst naar Athene. In geestdriftige toespraken tot de in Athene wonende Duitschers deelde hij mede, dat eindelijk de Deutsche eenheid was tot stand gekomen, en dat niemand op aarde dat meer ongedaan zou kunnen maken....

Van Athene bezocht de prins het Heilige Land, en in zijn dagboek beklagt hij zich, „dat men in het Oosten Deutschland niet kent". Een breedvoerig plan ontwikkelt hij op reis voor het verkrijgen van Deutsche koloniën, bij de oplossing der Oostersche quaestie. Hij heeft daarbij het oog gevestigd op Cyprus, Kreta en Rhodus. En hij wil ook Syrië en Klein-Azië in het oog houden. Maar daarvoor moet Deutschland, alweer, éénsgezind zijn, een krachtig bestuur hebben, en goede consullaten vestigen in dat deel van de wereld. Heel veel later zag men in Deutschland eerst in, hoe juist deze opmerkingen waren, maar toen vischte men achter het net. En de pogingen, thans aangewend om in Klein-Azië eenigen invloed te verkrijgen,

hadden voor 60 jaren met minder tegenstand sneller tot het doel kunnen leiden.

Van Palestina begaf zich de prins naar Italië; te Gaëta bezocht hij Paus PIUS IX, die voor de revolutie uit Rome had moeten vluchten. Te Gaëta vernam de prins reeds, dat koning FRIEDRICH WILHELM IV van Pruisen de Duitse keizerskroon had geweigerd. „Daarmede was het lot van het Frankforter rijk bezegeld. De prins keerde naar Frankfort terug. Het aanbod, hem door aartshertog JOHANN gedaan om in het ministerie-GRÄVELL een portefeuille te aanvaarden, sloeg hij af „da er keine Lust hatte einem Ministerium anzugehören, das nur dazu berufen war, das Reich zu Grabe zu tragen”.

Voorloopig was hiermede de politieke werkzaamheid van Hohenlohe ten einde. Hij had in December 1849 nog gelegenheid in een „recht gute improvisierte Rede” in de Kamer der Rijksraden op te komen voor de amnestie aan de leiders der revolutionnaire beweging van 1848. Die redevoering, geen verdediging, maar een verklaring van gebeurtenissen die de prins afkeurde, is een krachtig getuigenis voor het rechtsgevoel en de „Herzensgüte” van den prins.

De reactie, die op de dagen van het nationale idealisme van 1848 volgde, belette den prins krachtig werkzaam te zijn. Hij had zich verdacht gemaakt bij de reactionnaren, door een post als gezant aan te nemen van de „voorloopige centrale regeering” te Frankfort. Er was geen denken aan, dat hij door de Beiersche regeering in staatsdienst zou worden geplaatst; en buiten den staatsdienst bood Beieren voor iemand van zijn rang, zijn kennis en met zijn nationale opvattingen weinig gelegenheid zich nuttig te maken op staatkundig gebied.

„Het is een psychologische merkwaardigheid,” zegt FRIEDRICH CURTIUS, „hoe de drang naar politieke werkzaamheid den prins geleidelijk noodzaakte tot een compromis met den toestand, waardoor zijn arbeid mogelijk zou kunnen zijn; een compromis dat hem deed zoeken naar een gelegenheid om vrede te sluiten met het Beiersche koningshuis en dat hem in zijn politieke

meeningen deed naderen tot het Beiersche particularisme."

Hij werd een voorstander van de zogenaamde „Trias", beweging, een streven om de Deutsche middenstaten te organiseren tot een bond onder leiding van Beieren. Oostenrijk en Pruisen zouden dan in staat zijn met dien Middenstaatsbond te zamen een Deutschen Bond te vormen.

Later werd hij „Klein-Duitscher", niet uit innerlijke overtuiging, maar omdat hij inzag, dat een „Groot-Duitschland", zoowel Oostenrijk als Pruisen omvattend, toch niet te bereiken zou zijn, en dat het bijeenbrengen van de Zuydduitsche en Middenduitsche staten onder Pruisen's leiding de voorkeur zou verdienen, boven een verbroekeling van de nationale krachten der Deutsche stammen.

Hij had nu eenmaal in Beieren den naam „een Pruis" te zijn; maar toch wilde hij trachten de nationale politiek van zijn enger vaderland zooveel mogelijk te begrijpen en te dienen. HOHENLOHE had al spoedig ingezien, dat een practisch Grootduitsch program niet bestaanbaar was. In theorie kon een Grootduitsche bondsstaat wellicht mogelijk zijn, in de practijk was hij onmogelijk. Het antagonisme tusschen Pruisen en Oostenrijk kon niet worden weggepraat; even ondoenlijk als het was dat Pruisen onder Oostenrijk zou staan, even ondoenlijk was het Oostenrijk onder Pruisen te brengen. Er moest dus naar een plan worden omgezien, dat binnen het bereik der mogelijkheid lag. En dan was er maar één: een bondsstaat onder Pruisen's leiding, en een bondgenootschap met Oostenrijk.

Het is duidelijk, dat de Groot-Duitschers van 1849 dit niet inzagen. Maar in de volgende jaren won het plan aanhangers. Vooral toen men begon te begrijpen, dat Oostenrijks geheele staatkunde er toe moest leiden, Pruisen te vernietigen en zich dan aan het hoofd van den Deutschen Middenstaatsbond te plaatsen. Dat plan werd zorgvuldig voorbereid en zou op den Deutschen vorstendag worden uitgevoerd; maar het stuitte af op den tegenstand der Pruisisch-gezinden, die den Bond

„reindeutsch” wilden laten en Oostenrijk buiten de eenheid wilden houden.

De wetenschap van dit plan moest ten slotte leiden tot een oorlog tusschen Pruisen en Oostenrijk — die de eerste stap werd tot de Duitse eenheid onder Pruisen, maar zonder Oostenrijk.

De eerste jaren bracht HOHENLOHE bijna voortdurend buiten Duitschland door. Hij bezocht Frankrijk, Italië en Engeland, en vertoefde geruimen tijd in Rusland waar zijn vrouw uitgestrekte landgoederen bezat. Zijn aantekeningen uit dien tijd getuigen van zijn goed humeur, zijn geest, zijn opmerkingsgave, en vooral van zijn onverzadelijken dorst naar kennis. In Engeland hield hij lange politieke en godsdienstige gesprekken met Prins ALBERT, in Rome met de kardinalen, met wie zijn broeder GUSTAAF, de latere kardinaal, bevriend was.

Van zijn zucht naar kennis geeft zijn zuster, prinses ELISE een voorbeeld, dat HOHENLOHE volkomen karakteriseert. Hij ging veel op jacht, maar was nooit een hartstochtelijk jager. Vaak had hij op zijn „stand” Latijnsche dichters bij zich, tot groote verbazing van zijn neven, die toen op het gymnasium zweetten. De geheele jacht volkomen vergetend, reciteerde hij vaak de langste gedichten, en zag niet eens de bokken, die de drijvers naar zijn zijde joegen. En eens vloog een mees, door al het geknal opgeschrikt, in zijn „stand”, en zocht er bescherming. Het gelach van het gezelschap, dat niet kon gelooven, dat HOHENLOHE in plaats van op gemzen te schieten een mees had gered, kon CHLODWIG in 't minst niet uit zijn passieve rust brengen.

Tusschen 1859 en 1866 ligt het zoekende gedeelte van 's prinses leven. Door zijn reizen had zijn blik zich verruimd, zijn kennis zich ontwikkeld, en toch kon hij moeilijk afstand doen van zijn eenmaal aangenomen denkbeelden. Zijn schoonzuster, prinses CONSTANTIJN HOHENLOHE, zegt van hem: „CHLODWIG scheen mij vaak een overgangskarakter, die vasthoudend aan

de feudale begrippen der „Reichsunmittelbaren” een levendig begrip toonde voor alle liberale denkbeelden, die in den jongsten tijd ontstaan zijn. Door zijn milde levensbeschouwing slaagde hij er in, de scherpe kanten af te slijpen en de tegenstellingen weg te nemen. Of de strijd in eigen boezem hem niet vaak smartelijk aandeed, was nooit te merken; hij zweeg daarover steeds. Mij scheen zijn onveranderlijke kalmte slechts een gevolg van zelfoverwinning na langen strijd....”

In 1859 deed HOHENLOHE een poging om in Beierschen staatsdienst te treden, bij MAXIMILIAAN II, waarvan hij in zijn Dagboek, onder den titel „Dialogue royal” een amusante schets geeft; maar zonder resultaat. Aan zijn zuster schreef hij „het te betreuren dat de gelegenheid om werk en een positie te verkrijgen hem weer ontgaan was,” maar hij moest zich bepalen tot zijn optreden in de Kamer der Rijksraden. Daar hield hij in 1861 een uitstekende redevoering over de noodzakelijkheid, om aan de Joden dezelfde rechten toe te kennen als aan andere burgers, gegrond op het begrip dat de staat een rechtsstaat, dat is rechtvaardig en verdraagzaam wezen moet.

Door zijn redevoering over de „Kurhessische Verfassungsfrage” waarin hij zich op het standpunt plaatste, dat een grondwet niet door den vorst, maar alleen op wettigen weg kon worden gewijzigd, had hij „die specifisch bayrische Partei, den Hof und selbst den König spinnefeind gemacht.” En dat was weder een reden voor hem om zijn plan, lid van het Pruisische Heerenhuis te worden — waartoe het bezit van het fideikommis Ratibor-Corvey hem recht gaf — voorloopig op te geven. Want hij wenschte niet den indruk te wekken, dat hij wilde ophouden Beier te zijn. Later bracht hij dat plan nog eens ter sprake, maar trok het geheel in, tengevolge van den constitutioneelen strijd in Pruisen.

Met groote belangstelling volgde HOHENLOHE natuurlijk de gebeurtenissen en besprekingen, die leidden tot den Duitschen Vorstendag te Frankfurt. Zijn aantekeningen daarover geven

een geregeld overzicht van de plannen en de meeningen in verschillende kringen en bij verschillende personen, voornamelijk met betrekking tot het Oostenrijksche Bonds-plan, dat zelfs gedurende de besprekingen herhaaldelijk werd gewijzigd, en dat ten slotte toch tot niets leidde, door de besliste weigering van Koning WILHELM van Pruisen om aan het Congres deel te nemen, ook toen koning JOHAN van Saksen namens de dertig regeerende vorsten hem de uitnoodiging daartoe bracht. Het bleek toen reeds, dat Oostenrijk en Pruisen, juist zooals HOHENLOHE het reeds vroeger had uiteengezet, niet samen in het Rijk konden blijven, en dat van een vreedzame oplossing van het Duitsche vraagstuk geen sprake zijn kon, zoolang beiden in den Bond bleven.

De Sleeswijksch-Holsteinsche quaestie zou aan deze moeilijkheid een einde komen maken. Uit de breedvoerige uiteenzetting van deze quaestie in de „Geschiedenis van onzen Tijd sedert 1848” door prof. P. L. MULLER ¹⁾ kan men nagaan, door welke beweegredenen BISMARCK werd geleid, tegen den zin van vele vorsten en zelfs van den koning van Pruisen, om van die quaestie een *casus belli* tegen Denemarken te maken. In zijn „brieven aan koningin VICTORIA van Engeland over de sociale en politieke toestanden in Deutschland” — die HOHENLOHE op verzoek zijner tante, prinses FEODORA VON HOHENLOHE-LANGENBURG schreef — heeft prins CHLODWIG met groote duidelijkheid uiteengezet, waarom die Sleeswijk-Holsteinsche quaestie de positie van Pruisen, door het constitutioneele conflict verzwakt, moest verbeteren, en waarom de beweging, die deze zaak in Deutschland maakte, minder werd veroorzaakt door het belang van de hertogdommen, dan door het verlangen naar een oplossing van de Duitsche rijks-vraag.

Van zijne zijde poogde HOHENLOHE daartoe mede te werken, door het vormen van een vereeniging tusschen de Midden-

1) Haarlem, H. D. Tjeenk Willink & Zoon, 4e boek 1e stuk.

en Klein-Duitsche staten onder Beierens leiding, terwijl Pruisen de suprematie in Noord-Duitschland zou krijgen. In een gesprek met den Koning (LUDWIG II) van 11 April 1866 zette HOHENLOHE uiteen: „dat Beieren zich met Pruisen zou kunnen verstaan, en dat Pruisen er niets tegen zou hebben, zoo Beieren zich in Zuid-Duitschland een aanzienlijke positie verzekerde.” Maar weldra merkte de prins op, dat in Beieren de stemming tegen Pruisen was, en dat zelfs de sympathie die in het leger voor Pruisen had bestaan, verminderd was. Dit was het gevolg van het Pruisische voorstel om een Duitsch parlement bijeen te roepen, door algemeen stemrecht gekozen. Maar het bleek spoedig, dat Beieren geen vast plan had. In de Beiersche Kamer werd in allen ernst voorgesteld: niet met Pruisen en niet met Oostenrijk te gaan, maar ook niet neutraal te blijven, doch het Beiersche leger ter beschikking van het Duitsche parlement te stellen, waarop minister VON DER PFORDTEN heel nuchter antwoordde: dat hij wel graag weten wilde, waar dat Duitsche parlement te vinden was. „Wir lassen uns schieben, bald von Preussen, bald von Oesterreich, und haben keinen festen Plan,” schreef HOHENLOHE, 16 Juni, twee dagen nadat Pruisen aan Saksen, Hessen en Hannover een ultimatum had gesteld.

Volkomen juist zag HOHENLOHE in, dat het Beiersche leger niet veel tegenstand zou kunnen bieden, zelfs „trotz der guten Gesinnung der Mannschaft und der angeborenen Rauflustigkeit der Bayern.” Na den onbeslistten slag bij Dermbach werden de Beieren bij Kissingen verslagen, en de legerafdeelingen, die uit het Noorden tot Neurenberg doordrongen, zouden zonder slag of stoot tot München zijn voortgegaan, had niet de wapenstilstand te Nikolsburg aan den strijd een einde gemaakt. De vrees van HOHENLOHE „dass der Krieg sehr lang und sehr blutig werden wird,” was gelukkig niet bewaarheid, evenmin als de vrees „wir in Süddeutschland werden unter französischer oder österreichischer Protektion fortvegetieren, bis auch unsre Stunde geschlagen haben wird, und ein Teil an Frankreich, ein Teil an Oesterreich fallen wird.”

Wel was het bittere gevolg van de zonderlinge Beiersche staatkunde, dat aan Beieren harde vredesvoorwaarden werden gesteld; en de scherpe kritiek van HOHENLOHE uit zich aldus:

„Der König beschäftigt sich mit Erfindung von Dekorationen für die Oper „Wilhelm Tell“ und lässt sich Kostüme machen für Opern, die er dann anzieht, und womit er in seinem Zimmer umhergeht. Unterdessen handelt es sich darum, dem Königreich Bayern dreiszigtausend Einwohner in Franken und siebenhunderttausend in der Pfalz wegzunehmen“.

In de Kamer der Rijksraden trad HOHENLOHE krachtig op voor het voorstel: om door een nauwe aansluiting bij Pruisen mede te werken Duitschland te vereenigen, de nationale belangen te beschermen en mogelijke aanvallen van het buitenland krachtig afte slaan. Het voorstel werd door de Kamer van Afgevaardigden aangenomen, door de Rijksraden verworpen. Slechts HOHENLOHE en drie andere rijksraden stemden ervoor.

Maar hij had door zijn schitterende verdediging van het denkbeeld, in eens zijn plaats voor de toekomst afgebakend, ondanks den tegenstand van het hof en van de ultramontanen. Weldra toch bleek het, dat het volk die aansluiting bij Pruisen wenschte, en dat de koning, om verschillende redenen, die vaak met politiek niet veel te doen hadden, HOHENLOHE tot minister-president wilde maken. Een dier redenen was de verwachting, dat HOHENLOHE den terugkeer van RICHARD WAGNER naar Beieren mogelijk zou maken: en in een brief van 17 Januari 1867 (gepubliceerd in de *Münchener Neueste Nachrichten* van 8 December 1904; zegt WAGNER: dat hij het eerst aan koning LUDWIG den raad gegeven had HOHENLOHE tot minister-president aan te stellen.

IV

Het program waarmede HOHENLOHE als minister-president optrad was dus: Het streven naar een Duitschen bondsstaat, naar een alliantie met Pruisen, waarbij het Beiersche leger,

onder waarborgen voor de souvereiniteit van den koning, onder Pruisen's leiding komt, en naar een vriendschappelijke verhouding tot de andere mogendheden, voornamelijk met het keizerrijk Oostenrijk. Op dit program werd hij op 31 December 1866 tot ministerpresident en minister van buitenlandsche zaken benoemd. In de redevoering, op 19 Januari 1867 in de Kamervan Afgevaardigden gehouden, kon hij zich over de te volgen Duitsche politiek krachtig uitspreken, en er tevens op wijzen, dat het doel waarnaar hij streefde eerst langzaam zou kunnen worden bereikt.

Op aandringen van HOHENLOHE nam Beieren deel aan de conferentie van de vier Zuidduitsche staten, Beieren, Hessen Wurtemberg en Baden te Stuttgart, waar de wenschelijkheid besproken werd. de legers te organiseeren naar het Pruisische model, opdat een gemeenschappelijk optreden mogelijk worden zou. En breedvoerig zette hij in een schrijven aan groot-hertog FRIEDRICH van Baden zijne plannen uiteen voor de regeling der betrekkingen van de vier Zuidduitsche Staten tot den Noordduitschen Bond. Met instemming vernamen zoowel BISMARCK als de groothertog van Baden, op welke wijze HOHENLOHE in Beieren werkte voor de „nationale gedachte”.

Prins CHLODWIG zelf heeft die werkzaamheid in eene redevoering in de Beiersche Kamer aldus geschetst:

„De gedachte aan den samenhang der Duitsche stammen, het herstel der nationale betrekkingen had door de gebeurtenissen van 1866 niets aan beteekenis verloren. Het gevaarlijke van den toestand, waarin de middenstaten gekomen waren door de vernietiging van den Duitschen bond, had het verlangen naar beveiliging doen toenemen. Uitgaande van de stelling, dat de middenstaten niet aan hun macht, maar aan hun op verdragen en historie berustende rechten hunne positie danken, moest de regeering er op bedacht zijn, voor de middenstaten zoo spoedig mogelijk weder een op tractaten berustenden rechtsgrondslag te vinden. Wij zijn nu eens de zwaksten in Duitschland, en de geschiedenis leert, dat de zwakke door af te wachten nooit

wint, steeds verliest. Daarom heb ik er steeds naar getracht de bepalingen van den vrede van Praag, die de grondslagen der Duitsche staatkunde vormden, uit te voeren; en wie ook met de leiding der buitenlandsche betrekkingen in Beieren zal belast worden, zal tot de ervaring komen, dat hoe later de nationale betrekkingen tusschen het Noorden en Zuiden van Duitschland worden geregeld, hoe grooter de offers zullen zijn die Beieren moet brengen.

„De practische toepassing dier grondstelling leidde tot de hernieuwing van het tolverbond. Waren wij toen uit de economische betrekkingen met het Noorden getreden, en hadden wij een geïsoleerde positie ingenomen, dan zouden wij al heel spoedig genoodzaakt zijn geweest die positie in korten tijd en met grooter offers voor onze zelfstandigheid weder op te geven.”

Het was echter spoedig duidelijk, dat de Zuidduitsche Bond die bij den vrede van Praag bedoeld was, niet tot stand kon komen, omdat daarin Beieren als grootste staat natuurlijk het overwicht zou zijn toegekomen; en koning KAREL van Wurtemberg wilde nog minder onder Beieren staan, dan onder Pruisen. Groothertog FRIEDRICH van Baden was vast voornemens bij de eerste gelegenheid de beste zich bij den Noordduitschen Bond aan te sluiten. Het streven van HOHENLOHE was nu, om met behoud van de souvereine rechten van Beieren eveneens de aansluiting van dit koninkrijk bij den Noordduitschen Bond mogelijk te maken. In later jaren heeft de „Strassburger Post” dit streven van HOHENLOHE aldus geëerd:

„Men kan hem den Zuidduitschen BISMARCK noemen. Met den grooten Duitschen staatsman wedijverde hij in nationale geestdrift, onzelfzuchtige offervaardigheid en staatsmans-wijsheid. Hij was de Zuidduitsche aanvulling van den Noordduitschen kolos, en bracht onder moeilijke omstandigheden de zuidelijke staten halverwege Pruisen tegemoet, waardoor het groote nationale werk der vereeniging in 1870 kon plaats hebben.”

Onder moeilijke omstandigheden — want hij had daarvoor

in Beieren te strijden met de particularistische neigingen van de Beiersch-ultramontaansche partij, die geleidelijk won aan macht. En hoewel de strijd eindigde met een schijnbare nederlaag van HOHENLOHE, in de drie jaren van zijn ministerschap had hij gelegenheid het zaad uit te strooien en den groei te beschutten van den boom, die later ook door de ergste bijslagen van zijn tegenstanders niet meer kon worden omgehouden.

HOHENLOHE zelf steeg later, trouw aan zijn devies „ex flammis orior” als een fenix uit de asch, om in het Duitsche Rijk te doen, wat men in zijn enger vaderland had geweigerd.

Niet alleen zag hij in Pruisen de leidende macht, waarbij de Zuidduitsche staten zich moesten aansluiten, maar hij zorgde tevens, dat het „Schutz- und Trutz-bündniss”, tusschen Beieren en Pruisen gesloten, geen doode letter kon blijven. Hij drong aan op de reorganisatie van het Beiersche leger, en de ondergeschiktheid van alle Zuidduitsche militaire contingenten aan het Pruisische opperbevel. De Beiersche ultramontanen waren woedend, en eischten het hoofd van den „Preisse” — zooals zij HOHENLOHE noemden.

Maar in Beieren regeerde destijds een vorst met ideale gedachten, die de waarde van HOHENLOHE en van zijn plannen begreep. En gesteund door het onwankelbare vertrouwen van koning LODEWIJK heeft HOHENLOHE gelegenheid gehad, de uitvoering van die plannen voor te bereiden.

„Hem alleen,” zoo lezen wij in een „Nachruf” aan HOHENLOHE gewijd in de *Deutsche Revue*, „hem alleen is te danken, dat de aansluiting van de Zuidduitsche staten bij het Rijk, dat hem als een visioen voor oogen stond, geleidelijk tot een absolute noodzakelijkheid werd. Zijn werk was de aansluiting der zuidduitsche staten bij het tolverbond, en de samenkomst van het tolparlement.”

De ultramontaansche tegenstanders van de vereeniging zetten alle krachten aan het werk, om zijn streven te dwarsboomen. Doch zij moesten ervaren, dat HOHENLOHE bij den koning een steun vond, die zijn arbeid onaantastbaar maakte. Den

man, die het ongelooflijke gewaagd had en de machtigste partij in Beieren schaakmat had gezet, ten val te brengen werd nu het doel van de Beiersche clericalen.

In tal van anonieme brochures werd HOHENLOHE's politiek op scherpe wijze aangevallen. Maar daarboven achtte de prins zich verheven.

De aanleiding tot den val van zijn ministerie werd de krasse houding die HOHENLOHE aannam tegen het voorstel, om op het Oecumenisch Concilie van 1869 den Paus onfeilbaar te verklaren. Op 29 April en 28 Juni 1869 zond HOHENLOHE aan de regeeringen van Europa en van het Deutsche Rijk de beroemd geworden circulaire, waarin hij een conferentie voorstelde tot afweer van het gevaar, dat hij in de voorstellen van de Jezuiten zag. Met een advies van de faculteiten van München en Würzburg op een door Döllinger opgestelde vragenlijst, werd dit rondschrijven aan alle Beiersche gezanten in Europa gezonden. Maar tot een resultaat leidde het niet.

In de Beiersche kamer hierover aangevallen verantwoordde HOHENLOHE zijn optreden aldus:

„...Mijn optreden met betrekking tot het concilie moet alleen worden opgevat van het standpunt der meest eenvoudige plichts vervulling. Toen ik in 1868 voor het eerst van het bijeenroepen van het concilie kennis kreeg, achtte ik het mijn plicht, mij de positie duidelijk te maken, die de regeering tegenover dat concilie moest innemen. Ik heb de geschiedenis geraadpleegd, en vond dat bij het laatste, het Tridentinische concilie, de regeeringen aan de beraadslagingen hadden deelgenomen. Ik verwijs u naar de werkzaamheden van den Beierschen gezant PAUMGARTNER, die een levendig aandeel nam aan de beraadslagingen van het concilie, en zich bekend maakte, door de opheffing van het celibaat voor te stellen. Dat van zulk een werkzaamheid in onzen tijd geen sprake meer kan zijn, is begrijpelijk. Maar blijkens de berichten uit Rome, was de vraag in hoeverre de regeeringen aan het concilie zouden deelnemen nog lang niet beslist. Kardinaal ANTONELLI ver-

keerde in twijfel, of hij de regeeringen tot deelneming zou uitnoodigen. Wij konden er dus op rekenen, uitgenoodigd te worden. Daarom moest de regeering nader op de zaak ingaan en zich met de overige Europeesche regeeringen verstaan over een gelijkmatig optreden.

„Een tweede grond waarom de regeering haar aandacht aan het concilie moest wijden, was de inhoud der voorgenomen besprekingen. Officieuse berichten uit Rome gaven kennis van de plannen, door een machtige partij ontworpen: wij vernamen die uit de „Civiltà cattolica” en uit de „Laacher Blätter”. Wat daardoor bekend werd van de plannen voor het concilie moest de regeering met bezorgdheid vervullen. Daarom ook wendde ik mij tot de andere regeeringen, om deze opmerkzaam te maken op de gevaren, die uit zulke besluiten konden ontstaan, En ik stelde tevens voor, door gemeenschappelijke beraadslaging te overleggen, op welke wijze besluiten, die kerk en staat in tweespalt moesten brengen, konden worden tegengegaan. Dat deed ik niet uit vijandige bedoelingen tegen de kerk. Ik vroeg ten overvloede adviezen van de theologische en van de juridieke faculteiten der hoogeschole: deze zijn gepubliceerd en bewijzen, dat de vrees der regeering niet ongegrond was....

„Wie het *Schema de ecclesia Christi*, dat aan de beraadslagingen van het concilie onderworpen zal worden, opmerkzaam leest, kan geen twijfel eraan koesteren, of daarin ligt de kiem van een conflict tusschen kerk en staat”¹⁾.

De clericale partij in Beieren was woedend over deze handelingen van HOHENLOHE. En de liberale partij keek met zekere minachting neder op het Concilie; zij begreep niet waarom de Beiersché minister zich zoo warm kon maken voor een zuiver theologisch geschilpunt, dat zoo ver buiten de praktijk van het

1) Het *Schema*, door den Jezuïet Perrone ontworpen, vernieuwde de aanspraken der Pausen op de opperheerschappij over vorsten en volken (Friedrich: *Das Vatikanische Konzil III*: 542.)

leven lag. HOHENLOHE echter kon, juist door zijn katholieke opvoeding, zijn groote liefde voor de kerk, en zijn voortdurend onderhouden betrekkingen met vrijzinnige kerkvorsten, waaronder zijn broeder, kardinaal HOHENLOHE behoorde, veel beter oordeelen over de beteekenis van de nieuwe dogma's, die aan het Concilie ter goedkeuring werden voorgelegd.

Maar het bleek weldra, dat HOHENLOHE voor zijn houding niet op den steun der openbare meening in Beieren rekenen kon.

Zijn onafhankelijkheid, zijn fiere moed konden niet nalaten de ultramontanen tegen hem in 't harnas te jagen. Toen in 1869 de verkiezingen voor het Huis van Afgevaardigden plaats hadden, slaagden zij er in een aanmerkelijk aantal zetels te veroveren. De Kamer was òm, de clericaal-particularistische meerderheid had gezegevierd: en met 77 tegen 62 stemmen werd een votum van wantrouwen tegen HOHENLOHE aangenomen.

Onder die omstandigheden kon hij niet verder aan het bewind blijven; hij vroeg den koning om zijn ontslag. De koning weigerde het.

„Met belangstelling,” zoo schreef de koning aan zijn minister, „las ik de meesterlijke, onweerlegbare redevoering door U in de Tweede Kamer gehouden, en ik gevoel mij gedrongen, nog geheel onder den indruk daarvan, u mijn blijdschap en mijn volkomen instemming daarmede uit te spreken....

„Moge het u gegeven zijn, te blijven in uw eervol ambt, gesteund door mijn onwankelbaar vertrouwen, om mij niet door uw aftreden bloot te stellen aan de gevaren van een verandering van stelsel met de onvermijdelijke onheilvolle gevolgen er van.”

Maar de catastrofe was niet te vermijden. Den koning werden een aantal protest-adressen, in den meest hatelijken vorm ingekleed, tegen HOHENLOHE toegezonden; niet alleen het Huis van Afgevaardigden maar zelfs de Kamer der Rijksraden, de ambtgenooten en standgenooten van HOHENLOHE, nam een

motie van wantrouwen tegen hem aan, en voor dié motie stemden een aantal prinsen van het koninklijk huis.

Nogmaals hernieuwde HOHENLOHE zijn ontslag-aanvraag, en zette hij den koning uiteen, dat de aanneming daarvan geen zwakheid of toegefelijkheid was, maar een constitutioneele daad.

BISMARCK gaf HOHENLOHE nog den raad: te blijven, de kamer te ontbinden en door een „Pairsschub” den Rijksraad een andere meerderheid te geven.

Maar HOHENLOHE wenschte op die wijze niet aan het bewind te blijven. In Maart 1870 trad hij als minister-president in Beieren af.

Zoo hadden onverstand, haat en kleinzielig particularisme een overwinning behaald, die echter maar een schijnbare blijken zou. Want nog voor een jaar verstreken was had Beieren zich verklaard voor het herstel van het Deutsche Rijk, onder leiding van Pruisen.

Ter bijwoning der vergadering van het Tolparlement ging prins CHLODWIG na zijn aftreden naar Berlijn, waar hij door den koning van Pruisen en de leidende personen met bijzondere onderscheiding ontvangen werd, zoo, dat WINDTHORST in dien tijd rondging om te vertellen, dat BISMARCK zou aftreden en HOHENLOHE hem zou opvolgen als minister-president van Pruisen. HOHENLOHE schreef naar aanleiding daarvan:

„Unter den bestehenden Verhältnissen könne ein ehemaliger bayrischer Minister nicht daran denken, Minister des Norddeutschen Bundes zu werden, und in einem geeinigten Deutschland sei für mich aus dem Grunde keine Aussicht auf eine Ministerstelle, weil ich ohne Zweifel den sogenannten deutschen Staat nicht mehr erleben würde....”

Twee maanden later was de oorlog met Frankrijk uitgebroken en begaf HOHENLOHE zich naar München, om als lid van de Kamer der Rijksraden aan de beraadslagingen deel te nemen. Het regeeringsvoorstel om den oorlog te verklaren werd na heftige

debatten door Kamer en Rijksraad aangenomen, tot groote blijdschap van HOHENLOHE. „Want,” zoo schrijft hij, „was tot neutraliteit besloten, dan zou het ministerie zijn afgetreden, en zou ik allicht de opdracht gekregen hebben een nieuw kabinet te formeeren, dat niet alleen vrijzinnig moest zijn, maar dat de Kamer zou moeten ontbinden, de grondwet schorsen, den staat van beleg afkondigen en den oorlog beginnen. Dat zou een gevaarlijke proefneming zijn geweest, die mij mijn hals had kunnen kosten.”

Terwijl op de Fransche slagvelden de Duitsche troepen naast elkander streden en door hun houding de Duitsche eenheid bevorderden, werd onder de staatslieden de vraag van het „Nachher” besproken. Reeds in Augustus heerschte in HOHENLOHE'S omgeving de meening, dat Duitschland gegrondvest was, dat de *élan patriotique* zoo sterk was, dat voorstellen over de constitueering van het Duitsche Rijk konden worden gedaan. Natuurlijk boezemde het HOHENLOHE levendig belang in, welke houding Beieren zou aannemen; het was bekend, dat koning LUDWIG, ondanks zijn ideale neigingen, somtijds zeer zonderlinge denkbeelden had, waarschijnlijk een gevolg van de ziekte, die hem later voor de regeering ongeschikt zou maken. Na den slag bij Sedan nam de „deutsche Kaiserfrage” een nieuwen vorm: Wurtemberg en Saksen, die steeds daartegen waren geweest, waren voor het denkbeeld gewonnen; maar koning LUDWIG had als „Sprosse eines uralten, schon vor 1000 Jahren ruhmvollen Geschlechtes, der drei Kaiser unter seinen Ahnen zählte,” een bezwaar den koning van Pruisen als keizer van Duitschland te erkennen. Het duurde lang voordat hij die bezwaren kon overwinnen. Een belangwekkend verhaal van alle besprekingen en onderhandelingen gaf LOUISE VON KOBELL in 1899 in de *Deutsche Revue*, en HOHENLOHE kenschetste den toestand met de woorden:

„So schwankt man hier zwischen Wollen und Nichtwollen, zwischen Nachgiebigkeit und altem Familienstolz. Und schliesslich unterwirft man sich aus Furcht.” „Hätte man das, was

man doch tun musste mit Eklat und früher getan, so würde uns das die Achtung der Welt eingetragen haben, während man uns jetzt auslacht."

Maar het einde was toch, dat koning LUDWIG den beroemd geworden brief aan koning WILHELM schreef, waarin hij hem de Duitse keizerskroon aanbood. BISMARCK verklaarde later aan HOHENLOHE: „er habe sich nur einmal gefürchtet, und das sei in Versailles gewesen. Wenn nämlich Bayern damals nicht abgeschlossen hätte, so würde auf Jahrhunderte hinaus eine feindliche Stellung zum Süden daraus gefolgt sein".

Beieren kreeg grootere voordeelen, dan eenige andere Bondsstaat, en hoewel die nog niet naar den zin der particularisten waren, werden „die deutschen Verfassungsverträge" ook in Beieren goedgekeurd.

De uitroep die in 1867 in de Beiersche kamer als een spotkreet tegen HOHENLOHE had geklonken, toen een zijner politieke tegenstanders riep: „Nun ist das deutsche Reich fertig!" was bewaarheid.

En HOHENLOHE werd in Forchheim-Kulmbach tot lid van den Duitschen Rijksdag gekozen.

V

Het was moeilijk werk, dat de eerste Duitse Rijksdag te doen had. Later mocht de prins aan dien arbeid herinneren als aan den merkwaardigsten tijd van zijn leven, en mocht hij zeggen:

„Unsre Nachkommen werden uns beneiden, dass wir zur Arbeit berufen waren in einer der glänzendsten Epochen der deutschen Geschichte; unsre Nachkommen werden uns beneiden, dass uns das Glück zuteil geworden ist, die ersten Hammerschläge zu tun auf dem Grundstein des deutschen Neubaus."

Maar die nakomelingen zouden wel de eer zien, niet de vele moeiten en zorgen die deze arbeid eischte.

Voor goeden, vruchtdragenden arbeid tusschen regeering en

volksvertegenwoordiging is noodig onderlinge waardeering en vertrouwen. En die ontbraken nog te veel in het nieuwerijk. Het was samengevoegd, maar de eigenaardigheden, die 60 jaar lang de samenvoeging hadden bemoeilijkt, waren niet in één dag weg te nemen.

BISMARCK, die vaak scherp oordeelen kon, gaf van den eersten Rijksdag eens de volgende humoristische schets: „De Rijksdag doet mij denken aan een verhaal, dat mijn ouders mij uit mijn kinderjaren vertelden. Ik had een stuk tuin ter bewerking gekregen en daarin radijsjes geplant. Elken dag trok ik de radijsjes eruit, om te zien hoe groot ze al waren. Zoo doet nu de Rijksdag ook. Men moet in den Rijksdag de dingen meer van zelf zich laten ontwikkelen en geduld hebben.”

De heeren hadden echter niet veel geduld, en wilden te veel regelen; de ministers waren vaak te spoedig geïrriteerd en schoven dan den keizer op den voorgrond. En tegenover dezen moest dan HOHENLOHE weder den Rijksdag, waarvan hij vice-president was, verdedigen: „In 't algemeen was de Rijksdag toch goed gezind; wel waren er voorstellen gedaan, die ontstemming hadden veroorzaakt, maar dat was geen rechtvaardiging voor de uitvallen, die in officieuze bladen tegen ons waren ondernomen....”

En daartusschen werkten en wroetten de partijen, die met den Rijksdag en met het Rijk niet waren ingenomen, en die ook hun invloeden hadden in de hofkringen. De Jonkers, die toen al juist waren als nu, schijnbaar voor een absolute monarchie, in waarheid voor een bewind waarin zij de eerste viool konden spelen. En de ultramontanen, die den modernen staat verfoeien, en die, naar HOHENLOHE eens in den Rijksdag uiteenzette: „dem Liberalismus und der modernen Zivilisation den Krieg erklärt.... die Pressfreiheit, die Kultusfreiheit, die Gleichberechtigung der Konfessionen, und die Gewissensfreiheit als verderbliche Irrtümer verdammt haben”... „Wenn wir uns nicht selbst aufgeben wollen, können wir solche Zustände nicht

länger dulden. Dieser Zustand ist im eigentlichen Sinne des Worts ein Notstand."

Het is zeker opmerkelijk, dat een katholiek, van den stand van prins HOHENLOHE, wiens broeder het purper der kardinalen droeg, zulke woorden uiten kon, en zoo krachtig kon medewerken om de Jezuïeten-orde te bestrijden. Hij verantwoordt zich hierover in een brief aan zijn zwager prins FRIEDRICH KARL VON HOHENLOHE-WALDENBURG, op deze wijze:

„Ich bin desshalb noch immer der Ansicht, dass die Vertreibung der Jesuiten ein Akt der Notwehr des deutschen Volkes ist, und wenn Du mir vorwirfst dass ich als katholischer Fürst unrecht habe, mich dabei zu beteiligen, so sage ich Dir, dass ich vor allem deutscher Fürst bin und als solcher meine Pflicht tun muss“.

Om den invloed der conservatieve Jonkerpartij te bestrijden stichtte HOHENLOHE dadelijk nadat de groepen in den nieuwen Rijksdag zich begonnen af te teekenen, de „liberale Reichspartei“, die dicht bij de nationaal-liberalen stond, en zich tegen het conservatieve element even duidelijk uitsprak als tegen het ultramontaansche.

Het is bekend, dat de strijd tegen de Jezuïeten, de „Kulturkampf“, in het pasgebouwde Duitse Rijk onafwendbaar scheen. Reeds in April 1871 schreef HOHENLOHE een opstel, dat hij den beteekenisvollen titel gaf: „Anti-ultramontane Demonstration“, en dat uitliep in deze zinsneden:

„Unsre Gemeinschaft kann also im Grunde als eine Opposition gegen den Jesuitenorden bezeichnet werden. Das führt auf das Programm: Da der Jesuitenorden die Interessen der katholischen Religion durch politische Tätigkeit fördern zu müssen glaubt und die Politik nach religiösen Interessen betreibt, so wäre das Programm einfach dahin zu formulieren dass wir treu zum Deutschen Reich stehen und jede religiös-politische Agitation zurückweisen.“

In dit opzicht, en in menig ander, stond HOHENLOHE geheel en al aan de zijde van BISMARCK. Deze zag in, dat hij in den

„Kultur-kampf” krachtig moest optreden, en hij was zeker hoogelijk ingenomen met den steun, dien hij van den Katholiek HOHENLOHE daarbij ondervond.

Maar de keizer „fürchtet den Kampf; er will sich die letzten Lebensjahre nicht durch einen Kampf verbittern lassen, der ihm wenig Ruhm zu bringen verspricht.” En de keizerin was nog meer bevreesd; „sie ist in einer steten Angst vor konfessionellen Streitigkeiten. Als wenn das zu vermeiden wäre! Sie will nicht einsehen, dass die Jesuiten den Kampf begonnen haben.... Hier erkennt man die Gefahr nicht. Leichtsin, Aengstlichkeit, Unkenntnis oder falsche Berechnung auf eine Allianz mit einer Macht, die mit Preussen nie auf die Dauer gehen wird, die nur die katholische Liga gegen das protestantische und nicht-jesuitische Deutschland beabsichtigt, bilden die Elemente des Denkens und Treibens der hiesigen politischen Welt.” En wat later teekent hij aan: „Was die Kaiserin betrifft so scheint der Einfluss der Jesuiten auf dieselbe sehr bedeutend zu sein.”

Voeg daarbij, dat ook de nationaal-liberalen den strijd, die niet te vermijden was, zeer licht opnamen, zoo zelfs, dat HOHENLOHE zich verbaast over het optimisme van FORCKENBECK, die zeide „der Kampf mit den Jesuiten sei eine Machtfrage, und die ultramontane Partei habe ihre letzten Mittel verwendet, sie verliere an Einfluss.” Dan wordt het duidelijk, dat de mannen, die het gevaar beter kenden, en er al jaren lang tegen hadden gewaarschuwd, een harden strijd moesten voeren. Het was dan ook HOHENLOHE, die in den Rijksdag krachtig optrad voor een wet „durch welchen den Mitgliedern der Gesellschaft Jesu und den ihr verwandten Kongregationen die Errichtung von Niederlassungen sowie die Ausübung geistlicher Funktionen und der Lehrtätigkeit unter Androhung von Strafe verboten wird.” Zijn redevoering over dit onderwerp verwierf hem een loftuiting van BISMARCK, die zeide: „Ja, so ein Gesetzentwurf wird ja wohl kommen müssen, wie Sie ihn angedeutet haben.” En toen de Jezuitenwet in den Rijksdag kwam, werd

HOHENLOHE „von allen Seiten als der eigentliche Vater der Massregeln” aangezien, zonder dat hij echter aan het ontwerpen van het slecht geredigeerde wetje aandeel had gehad.

Aan het presidium van den Rijksdag heeft HOHENLOHE slechts aangename herinneringen bewaard. Hij spreekt graag en met zekere ingenomenheid over de waardige, vaak wat gemaakte houding van den Rijksdagpresident SIMSON, van wien hij dit leuk-rake schetsje geeft:

„SIMSON stand da wie aus Stein gehauen. Ebenso blieb er als er seine ziemlich lange Antwort frei sprach. Nur mit seinen schwarzen Augenbrauen, die er bei besonderen Stellen in die Höhe zog, gestikuliert er. Sonst hielt er seinen Hut ohne Bewegung aufs Bein gestützt und rührte sich nicht.” En met zekere voldoening herinnert hij aan het „erfreuliche Zeugnis” dat SIMSON hem gaf bij zijn aftreden, toen de Rijksdagpresident in een toast zijn vice-president deze regels van GOETHE toevoegde:

„Freigesinnt, sich selbst beschränkend,
Immerfort das Nächste denkend,
Tätig treu in jedem Kreise,
Still beharrlich jeder Weise,
Nicht vom Weg, dem graden, weichend,
Und zuletzt das Ziel erreichend.”

Niet alleen waren SIMSON en BISMARCK ingenomen met HOHENLOHE's optreden in den Rijksdag, ook de keizer was het en sprak het onverholen uit:

„Nach Tisch dankte mir der Kaiser für alles, was ich im Reichstage gewirkt habe. „Ich weiss,” sagte er, „wo Sie Ihre Hand darin haben, da geht die Sache gut....”

Reeds vroeger had de keizer op raad van groothertog FRIEDRICH van Baden, tijdens een ernstige ongesteldheid van BISMARCK, HOHENLOHE met de tijdelijke plaatsvervangende van den Rijkskanselier willen belasten, wat HOHENLOHE toen echter

had afgeslagen, omdat hij FORCKENBECK daarvoor beter geschikt achtte.

Op 1 Maart 1874 werd HOHENLOHE benoemd tot gezant van het Deutsche Rijk te Parijs. Het was een moeilijk ambt, dat hem werd opgedragen; en wel waren er groote diplomatieke gaven noodig, om in die dagen dezen verantwoordelijken post te aanvaarden. Want in Frankrijk waren de gemoederen nog zeer opgewonden, en de revanche-denkebeelden werden toen nog algemeen gekoesterd; er was dus een man met buitengewonen takt, met groote staatsmanswijsheid en vooral met een verzoeningsgezind en toch vast karakter noodig, om de goede betrekkingen tusschen Parijs en Berlijn te herstellen.

Het programma, dat BISMARCK den gezant mede naar Parijs gaf, was niet geschikt om zijn taak te vergemakkelijken: „Wir wollen den Frieden erhalten, aber wenn die Franzosen so fortrüsten, dass sie in fünf Jahren fertig und entschlossen sind auf uns los zu schlagen, dann fangen wir den Krieg in drei Jahren an. Das habe er ihnen offen sagen lassen.”

„Ich brauche Ihnen nicht zu empfehlen, nicht trop de zèle zu entwickeln. Sie haben genug in grossen Geschäften gearbeitet. Es ist immer gut, sich die Sachen ruhig zu überlegen, ehe man handelt. Sie sind aber so schon vorsichtig.”

Daarbij kwam, dat HOHENLOHE in Frankrijk reeds was voorafgegaan door het gerucht „que, ami de DÖLLINGER et vieux catholique, il vient ici pour accentuer encore la politique anti-catholique de BISMARCK.” Wat dat beteekende in 1874, toen MAC-MAHON president der Republiek was en de clericaal-reactionnaire partij de meerderheid had, is duidelijk. Zelfs al was men „flatté de l'envoi d'un grand seigneur indépendant” — toch zag men de komst van HOHENLOHE met eenige bezorgdheid tegemoet.

Gedurende de ruim tien jaren die HOHENLOHE in Parijs doorbracht heeft hij getoond, de hooge meening, die de keizer en BISMARCK van hem hadden, volkomen te rechtvaardigen. Bij

zijn eerste bezoek aan Berlijn werd HOHENLOHE door den keizer reeds uitermate geprezen: „Man kann einem so hohen Herrn keine Schmeicheleien sagen, aber ich muss es Ihnen doch sagen, dass ich sehr zufrieden mit Ihren Leistungen bin, und dass mir die Art Ihrer Berichterstattung sehr gut gefällt. Ihre Berichte interessieren mich sehr.... Ich sage Ihnen weiter nichts als: fahren Sie so fort!”

Geheel in den geest van keizer en kanselier werkte HOHENLOHE te Parijs voor het behoud van den vrede. Hoewel, zooals prof. BUSSEMAKER reeds in *Onze Eeuw* opmerkte, de „Denkwürdigkeiten” van HOHENLOHE opmerkelijke leemten vertoonen in het gedeelte, dat de aantekeningen bevat over de eerste maanden van 1875, toen de gespannen verhouding tusschen Frankrijk en Duitschland het sterkst was, toch is uit hetgeen over dien tijd wordt medegedeeld, duidelijk op te maken, dat HOHENLOHE deed wat in zijn vermogen was, om Frankrijk van de vredelievende bedoelingen van Duitschland te overtuigen, al twijfelt hij ook, zooals hij in Maart 1875 tot den groothertog van Baden zeide, aan de mogelijkheid om den oorlog te voorkomen.

Voedsel vond die vrees in het optreden van de militaire partij in de Berlijnsche hofkringen en van enkele jonge diplomaten, zooals BÜLOW en RADOWITZ, van wie BISMARCK in September 1875 zeide: „Seien Sie versichert dass diese beiden zusammen, wenn ich nicht das Sicherheitsventil wäre, in vier Wochen den Krieg herbeiführen würden.” Maar ook in de houding van den Franschen gezant DE GONTAUT-BIRON, die in zijn rapporten aan de regeering te Parijs allerlei berichten opnam, die hij opdeed in den kring der keizerin, van koningin SOPHIE der Nederlanden en prinses LÉONILLE VON SAYN-WITTEGENSTEIN, tot wier vrienden de „vicomte” behoorde. BISMARCK, die zooals bekend was, een hevigen afkeer had van vrouwelijke bemoeiingen met de politiek, kon dien Franschen gezant niet uitstaan, vooral sedert GONTAUT in Petersburg vrees voor oorlog had doen blijken, en zich daarbij had be-

roepen op mededeelingen van keizerin AUGUSTA. HOHENLOHE kreeg herhaaldelijk de opdracht om met DECAZES, den Franschen minister van buitenlandsche zaken, te spreken over de vervanging van GONTAUT, die werd afgeschilderd als „legitimistisch ultramontaan”, en die „met de vijanden van het Duitsche Rijk vriendschappelijke betrekkingen onderhield.” Trouw vlocht HOHENLOHE, in zijn gesprekken met DECAZES, den wensch in om GONTAUT te vervangen, al zeide hij later in een tafelgesprek tot MARIE VON BISMARCK: dat de kanselier te veel gewicht hechte aan de praatjes van GONTAUT, die toch eigenlijk maar een zwetser was, en dat BISMARCK ook de frasen der keizerin overschatte.

Bovendien had BISMARCK zelf ook schuld aan de oorlogsgeruchten. Hij wilde in geen geval den schijn doen ontstaan, dat Duitschland, voor wien dan ook, bevreesd was, en had zelfs met den Keizer ongenoegen over een zinsnede in de troonrede, die naar hij zeide, ten doel had: „den Verdächtigungen entgegenzutreten, mit welchen fremde Mächte die deutsche Reichsregierung verfolgten,” terwijl de keizer vreesde, dat daaruit zou kunnen worden afgeleid: „dass wir mit Frankreich wieder Krieg anfangen wollten; davon wolle er nichts wissen. Er sei zu alt um noch Krieg anzufangen und er befürchte, dass BISMARCK ihn nach und nach in einen Krieg hineinführen wolle. Desshalb sei er misstrauisch.”

Waar de keizer dezen indruk had van BISMARCK's politiek, wat moesten daar anderen denken? En nu moge het waar zijn, dat vooral Engelsche diplomaten „systematisch aus Hass gegen BISMARCK in diese Lärmtrompete stossen,” en dat de Russische regeering door ORLOW „das Russische Friedenswerk mit bengalischer Beleuchtung in Paris geltend gemacht hatte,” om daardoor haar invloed op de Fransche regeering te versterken — het is ontwijfelbaar, dat zoowel te Londen als te Petersburg ernstig geloof geslagen werd aan Duitschlands oorlogszuchtige bedoelingen.

Heel langzaam slaagde HOHENLOHE er in, de Fransche

regeering van het tegendeel te overtuigen. In Mei 1876 zeide THIERS tot den gezant:

„Bisher hätten Frankreich und Deutschland jenen Windhunden ähnlich gesehen, die man aneinander kettet, und die dann immer nach den entgegengesetzten Richtungen ziehen. Jetzt sei dies anders. Man komme nach und nach auf denselben Weg und könne sich verständigen.“

Er was echter weinig noodig om het misverstand weer te doen ontstaan. Toen in 1877 graaf IGNATIEF in Parijs kwam en daar uitplapperde: „dat BISMARCK hem gezegd had, Frankrijk te verdenken dat het zich tegen Duitschland wapende“ had HOHENLOHE weder al zijn diplomatieke welbespraaktheid noodig, om de Fransche regeering van de dwaasheid daarvan te overtuigen.

Met groote belangstelling volgde HOHENLOHE de verschillende fasen der Fransche politiek, die juist in die dagen zoo belangrijk was, door den strijd der republikeinen tegen de clericaal-reactionnair-royalistische partij, door het aanbieden van het koningschap aan CHAMBORD, en door de geleidelijke toeneming van den democratisch-republikeinschen geest. Maar daarnaast hield hij zich ook met bijzondere zorg op de hoogte van de verschillende gebeurtenissen in de algemeene Europeesche politiek waaronder in de eerste plaats de oorlog, dien Rusland voor de bevrijding van Bulgarije voerde met de Turken en die leidde tot een Europeesch Congrés om te beraadslagen over de vredesvoorwaarden. HOHENLOHE werd met BISMARCK en BÜLOW aangewezen, om Duitschland op dit Congrés van Berlijn te vertegenwoordigen. In het volgende jaar liet BISMARCK hem naar Berlijn komen, om den keizer te overtuigen van de noodzakelijkheid een verbond met Oostenrijk aan te gaan; HOHENLOHE was aanvankelijk tegen het plan, „omdat hij Oostenrijk niet meer vertrouwde, en Rusland niet voor ernstig vijandig hield. Bovendien vreesde hij, dat een verbond tusschen Duitschland en Oostenrijk een nauwere aaneensluiting tusschen Frankrijk en Rusland tengevolge hebben zou. Dat zou den oorlog

tengevolge hebben, terwijl BISMARCK meent, juist door zijn verbond den vrede te zullen verzekeren." Maar HOHENLOHE werd door BISMARCK spoedig overtuigd van de noodzakelijkheid van het verbond met Oostenrijk, en in dien geest sprak hij met den keizer, wien hij het nut van dat verbond duidelijk maakte.

De samenwerking tusschen BISMARCK en HOHENLOHE was, ondanks dat wel eens verschil van inzicht zich openbaarde, van dien aard, dat na het overlijden van BÜLOW, BISMARCK aan HOHENLOHE aanbood minister van buitenlandsche zaken en vice-kanselier te worden; om financieele redenen meende HOHENLOHE echter te moeten bedanken. Wel zag hij in: „dass ich allein in der Lage wäre, Ordnung in die Sache zu bringen', — want het was in die dagen in het departement van buitenlandsche zaken „ein republikanisches System: Niemand will dem andern gehorchen" — „ich sehe, aber nicht ein wie ich hier leben soll."

Maar BISMARCK liet het er niet bij en drong er op aan, dat HOHENLOHE dan tijdelijk als hoofd van het departement zou optreden: „Ich schreibe unter dem Eindruck, dass eine gute Zeit zu Ende ist, dass eine sorgenvolle, unangenehme beginnt," zegt HOHENLOHE. Maar hij wist reeds, dat als hij de „Vertretung nicht [angenommen hätte, so würde der Reichskanzler mir das stets nachgetragen haben."

In Frankrijk liepen weldra onrustbarende geruchten over het „terugroepen" van HOHENLOHE, maar deze wist den Franschen gezant St. VALLIER te overtuigen, dat er geen reden tot ongerustheid was.

Op 30 April 1880 kwam HOHENLOHE als tijdelijk hoofd van het departement van buitenlandsche zaken naar Berlijn. Hij stond dadelijk voor moeilijke quaesties, die veel tijd en veel studie vorderden, de Samoa-quaestie en de Oostersche troebelen, doch hij wist zich van alle bijzonderheden snel en volkomen op de hoogte te brengen. Een paar maanden later droeg BISMARCK hem ook de plaatsvervanging van den kanselier op. Deze func-

ties vervulde HOHENLOHE tot het laatst van het jaar en keerde toen naar Parijs terug. Hij kreeg daarbij van BISMARCK de opdracht „den Franzosen offen zu sagen wir freuen uns wenn sie anderweitige Interessen verfolgten, wie in Tunis, Westafrika oder im Orient, und dadurch abgehalten würden, ihre Blicke nach der Rheingrenze zu richten.”

Reeds in 1883 begon het „Gehetz” weder; Fransche bladen bevatten „Revanche”-artikelen, waartegen de *Nordd. Allg. Zeitung* een „drohenden Hinweis auf die Gefährdung des Friedens durch die Heftigkeit der französischen Revanchegelüste” publiceerde. De *Times* bemoeide zich ermee en zette Frankrijk tegen Duitschland op. En HOHENLOHE had weer veel werk om de goede betrekkingen te doen voortduren.

Met recht kon DE BLOWITZ in de *Times* HOHENLOHE noemen:

„That great and honest friend of peace and mutual toleration, who has for France all the affection consistent with his position and duty.” Dat is de beste lof, die HOHENLOHE voor zijn tienjarigen arbeid in Parijs, in dienst van het Duitsche Rijk en van den vrede, kon worden gebracht.

VI

Op den 19 Juni 1885 was HOHENLOHE de gast der familie VON BISMARCK te Kissingen. Aan tafel kwam het gesprek op het ambt van stadhouder van het Rijkswild, dat door den dood van MANTEUFFEL vacant geworden was. BISMARCK vertelde, dat er verschillende candidaten waren; tegen elk had hij eenig bezwaar. Maar onder het praten door vroeg hij: „Hebt u er geen lust in?”

HOHENLOHE antwoordde: „Jawel, maar er is eene moeilijkheid, dat ik geen militaire uniform dragen kan.”

Waarop BISMARCK: „U kunt de gezanten-uniform dragen, dat

zal den Franschen genoeg doen, want die ziet er nogal Fransch uit."

Zoo werd de grondslag gelegd voor de benoeming van HOHENLOHE tot stadhouder in het Rijkslant.

Hij had in den jongsten tijd een paar onaangenaamheden gehad met de ambtenaren van het departement van buitenlandsche zaken te Berlijn. „Es liegt das in der Natur der Sache," zeide hij. „Ein alter Mann kann nicht jungen Leuten gegenüber, die er als Buben gekannt hat, in einer abhängigen Stellung sein. Die Stellung des Statthalters is deshalb eine glückliche Change."

Een paar maanden later had HOHENLOHE afscheid genomen van Parijs; hij kwam op 5 November 1885 te Straatsburg aan. Over de ontvangst door de bevolking van het Rijkslant was hij zeer tevreden: hij hechte daaraan groote waarde. De Duitse pers achtte HOHENLOHE, wegens „seine sociale Stellung, seine staatsmännischen Gaben, seine umfassende weltmännische Bildung und nicht zuletzt die Kenntniss des französischen Nationalcharakters die er als Botschafter in Paris erworben hat, geeignet für das neue Amt, das an seinen Träger gleich grosse Anforderungen auf politische Klugheit wie auf Representationsfähigkeit stellt."

Hij kwam in den Elsas met het doel, moreele veroveringen te maken, de banden tusschen de bevolking van het Rijkslant en het Rijk nauwer aan te halen, en de toestanden en behoeften des lands, de wenschen die het koesterde, te leeren kennen, en zooveel mogelijk te bevredigen.

Het was een zware taak, die hij zich gesteld had. Gemakkelijk was het bestuur van het Rijkslant niet, zoowel door de stemming onder de bevolking als door de vexatoire bevelen en besluiten van de Regeering te Berlijn. In een gesprek met keizer FRANZ JOSEF zeide HOHENLOHE eens: „dat hij niet onder, maar naast den Rijkskanselier stond en slechts van den keizer bevelen te ontvangen had." In werkelijkheid had hij te doen met de meeningen van allerlei ambtenaren te Berlijn, die in

staat waren hem het leven zuur te maken. Daarbij kwam de meening, dat HOHENLOHE te zwak was, en dat het beter zou zijn weder een militair bewind in te voeren, of het geheele stadhouderschap af te schaffen. HOHENLOHE zegt daarvan: „Es scheint dass man in Berlin so viele vexatorische Massregeln verlangt, damit die Bewohner von Elsass-Lothringen zur Verzweiflung gebracht und zu Aufständen getrieben werden, damit man sagen kann, das Zivilregiment tauge nichts, man müsse den Belagerungszustand erklären. Dann geht die Gewalt auf den kommandierenden General über, der Statthalter muss abtreten, und dann wird der General wieder ganz mild, und der Statthalter wird ausgelacht, dass er darauf hereingefallen ist.” Tegen die politiek wilde HOHENLOHE krachtig optreden, „selbst auf die Gefahr hin, mit BISMARCK und seinem Herrn Sohn in Konflikt zu geraten.” Op die gronden verzette HOHENLOHE zich tegen de invoering van den pasdwang, die hij niet in het belang van het Deutsche Rijk en van het Rijksland rekende. Maar tegenover de krasse houding van BISMARCK kon HOHENLOHE niet anders doen, dan, zij het ook met tegenzin, toegeven.

In Berlijn waren intusschen groote veranderingen gekomen. Keizer WILHELM, de oude vriend en beschermer van HOHENLOHE, was overleden, en door keizer FRIEDRICH opgevolgd, die zelf ernstig ziek was, zoodat HOHENLOHE in zijn dagboek schreef: „Dann können wir in kurzer Zeit zwei Kaiser zu begraben haben.” Daardoor was een verandering in de politieke leiding zeer goed mogelijk. Want het was toen reeds duidelijk, dat „der Prinz, wenn er Kaiser werde, sich doch nicht auf die Dauer mit BISMARCK werde vertragen können.” Het gevolg was, dat allerlei geruchten liepen, in verband met de meening, dat prins Wilhelm zeer oorlogszuchtig was en onder den invloed van Generaal VON WALDERSEE stond, die naar men vermoedde wel de opvolger van BISMARCK zou worden. Met bezorgdheid zag HOHENLOHE de toekomst tegemoet: „Die Zustände missfallen mir ganz ausserordentlich. Es ist Schade dass ich jetzt nicht abgehen konnte,” schreef hij op 26 Mei 1888. Hij betreurde

het, niet meer voor de Elsassers te kunnen doen, en vond dat zij „für die Unannehmlichkeiten die ich ihnen bereite, doch ein etwas grosses Gehalt zahlen müssen,” waarop BISMARCK antwoordde: „der Herzog von Alba habe in den Niederlanden auch viel Geld bezogen.”

Waarschijnlijk was het in aansluiting met deze woorden, dat later keizer WILHELM, toen hij HOHENLOHE ontmoette hem lachend aansprak met den uitroep: „Nun, wie geht's, Alba?”

Dadelijk nadat keizer WILHELM de regeering had aangevaard, kwam HOHENLOHE zijn opwachting maken. Hij verzocht den keizer, evenals diens beide voorgangers gedaan hadden, zoo iets hem niet beviel, rechtstreeks en persoonlijk rekenschap daarover te vragen. De keizer beloofde dit. HOHENLOHE zeide:

„Der Posten des Statthalters ist....”

„Wenig beneidenswert,” viel de keizer hem in de rede,

„Wird aber viel beneidet,” ging HOHENLOHE voort, „und es giebt viele Menschen, die glauben es besser machen zu können, und denen ich im Wege bin. Es liegt in der menschlichen Natur, dass man denjenigen ungünstig beurteilt, der einem im Wege ist, und daraus kommen ungünstige Urtheile die kolportiert und Eurer Majestät zugetragen werden.”

Dit was de eerste les in menschenkennis, die de oude ervaren staatsman den jongen keizer geven kon; en dat het een verstandige les was, heeft de keizer in later jaren meermalen kunnen ondervinden.

Het bleek spoedig, dat HOHENLOHE goed gezien had, toen hij vreesde, dat de keizer en BISMARCK niet lang met elkander zouden kunnen omgaan. De geheele geschiedenis van het steeds toenemend verschil van meening zou te lang zijn om hier mede te deelen. Genoeg zij het, dat ook HOHENLOHE daaronder leed, en zich moest afvragen: waarom „BISMARCK mir stets Prügel zwischen die Füsse geworfen hat, sobald es in Elsass-Lothringen gut ging und ich mir die Anerkennung des Kaisers erworben habe?” Allerlei vermoedens werden daarover geopperd, die wellicht nooit meer dan vermoedens zijn geweest.

Maar niet zonder bedoeling haalt HOHENLOHE iets later de woorden van den groot Hertog van Baden aan: „dass BISMARCK sich jetzt nur von egoistischen Motiven leiten lasse.“

Eindelijk kwam de breuk tusschen den keizer en BISMARCK en hoewel de keizerin een paar maanden vroeger aan HOHENLOHE glimlachend verzekerd had dat „seine Stellung im allgemeinen wachse“ — en daardoor allicht de verwachting bij hem had opgewekt, dat hij BISMARCK's opvolger zou kunnen worden — werd op 20 Maart 1890 Generaal VON CAPRIVI tot Rijkskanselier benoemd.

Bij CAPRIVI poogde HOHENLOHE opnieuw verzachting te verkrijgen van den pasdwang, dien BISMARCK had ingevoerd. Hij kon zich daarbij beroepen op het oordeel van den groothertog van Baden, die de invoering van den pasdwang „onzinnig“ noemde, „weil dies Verstimmung im Reichslande verursache, und die Elsässer in die Arme der Franzosen treibe. Wir machen uns nur lächerlich und schädigen das Ansehen des Reichs im Auslande.“ CAPRIVI beloofde de quaestie aan den keizer te zullen voorleggen, „wenn S. M. nicht übler Laune sei.“ De keizer keurde het voorstel van HOHENLOHE goed, waardoor deze zaak geheel in den geest van HOHENLOHE en tot tevredenheid van de Elsassers werd opgelost.

In 1893 bracht de keizer, met den kroonprins van Italië, een bezoek aan het Rijksland, om er de manoeuvres bij te wonen. Reeds toen waren er ernstige verschillen van meening tusschen den keizer en CAPRIVI ontstaan, en werd in de omgeving van den keizer ernstig gesproken over een „kanselierscrisis“. Verschillende namen werden genoemd; „von mir ist glücklicherweise nicht die Rede,“ schrijft HOHENLOHE. En toen de keizer in het begin van 1894 de beroemde flesch „Johannisberger“ aan BISMARCK gezonden had en BISMARCK persoonlijk daarvoor wilde komen dankzeggen, rieden de Berlijnsche vrienden, vreezende dat BISMARCK den keizer zou aanraden een anderen kanselier te nemen, HOHENLOHE aan: „ich solle dem Kaiser raten, mich mitzuziehen wenn er BISMARCK

empfinde! Das werde ich aber natürlich nicht tun" — al vreesde hij ook, dat een nieuwe BISMARCK-regeering het einde zou zijn van zijn stadhouderschap, „weil ich dann einem Freunde BISMARCK's Platz machen müsste."

Maar het bezoek van BISMARCK had niet dit gevolg; onmiddellijk daarna had HOHENLOHE reeds den indruk, dat de keizer toen van geen verandering wilde weten.

Een halfjaar later was CAPRIVI afgetreden en HOHENLOHE Rijkskanselier.

Bij zijn aftreden als stadhouder kon van hem naar waarheid getuigd worden: dat hij het program waarmede hij was opgetreden, meesterlijk had weten uit te voeren. „Die Germanisation der inneren Ueberzeugung, der Zwang und Gewalt fern lag, machte während seiner Amtsführung ganz wesentliche Fortschritte. Welche Liebe und Verehrung die Reichsländer ihm zollten, bewies die Trauer, die seine Abberufung im ganzen Lande hervorrief."

VIII

Op den 26 October 1894 ontving HOHENLOHE een telegram van den keizer, waarin hem verzocht werd, „um wichtige Interessen des Reiches" onmiddellijk naar Potsdam te komen. Onderweg las hij in de bladen het bericht: dat generaal VON CAPRIVI ontslag had gevraagd uit zijne ambten als Rijkskanselier en eerste minister in Pruisen.

In den morgen van 27 October kwam HOHENLOHE te Potsdam aan; de keizer ontving hem aan het station en bracht hem naar het „Neue Palais". De besprekingen, daar gehouden, leidden tot het resultaat, dat HOHENLOHE den 28 October besloot het ambt van Rijkskanselier te aanvaarden, hoewel zijn vrouw, vreezende dat het te zwaar wezen zou voor den vijf-en-zeventig-jarige, tevergeefs had gepoogd hem van dit besluit af te brengen.

Het is zeker een psychologisch raadsel, waarom de keizer HOHENLOHE niet dadelijk na BISMARCK's aftreden tot het verantwoordelijke rijksambt had geroepen; wellicht was het alleen, om niet BISMARCK's zin te doen, die kort voor zijn ontslag HOHENLOHE als zijn opvolger had aangewezen met de woorden: „Meine Politik war die der rauh zugreifenden Hand; HOHENLOHE's Politik wird die der zielbewusten Konzilianz sein, im Grunde aber gehen wir den nämlichen Weg.” Door CAPRIVI's bestuur hadden keizer en rijk vier jaren verloren; en HOHENLOHE was inmiddels 75 jaar geworden. Maar ondanks zijn hoogen leeftijd scheen hij noodig te zijn voor het Rijk; en een hooggeplaatst ambtenaar schreef hem: „U. D. staat voor een groote vaderlandsche taak. Ik weet niet wie behalve U. D. thans de gevaren kan bezweren. Uw naam en uw verleden boezemen een vertrouwen in, dat behalve BISMARCK geen Duitsch staatsman bezit.”

Wellicht juist door dat groote vertrouwen, hem van alle zijden betoond, had HOHENLOHE zich laten overhalen het verantwoordelijke en zware ambt dat de keizer hem opdroeg te aanvaarden.

En hij bleek spoedig genoeg de man te zijn, die nog in staat was de groote verwachtingen te vervullen die in hem gesteld waren. Met de buitenlandsche politiek, die hij als oud, ervaren diplomaat door en door kende was hij door zijn betrekkingen te Parijs, Petersburg, Weenen en München nog in 't bijzonder vertrouwd.

In het binnenland stond hij voor moeilijke quaesties: de strijd tegen de revolutionaire partijen, de hervorming der wetgeving, de reorganisatie der rechterlijke macht, de invoering der financieele hervormingen, en de voortzetting der sociaalpolitieke wetgeving waren hem nagelaten door zijn voorganger. En daarbij vond HOHENLOHE niet de medewerkers, die hij zoo dringend noodig had; vooral de ministers VON BÖTTICHER, MARSCHALL VON BIEBERSTEIN en MIQUEL waren weinig ingenomen met den nieuwen kanselier en wisten dat op hun eigenaardigema-

nier ook te toonen. In het conservatieve kamp, dat der Jonkerpartij, heerschte ook al niet veel sympathie voor den „liberalen Beier”, die bovendien katholiek was, en de „Kreuz-Zeitung” meende dat zijn benoeming tot kanselier alleen een bewijs was van verlegenheid....

HOHENLOHE toonde echter dadelijk, dat zijn ambt hem ernst was. Na de opening van de Rijksdagzitting hield hij een redevoering waarin hij, het oude devies der Hohenzollern „Suum cuique” gedenkend, zeide: „Ik zal geen program ontwikkelen; dat zou alleen dienstig zijn, wanneer mijn optreden een verandering van stelsel had moeten beduiden. Dat is het geval niet; de meeste wetsontwerpen, die u zijn voorgelegd waren reeds onder het bestuur van mijn voorganger opgesteld. Damit will ich nicht sagen, dass ich in allen Punkten die Wege meines Vorgängers gehen werde.”

Het bleek spoedig genoeg wat hij hiermede bedoelde: de zoogenaamde „Umsturz-vorlage”, die hij van CAPRIVI had overgenomen en die de keizer gaarne gehandhaafd zag, was nooit HOHENLOHE'S geestelijk eigendom geworden.

Maar evenmin was de haat, dien CAPRIVI koesterde tegen zijn grooten ambtsvoorganger, op HOHENLOHE overgegaan. Hoewel ook hij, als stadhouder van den Elzas, wel eens had te lijden gehad van BISMARCK'S prikkelbaarheid, was een zijner eerste daden na de aanvaarding van het kanseliers-ambt „dem Alten im Sachsenwalde” een bezoek te brengen. Daardoor bereidde hij tevens de toenadering voor tusschen den keizer en BISMARCK, die bij BISMARCK'S 80en verjaardag werd beklonken. En geleidelijk werd het duidelijk, dat met HOHENLOHE'S optreden, zonder geschetter of voorafgaande aankondiging, toch een nieuwe koers was begonnen. De „Tägliche Rundschau” erkende dat eerlijk: „Mit dem Falle CAPRIVI'S hat sich nicht nur ein Personen-, sondern auch ein Systemwechsel vollzogen. Wir kommen vorwärts in der Aera HOHENLOHE....!”

Langzaam, maar zelfbewust, had de oude man met nog vaste hand de teugels van de binnenlandsche staatkunde ge-

grepen, en het gevolg bleef niet uit. Met de conservatieven alleen kon HOHENLOHE het op den duur niet vinden; en meermalen moest hij klagen:

„Ich weiss dass eine Anzahl Politiker und hohe Streber darauf ausgehen, mich beim Kaiser zu discreditieren. Sie wollen einen andern Reichskanzler haben und geben vor, dass es einer energischen Aktion bedürfe.“ Maar de keizer vertrouwde op den kanselier en liet praters praten. Toch was het niet altoos gemakkelijk met hem om te gaan, wegens de „unerwartete Entscheidungen Seiner Majestät.“ Nu en dan was den levendigen, jongen, impulsieven keizer wellicht de bedachtzame voorzichtige, overleggende kanselier wat te sceptisch. Maar op den duur moest de keizer toch de goede zijde erkennen van deze karakter-eigenschappen van HOHENLOHE. Dat bleek uit meer dan een keizerlijk schrijven, dat bleek ook vooral toen des keizers zwager, ERNST GÜNTHER VAN SLEESWIJK-HOLSTEIN, aan het feestmaal ter eere van HOHENLOHE'S 77en verjaardag een toost uitbracht, waarin hij zeide: „De prins is, toen de keizer hem riep om het ambt van kanselier te aanvaarden de tradities indachtig geweest van zijn huis, dat steeds zijn krachten in den dienst der Duitsche zaak heeft gesteld; hij kwam om het gebouw, aan welks grondslagen hij had gewerkt als verantwoordelijk leider te besturen. Zijn verleden getrouw heeft hij er naar gestreefd, meer te vereenigen dan te scheiden. Voor zijn persoonlijkheid, die door alle partijen zonder uitzondering met eerbied wordt genoemd, verstomt elke partijharts-tocht. Moge het den prins nog lang vergund zijn het roer van het staatschip te besturen, en het door de branding gelukkig binnen te brengen.“

Die toespraak werd, ook door het deel der pers dat HOHENLOHE aanvankelijk met wantrouwen had begroet, onvoorwaardelijk toegejuicht. Allen erkenden zijn groote en vruchtdragende werkzaamheid en „waar nog vele wenschen op vervulling wachtten, daar was men overtuigd dat dit niet de schuld van den kanselier was.“

Een der belangrijkste hervormingen, die HOHENLOHE als kanselier had voorgesteld: de hervorming der militaire strafwetten op de grondslagen der moderne rechtsbegrippen; had in hooge militaire kringen ernstigen tegenstand ontmoet. De minister van oorlog, generaal BRONSART VON SCHELLENDORF, en enkele generaals namen hun ontslag, en weldra liep het gerucht, dat ook tusschen den keizer en den kanselier op dit punt ernstig verschil van meening bestond. Moedig stond HOHENLOHE op de bres voor zijn zienswijze en hij slaagde er in, een officieele mededeeling in den „Reichsanzeiger" geplaatst te krijgen, meldende, „dat Z.M. de keizer goedgevonden had, dat bij den Rijksdag een voorstel betreffende het militaire strafrecht, in den geest van HOHENLOHE zou worden ingediend."

Toch had HOHENLOHE nu en dan den indruk: „dat de keizer hem opzettelijk meed en dat het zoo niet kon voortgaan. Maar dan spreek ik weer met hem, en zie dat ik mij vergist heb...."

In die dagen, waarin de politieke bemoeiingen hem zoo geheel en al in beslag namen en hij zoo menigen scherp strijd moest uitvechten, had HOHENLOHE ook in zijn particulier leven heel veel verdriet. In 1896 stierf zijn broeder, de Oostenrijksche hofmaarschalk prins KONSTANTIN, en korten tijd daarna zijn tweede broeder, kardinaal HOHENLOHE, met wien hij zoolang door hartelijke vriendschap en broederlijke genegenheid verbonden was geweest. En nadat hij in Februari 1897 zijn gouden bruiloft had kunnen vieren, verloor hij in December van dat jaar zijn trouwe gemalin. Een verlies dat hij nooit te boven is gekomen. „Das, was man im ersten Augenblicke nicht in seiner ganzen Bedeutung erfasst hat, das unwiderbringlich Verlorene, die Gewissheit, dass dieses lange gemeinsame Leben ganz und gar zu Ende ist, das liegt auf mir wie eine Last, von der ich nur durch den Tod befreit werden kann," schreef hij een jaar later.

Op den 31en Maart 1899 herdacht de prins zijn 80en verjaardag. „Vorläufig bleibe ich bis zu meinem 80 Geburtstag," schreef hij kort te voren aan baron VÖLDERNDORFF: „dann kann

ich jeden Augenblick ohne Konflikt mit Seiner Majestät abgehen, und daran liegt mir viel." Maar de keizer wilde hem niet laten gaan: „Er sagte, ich solle es nur noch weiter probieren und andre für mich arbeiten lassen."

Maar hij was moede. Hij was tot de erkenning gekomen, dat de meeningen en begrippen van de scheidende eeuw niet meer overeenstemden met de zijne. De energie had hem niet verlaten; dat toonde zijn krachtig optreden voor de vlootplannen van den keizer. Maar de stroomingen van den tijd en zijn hooge leeftijd brachten hem er toe, eindelijk te verlangen naar een welverdiende rust.

De gebeurtenissen in China in 1900, de moord op den gezant baron VON KETTELER, en het gewapende optreden van Duitschland in Oost-Azië, waarvoor HOHENLOHE meende de verantwoordelijkheid niet meer te mogen aanvaarden, deden zijn besluit om heen te gaan weer boven komen. Op 18 October 1900 verkreeg hij zijn ontslag. En acht maanden later stierf hij, in den ouderdom van 82 jaren te Ragaz in Zwitserland.

In de enkele maanden van zijn „otium cum dignitate" heeft hij nog een schoonen tijd doorleefd. Zijn zuster schreef daarover:

„De Tiergarten was in Mei prachtig. Bijna dagelijks reden wij erheen, en hadden daarbij ernstige gesprekken. „Hoe weinig denken de menschen toch aan den dood," zeide hij eens, mij herinnerend aan het opschrift, dat hij in 1848 op de vorstelijke graven der HOHENLOHE's gevonden had: „Lerne zu sterben".

„Op 17 Mei moest ik vertrekken. Den dag te voren zeide mijn broeder: „Wij zullen nog eens naar de Siegesallee gaan, en daar wat wandelen." Hij beloofde mij toen naar Hörter te zullen komen en heeft zijn belofte gehouden....."

Bij die gelegenheid bracht HOHENLOHE een bezoek aan de graven van zijn vader en moeder:

„Mijn broeder had de kisten hier nog niet naast elkaar zien staan. Uit het slot leidt een liefelijke weg door het groen naar de deur van den grafkelder, en van daar ziet men de bosschen

op de heuvels van den Solling. Het was zoo plechtig toen mijn broeder langzaam dien weg affiep, en zeide: „Nu is het al zestig jaren geleden, dat onze vader gestorven is.”

„In den grafkelder legde mijn broeder twee kransen van witte bloemen op de kisten....”

„Drie weken later werd hij op Schillingsfürst begraven.”

Hij stierf letterlijk „als een krijgsman in 't harrenas”.

Van zijn jeugd af had hij zijn leven en zijn werkkraft onvoorwaardelijk in dienst gesteld van het vaderland. Hoewel zijn stand en zijn vermogen hem vergund hadden het vrije, zorgeloze leven der gemediatiseerden te genieten, verkoos hij den staatsdienst, met alle moeiten en teleurstellingen. En eenmaal in den arbeid vergrijpsd, kon hij niet meer rusten.

De taak van HOHENLOHE is door keizer en rijk niet altoos juist beoordeeld geworden, en niet zelden was snoode ondank zijn loon. Men wenschte somtijds een kanselier, die groot en machtig was, die kon optreden, die het parlementaire slagveld beheerschte, die de medewerkers in bedwang wist te houden, en wiens hand overal merkbaar was. Zulk een man was HOHENLOHE niet, kon hij niet zijn. De geschiedenis zal eenmaal over hem oordeelen, en zal tevens uitmaken of zulk een man in dien tijd in Duitschland mogelijk zou zijn geweest. Wij willen echter dankbaar zijn aan den man, die met zeldzame staatsmanswijsheid den overgang heeft geleid van BISMARCK tot den tegenwoordigen tijd,” zeide de *Deutsche Revue* na zijn aftreden.

Het is niet billijk HOHENLOHE zwakheid te verwijten. Hij heeft, ook als kanselier, veel positiefs tot stand gebracht, en liet zich nooit de teugels uit de hand nemen. Hij wist de chefs der departementen met vaste hand te leiden en oefende op hen een invloed uit, waarvan de omvang in het openbaar weinig is opgemerkt, maar die toch voor de ingewijden merkbaar genoeg was.

Niets kan HOHENLOHE als mensch en als staatsman beter kenschetsen, dan de spreuk, die hij eens heeft neergeschreven in het „Goldene Buch des Deutschen Volkes an der Jahrhundertwende“:

„Fortiter in re, suaviter in modo“.

H. W. BAKHUIS ROOZEBOOM.

H. W. BAKHUIS ROOZEBOOM.

1854—1907.

„Het hoogste ideaal van den chemicus der 20^e eeuw is echter niet een schitterend docent en een uitnemend opleider te zijn, maar een onderzoeker, en wie dit laatste niet is, wordt zelden een man van beteekenis in de beide eerste functies" (BAKHUIS ROOZEBOOM in zijn „In memoriam Prof. LOBRY DE BRUYN," *Chemisch Weekblad* I, 966 (1904).

Een onderzoeker als weinigen, een schitterend docent en een uitnemend opleider was hij, die eenige jaren geleden, ter nagedachtenis aan zijn overleden vriend en collega LOBRY DE BRUYN, eene rede hield, waaruit wij het bovenstaande aanhalen.

Een onderzoeker als weinigen, zowel in theoretische als praktische richting — werkend vaak onder omstandigheden, die een ander, beziel met een minder krachtigen geest, met minder taai volhardingsvermogen, met minder energie, belet zouden hebben voort te gaan.

Een schitterend docent, opgewekt en boeiend, vaak enthousiast in zijn voordracht.

Een uitnemend opleider, getuige de school door hem gevestigd van medewerkers en leerlingen, allen werkend op het gebied van de „phasenleer", waaraan voor altijd, naast WILLARD GIBBS, zijn naam en die van VAN DER WAALS verbonden zijn.

HENDRIK WILLEM BAKHUIS ROOZEBOOM werd den 24sten October
XXXVII

tober 1854 te Alkmaar geboren. Hij was het eenige kind van JAN HENDRIK BAKHUIS ROOZEBOOM 1 en MARIA RENSEN 2, die op 21 April 1850 gehuwd waren.

Bijzonderheden uit zijn jeugd zijn ons weinig bekend geworden.

Op 4 Sept. 1868 deed hij met goed gevolg admissie-examen tot de 2de klasse der Hoogere Burgerschool. Hij was daar steeds de primus in zijn klasse en, bij het eind-examen in Augustus 1872, eveneens van alle geëxamineerden uit Alkmaar, Amsterdam en Haarlem.

Van de Hoogere Burgerschool te Alkmaar was destijds Dr. D. J. BOEKE directeur. Tusschen hem en den vluggen leerling ROOZEBOOM ontstond een band van sympathie, welke het beste blijkt uit een brief, dien deze 30 jaren later aan Prof. VAN BEMMELEN schreef, kort na BOEKE's dood 3.

„Van Dr. BOEKE ontving ik mijn eerste onderwijs in de chemie. Dit is voor mij altijd een overtuigend bewijs geweest, dat men om vruchtbaar onderwijs te ontvangen zijn leermeester moet liefhebben. Zijn innemend karakter en zijne groote toenadering tot zijne leerlingen bekoorden mij na korte kennismaking zoo zeer, dat daardoor eene bijzondere belangstelling in de vakken van zijn onderwijs bij mij gewekt werd, die steeds toenam. Toen ter tijde was een groote ruimte voor 't onderwijs in de chemie aan de H. B. Sch. beschikbaar; zij gaf den leerlingen veel gelegenheid voor praktischen arbeid, en ik maakte daarvan ijverig gebruik. De aanraking met hem werd daardoor zeer bevorderd, en hij liet zijne leerlingen ook van zijne eigene onderzoekingen kennis nemen. Het schoolsche was er spoedig voor mijn gevoel zoo geheel af, dat ik de Chemie als een soort van hoogere studie aan de school beschouwde, waaraan ik reeds

1) Overleden 20 Januari 1876 (oud 64 jaren).

2) Overleden 21 Februari 1889 (oud 74 jaren).

3) Zie: Levensschets van Dr. D. J. BOEKE, directeur der Rijks hoogere Burgerschool te Alkmaar, door J. M. van BEMMELEN, Tijdschr. v. toegep. scheik. en hyg. VI, 298 (1902—03).

mocht deelnemen. In de twee jaren ¹, die ik onder de belanglooze leiding van den remonstrantschen predikant DE VRIES VAN HEIJST en van den bejaarden, maar voortreffelijken pædagog J. DE GELDER Latijn en Grieksch leerde, bood BOEKE mij aan om, ter verpoozing, een deel van den dag in zijn laboratorium te blijven arbeiden. Hij liet mij allerlei titratie-methoden doorwerken en aan de velerlei onderzoekingen deelnemen, die hem toen ter tijd bezighielden. Ik herinner mij daarvan eene uitgebreide reeks van welwateranalyses uit Alkmaar, dat destijds nog geene duinwaterleiding bezat. Hij deed dit onderzoek zeer uitgebreid en nauwgezet, zoodat ik eerst tegen dien arbeid erg opzag. Op die wijze echter leerde ik, dat een chemicus niet spoedig met zichzelf tevreden mag zijn. In denzelfden tijd gaf hij mij wekelijks op zijne kamer een avond privaates. Wij hebben toen te zamen een groot deel van NAQUET's organische chemie en van NAUMANN's pas verschenen theoretische chemie gelezen en besproken. Levendig herinner ik mij hoe aantrekkelijk de wetenschappelijke behandeling van deze twee groote takken der chemie voor mij was, en mijnen gezichtskring verruimde.

„Die lessen vooral legden een vriendschapsband tusschen ons, die nimmer verbroken werd, en mij de gedachtenis van dezen beminnelijken man en voortreffelijken leermeester steeds dierbaar zal doen blijven.”

BOEKE's zwager, Dr. J. M. VAN BEMMELEN, directeur der H. B. S. te Arnhem, had destijds (1873) een uitvoerig onderzoek onder handen van grondmonsters afkomstig uit de IJpolders. Op aanraden van BOEKE zocht en verkreeg hij ROOZEBOOM's hulp bij de analyses der grondmonsters gedurende de maanden Juli en Augustus 1873.

In September 1874 legde BAKHUIS ROOZEBOOM het admissie-examen voor de universitaire studie te Leiden af, waar VAN BEMMELEN juist in April als hoogleeraar was opgetreden, doch helaas ontbraken hem de middelen om te gaan studeeren.

¹) 1872—1874.

In 1877¹ werd de aandacht van Dr. J. TH. MOUTON te 's Gravenhage gevestigd op BAKHUIS ROOZEBOOM, die, zooals hij vernam, eene betrekking zocht. Aanvankelijk was hij belast met administratief werk, daarna nam hij MOUTON's scheikundige en pathologische onderzoekingen over, en eindelijk bood deze hem eene plaats als assistent aan in de chemische fabriek van en handel in geneesmiddelen van J. MOUTON EN ZONEN, die een paar jaar te voren belangrijke veranderingen had ondergaan en waarin aan eene wetenschappelijke kracht behoefte was ontstaan.

„BAKHUIS ROOZEBOOM”, schreef Dr. MOUTON ons, „was aanstonds tot het nederigste werk bereid, maar alras bleek mij, dat ik hem met volle gerustheid onderzoekingen van allerlei aard, ook pathologische, die aan onze firma werden opgedragen, kon overlaten. Ik stelde mij van zijne medewerking uitnemende resultaten voor, maar aan deze illusie werd tot ons beider groot leedwezen een einde gemaakt door den brand, die mij in 1878 deed besluiten de fabriek op te geven.²”

„Ter neer geslagen, maar niet ontmoedigd, wist BAKHUIS ROOZEBOOM zich aanstonds een ander bestaansmiddel te verwerven, maar ik raadde hem sterk aan, zich aan de wetenschap te wijden, wetende, dat hij de bescherming zou genieten van Prof. VAN BEMMELEN te Leiden, die hem, schoon slechts een diploma van eene H. B. S. met 5 j. c. kunnende overleggen³, tot assistent voordroeg⁴, eene keuze, die zijn inzicht en zijn hart gelijkelijk eer aandeed.

„Ik matig mij niet aan B. R. te prijzen, maar ik was er trotsch op, met hem in briefwisseling te zijn gebleven, die van

1) Het mocht ons niet gelukken te vernemen, waar BAKHUIS ROOZEBOOM zich van Sept. 1874 tot begin 1877 bevond.

2) In 1879 bouwde Dr. MOUTON de bekende boterfabriek. Aan deze is echter BAKHUIS ROOZEBOOM niet verbonden geweest, zooals volgens een tweetal der levensberichten het geval zou zijn geweest.

3) En dat van het admisse-examen voor de universiteit.

4) Augustus 1878. Tot dat tijdstip had VAN BEMMELEN geen college-assistent. Juist toen hem deze was toegestaan, was ROOZEBOOM zonder betrekking en droeg VAN BEMMELEN hem als college-assistent voor.

1879 tot 1893 geregeld werd voortgezet. Nog onlangs schreef hij mij, als wethouder, eene aanbeveling.

„Schoon wij in levensopvatting verschilden, bleef er tusschen ons vriendschap bestaan met volkomen waardeering van elkanders gevoelens”.

De stap, dien VAN BEMMELEN deed, toen hij ROOZEBOOM als assistent koos, heeft hem zeker nimmer berouwd, en ROOZEBOOM is hem steeds dankbaar er voor gebleven. Van deze dankbaarheid heeft hij kunnen getuigen, toen hij zijne rede hield bij het aanvaarden van het hoogleeraarsambt te Amsterdam: „Gij hebt mij in staat gesteld”, zoo sprak hij, „een wetenschappelijk man te worden, toen uiterlijke omstandigheden dit dreigden te verhinderen. Gij hebt mij mogelijk gemaakt, zoo langen tijd in den wetenschappelijken kring te verkeeren, zonder welken ik niet zou geworden zijn wat ik ben. Gij zelf hebt tot mijne vorming in elk opzicht zooveel bijgedragen en bracht mij met zoovelen onzer uitnemendste mannen in aanraking. Gij effendet als vaderlijke vriend mijn pad.”

Een deel van zijne indrukken betreffende zijne studie jaren aan de Leidsche Universiteit zijn door hem zelve geschetst.¹

„De chemie in Nederland verkeerde kort te voren vrij algemeen in kwijnenden toestand. Het gesternte van VAN 'T HOFF was nog pas aan de kim verzezen. Maar te Leiden was de chemie juist² uit een langen slaap opgewekt door de benoeming van de hoogleeraren VAN BEMMELEN en FRANCHIMONT. En in zeer korten tijd bleek het, dat van hunne gemeenschappelijke actie nieuwe en beteekenisvolle kracht uitging voor de verheffing van het onderwijs in de chemie in Nederland zoowel als voor de verhooging van het peil en voor de uitbreiding van den omvang van het wetenschappelijk werk.

1) In zijn „In memoriam Prof. LOBRY DE BRUYN”. Hij beschrijft daar den toestand in 1875, toen LOBRY DE BRUYN te Leiden kwam studeeren, dus drie jaren voor hem.

2) In 1874.

„Na 30 jaren staat de beteekenis der Leidsche periode, die in 1874 geïnaugureerd werd, ons thans klaar voor de oogen.

„VAN BEMMELEN, de oudere, kwam te Leiden, reeds rijp in ervaring van onderwijszaken en van de landbouwchemie.

„Maar te Leiden ontplooidde zich eerst zijn kracht en zijn hoog wetenschappelijke zin. Het college in anorganische chemie dat toen algemeen hier te lande zeer laag stond — gelijk vele jaren daarna in Duitschland — werd door hem sterk gereleveerd boven het Burgerschoolpeil, dank zij zijn filosofisch aangelegden geest.

„Hij wist het verspreide materiaal logisch te groepeeren, den omvang en den aard onzer kennis van de chemische verschijnselen scherp sprekend te doen uitkomen, en was daardoor zeer kritisch gestemd tegenover theorieën, die door onze naburen à tort et à travers verdedigd werden, als de thermochemie door de toenmalige fransche school van BERTHELOT en de structuurchemie door onze oostelijke naburen. Erkenning van wat er goeds in was, scherpe bestrijding van al het onbewezene of wel overdrevene, was uitnemend geschikt om jongelieden, die zijn onderwijs genoten, tot nuchter nadenken te stemmen.

„Daarnaast FRANCHIMONT, door eigen kracht zich opgewerkt hebbende tot een kenner der chemie van de koolstofverbindingen, welke door hem met al de bekoring der nieuwheden en met al het enthousiasme, dat haar gesloten systeem wekken kon, voorgedragen werd. Bovendien gaven deze beide mannen het voorbeeld van rusteloozen ijver bij hun eigen onderzoekingen en stelden zij hooge eischen aan hunne leerlingen.

„Er werd in dien tijd door velen hard gewerkt en hoe vruchtdragend die Leidsche periode geweest is, kan wel blijken uit het feit, dat alle Universiteits-professoren in de chemie, die in den aanvang dezes jaars' in functie waren, op één na uit die periode afkomstig zijn. Behalve LOBRY DE BRUYN behoorden daartoe VAN ROMBURGH, HOLLEMAN, SCHREINEMAKERS en ik zelf.

„Er ontbrak in die dagen gelukkig één element in de laboratoriumsfeer, dat thans als schadelijke uitwas zoo veel geesten ten kwade influenceert en belet hunne krachten ten volle te ontwikkelen — de vroegtijdige jacht naar een lucratieve betrekking.

„In latere tijden hebben wij het elkaar dikwijls gezegd, niemand dacht toen daaraan. Wij leefden volop in het genot van de studie en van den dagelijkschen laboratorium-arbeid en in de discussie van wat er door de verschillende werkers belangrijks geproduceerd werd.”

Een goed inzicht in B. R.'s (toenmalige) levensopvatting en zijn karakter levert de inhoud van een deel zijner correspondentie met Dr. MOUTON.

Zoo citeeren wij uit een brief van 26 Augustus 1879, aan MOUTON geschreven, die hem ter gelegenheid van zijn huwelijk — hij was n.l. den 28sten April 1879 gehuwd met Mejuffrouw C. E. WINS — *John Halifax* gezonden had.

„Tevredenheid met 't tegenwoordige geeft meer geluk dan al te angstvallig uitzien naar de toekomst, die toch niet in onze hand ligt, schoon ze mede door onze hand gevormd wordt. In dit opzicht was 't leven van *John Halifax* een modelleven.”

En, vorschende naar de reden, waarom de heer MOUTON hem het boek zond, vervolgt hij eenige regels verder:

„Was 't soms ook als exempel van een mannenkarakter van zeldzame standvastigheid en onverbiddelijke rechtschapenheid, gepaard aan warme liefde en een ruim hart? Schoon veelszins in zijne schaduw staande, zijn *John Halifax's* sympathieën voor 't meerendeel de mijne, en zou ik niets beter wenschen kunnen dan altijd zoo mij-zelf te zijn, gelijk hij het was, en even lijnrecht als hij, met even onverdroten moed den weg te betreden die uit overtuiging de rechte geoordeeld wordt.”

En terwijl hij wijst op den „echt christelijken geest,” die uit het boek spreekt, vervolgt hij:

„Alleen omtrent 't laatste plaatste ik al lezend hier en daar een vraagteeken, omdat de schrijfster *John* type gemaakt heeft

van een ideaal vroom moderne levensbeschouwing, die door de geschiedenis van onzen tijd gebleken is slechts een voorbijgaande geestesrichting te zijn; althans naar mijne overtuiging."

ROOZEBOOM was een streng calvinist; ook in dat opzicht actief optredend — getuige zijn zitting nemen in het bestuur der afgescheiden gemeente te Leiden — doch de meening van anderen eerbiedigend.

Kenmerkend is hierbij weer het volgende citaat uit een brief aan MOUTON, 19 Febr. 1880, die hem DA COSTA's dichtbundel gezonden had, na hem de keus tusschen dien dichter, DE GENESTET en anderen gelaten te hebben:

„Niet alsof gelegenheid tot nadere kennismaking met GENESTET's of anderer voortreffelijke geestesvruchten mij onwelkom ware; of vrees mij bezielde dat door hun invloed „een stuk van mijzelfen afgaan zou“ — maar toch, waar keus werd gelaten kreeg geestesverwantschap de voorkeur. En waar uwe hand mij DA COSTA's bundel zond, houde ik mij overtuigd, dat, ook volgens uwe meening, ik met hem in goed gezelschap ben.

„Toch zou ik 't niet stuitend gevonden hebben, indien DE GENESTET in zijne plaats ware gekomen; zelfs niet al was hij vergezeld geweest van een stillen wensch om propaganda te maken. De edelste geesten hebben altijd propaganda gewenscht, als blijk hunner heilige overtuiging. Daarom juist is DA COSTA mij niet minder waard. Bij alle ruimte zijner groote ziel, ja zelfs dien ten gevolge, is altijd bij hem levendig de verhevene wensch dien PAULUS zelf eens voor AGRIPPA uiten dorst: „ik wenschte wel van God, dat gij allen die mij heden hoort — werdt gelijk ik ben.“

„Ik geloof zelfs, dat het een zeer ongunstig teeken is voor de warmte en kracht onzer overtuiging, indien we haar niet wilden zien deelen door allen die ons dierbaar zijn.

„In dit opzicht kan DA COSTA mijn leermeester zijn. Hem navolgend zou 't mij dubbel aangenaam zijn, nevens den vriend ook den geestverwant in U te groeten.“

12 Febr. 1881 schreef hij aan MOUTON:

„En nu nog DA COSTA! Zijn gedichten las ik nu en dan eens ter tijd, toen ik er nog niet veel aan hebben kon. Enkele fragmenten daarentegen, die ik later weer ontmoette bij gelegenheid dat ik met zijne populair theologische geschriften kennis maakte, boeiden mij zeer.

„Ik geloof echter, dat iemand, zijne richting niet toegedaan, ze moeilijk schoon kan vinden. Daarvoor zijn zij te veel weer spiegeling van 't zieleleven van dezen genialen Christen-Israëliet, van zijn hopen en vreezen, en van zijne verwachtingen voor de toekomst van Israëel en de volken.

„Een modern predikant, die 't meest gerechtigd was DA COSTA te beschouwen, was Dr. A. PIERSON. Hij wist van huis uit meer dan iemand wat DA COSTA's Christendom beteekende; en ik geloof dan ook niet dat iemand buiten zijne geestverwanten DA COSTA beter beoordeeld heeft dan hij in zijne gedachtenrede van 1865. En toch, hoe nobel hij van hem getuigt, bij gebrek aan geestesovereenstemming kan ik mij in menig opzicht ook bij zijne kritiek niet neerleggen. De beginselen zijn te machtig ook bij de meeste loyauteit. DE GENESTET ken ik slechts door enkele kijkjes in zijn verzen. Toen ik tijd had voor literatuur ontbrak mij geld, thans heb ik iets minder van 't eerste en ook nu van 't laatste niet genoeg, om mij uitstapjes buiten mijn studiekering te veroorloven. Ik hoop echter dat ik het nog zoover breng om van alles wat mij aantrekt op de hoogte te blijven.”

Wellicht is het overbodig na dit alles nog te vermelden, hetgeen hij op MOUTON's vraag: „Wel ROOZEBOOM, heeft de studie der chemie u langzamerhand tot andere denkbeelden over godsdienst, tot een ander godsbegrip gebracht?“, antwoordde:

„Integendeel, hoe meer ik studeer, hoe meer ik word doordrongen van het gevoel: in God leef ik, beweeg ik mij en ben ik.”

Wel achten wij het noodzakelijk zijne wetenschappelijke geloofsbelijdenis, uitgesproken aan het einde van zijne rede, ge-

houden bij de aanvaarding van het Amsterdamsch professoraat hier in haar geheel over te nemen.

„Zoo teekenen dus de uitkomsten van de wetenschappelijke ontwikkeling der chemie zich af voor onzen geest: nu eens als een beeld van verhevene grootheid, dan weder als een van onbeduidende kleinheid.

„Het is de denkende mensch, die deze uitkomsten opmaakt; maar hij blijft daarbij niet staan. Hij kan geene bevrediging vinden vóór hij de uitkomsten dezer wetenschap en van alle andere natuurwetenschappen ook in verband gebracht heeft met zijne kennis der geestelijke wetenschappen, en die verwerkt heeft tot ééne wereld- en levensbeschouwing. En naarmate daarvan loopt dan ook het waardeeringsoordeel uiteen over het tweëerlei beeld dat ik U teekende.

„Zoo zag men het ook geschieden in den loop dezer eeuw. Eenerzijds de mannen, die — eenzijdigen nadruk leggende op de reeks van schitterende ontdekkingen, die het terrein onzer kennis zoo reusachtig hadden uitgebreid — hoopten de natuurwetenschappen als uitgangspunt te kunnen kiezen voor hunne monistische levensbeschouwing, waarvan zij de oplossing aller raadselen verwachtten. En op grond dier verwachting verhief zich hoog hun lofzang ter verheerlijking van den mensch, die zoovele bladzijden in het boek der natuur had ontcijferd.

„Daartegenover de mannen der positivistische wijsbegeerte, die — meer het oog vestigende op het groote gebied van het onbekende — in hunne uitsluitend mechanische natuurbeschouwing geene oplossing mogelijk achtten voor de raadselen der natuur en van het leven en daarom geen ontkoming zagen aan een troosteloos „ignorabimus”.

„Tegenover beide richtingen neemt de christelijke wijsbegeerte, waarbij ik mij wensch aan te sluiten, een eigenaardige plaats in. Zij erkent de waarheid van de beide beelden; maar zij komt bij hunne beschouwing tot andere resultaten en zij kan die versmelten tot een bevredigend geheel. Een onderscheidend kenmerk is de aanvaarding der bijzondere openbaring van Gods

wezen, wil en werk. Die openbaring beperkt zich niet tot het ethisch religieuze gebied, maar bevat en moet noodzakelijk bevatten elementen, welke betrekking hebben op de materiele wereld, ten einde den mensch de rechte verhoudingen tusschen God, hemzelve en de wereld te doen kennen.

„Vragen wij, wat die openbaring ons leert betreffende de wetenschap der stoffelijke wereld en hare beoefening, dan zien wij, dat zij ons allereerst gewichtige gegevens verschaft omtrent het begin en het einde der dingen, die, ook naar het getuigenis der uitnemendste natuurkenners, buiten het bereik van het wetenschappelijk onderzoek liggen. Hoort slechts PASTEUR „la science est incapable de résoudre la question de l'origine et de la fin des choses”, en MAXWELL: „science is incompetent to reason upon the creation of matter.”

„Zij verheft verder ons wetenschappelijk onderzoek door de verzekering, dat — wat uit de wetten van ons denkvermogen slechts met waarschijnlijkheid af te leiden is — het heelal een geordend geheel is, dat het intelligibel is voor ons, omdat het het werk is van het hoogste Intellect.

„Maar bovenal kenmerkt zij zich door de aanduiding van het verheven doel, waarop alle natuuronderzoek zich heeft te richten. Bij haar licht is geene plaats voor de verheerlijking van den mensch.

„Wat hebt gij toch, o mensch, dat gij niet hebt ontvangen? En zoo gij het ontvangen hebt, wat roemt gij?” Aldus PAULUS van Tarsen.

„En is het niet, alsof het resultaat van het onderzoek dezer eeuw hierop de echo is? — Gegeven is immers de stof; wij kunnen er geen milligram aan toevoegen, noch van afdoen. Gegeven de energie, wier bedrag standvastig was, eeuwen voordat dit inzicht in ons bewustzijn gerijpt was. Gegeven het leven met de verstandelijke vermogens om de werkingen en wisselingen van stof en energie te onderzoeken, en met de kennis daarvan de wereld te beheerschen, — mits binnen den kring der wondervolle ordening, daarin door de hoogste wijsheid gelegd. Gegeven

zelfs het resultaat der wetenschap op elk tijdstip, want God schept op zijn tijd de genieën, die in het opgehoopte materiaal der kennis hoogere gedachten weten op te sporen, die verborgen gebleven waren voor vorige geslachten.

„En daarom ook bij het aanschouwen der schitterendste resultaten der wetenschap en van de stoutste vorderingen in de onderwerping der elementen aan den menschelijken wil, is er voor den christen slechts plaats voor een lofzang ter eere van Hem, »uit Wien, door Wien en tot Wien alle dingen zijn“.

„Niet minder wordt, door het aanvaarden der bijzondere openbaring, onze blik gevestigd op de onvolledigheid onzer kennis. Allereerst door de strenge handhaving van de eenheid en het verband aller wetenschappen, waardoor in weerwil der zeer onvolledige kennis, de beteekenis van elke wetenschap wordt verhoogd. Daarna, door de erkenning te wekken, dat de groote beperktheid onzer kennis ons evenmin behoeft te verwonderen als te ontmoedigen.

„Niet te verwonderen, want wat is begrijpelijker dan dat „een mensch het werk, dat God gemaakt heeft, niet kan uitvinden van het begin tot het einde.“ „Er is toch geen doorgronding van zijn verstand.“

„Maar evenmin is er oorzaak voor ontmoediging; want voor het christelijk geloof bestaat de zekerheid eener toekomst, waarin ook de kennis der werken Gods, gezuiverd van dwaling, tot heerlijker ontwikkeling zal zijn bestemd. dan ooit in deze bedeeling bereikbaar was.

„Zoo beschouwd, leidt ons zoowel het „ignorabimus“ als het „wij zullen weten“ tot het: „Soli Deo Gloria!“

Op verzoek van VAN BEMMELLEN kreeg ROOZEBOOM van de meeste hoogleeraren vrijstelling van college-loopen. Alleen volgde hij, op verlangen van Prof. RIJKE, gedurende een jaar diens college in experimenteele physica.

Den 4den Februari 1880 reeds legde hij het candidaats-examen in de scheikunde af — binnen twee jaren na zijn komst te

Leiden. „Het is mij een kolossale verlichting,” schrijft hij aan Dr. MOUTON, „dat behoef ik u nauwelijks te zeggen en ik gedenk thans met dankbare blijdschap de aanmoediging indertijd van uwe zijde ondervonden, om in dezen weg mij een vaste toekomst te bezorgen, toen het niet langer in uwe hand was daarvoor iets te doen” en in zijne opgewondenheid plaatst hij onder zijne handteekening: „candidatus matheseos, astronomiae, physices et chemices.”

Een jaar van hard werken volgt weer; 12 Februari 1881 schrijft hij aan Dr. MOUTON: „Thans echter, gelijk we ook bij mijn laatste bezoek saam bespraken, ligt 't allereerst op mijn weg zoo spoedig mogelijk mijne studie en examens te voltooien, tenzij dan dat zich eenige betrekking voordeed die ik nimmer zou wenschen te laten glippen. Doch hierop zal wel niet veel uitzicht bestaan en eene geringe verbetering van positie te aanvaarden met prijsgeving van de goede gelegenheid om spoedig klaar te komen, acht ik onverstandig, hoezeer ik ook natuurlijk in menig opzicht wat ruimer wenschte te kunnen rondtasten.”

Voor deze laatste opmerking was alleszins reden. Zijn salaris als assistent bedroeg f 1000, hetzelfde bedrag ontving hij als leeraar aan de Hoogere Burgerschool voor meisjes (sedert September 1881). „Dit laatste”, schrijft de heer MOUTON ons, „was voor hem een zuur stuk brood, want hij tornde er tegen op en voelde zich als leeraar niet op zijn plaats (wellicht omdat de leerlingen hem te weinig apprecieerden?)”

Van 1880 af had VAN BEMMELEN hem zooveel mogelijk tijd gegeven voor zijne onderzoekingen, door hem geheel te ontheffen van zijne werkzaamheden als college-assistent. VAN BEMMELEN praepareerde de collegeproeven toen weder zelf met den amnensis KRIEK.

Na in April 1882 doctoraal-examen te hebben afgelegd, vatte hij volijverig de onderzoekingen aan, die het onderwerp zijner dissertatie zouden uitmaken. Kort vóór zijne promotie schreef hij nog aan MOUTON: „Het nut mijner dienstjaren in uwe zaak

staat mij nog menigmaal levendig voor den geest. Van achteren — van waar alleen wij menschen de dingen een weinig kunnen overzien — rouwt mij die zijsprong in geen deelen en is zij zelfs eene groote stap geweest tot het bereiken van mijn oorspronkelijk einddoel, thans nabij de voltooiing, doch eens bijna opgegeven. Indien het bereikt is — blijf ik hier afwachten de dingen die komen zullen.”

Den 7den Juni 1884 volgt de promotie. Bescheiden van omvang (24 blz.) was zijn proefschrift, „over de hydraten van zwaveligzuur, chloor, broom en chloorwaterstof,” maar rijk van inhoud, trouwens „voor verdere bijzonderheden, de beschrijving der proefnemingen, de afbeelding der toestellen en de grafische voorstelling der uitkomsten” verwees hij naar het *Recueil des trav. chim. des Pays-Bas*, Tome III, pp. 29—104.

Reeds lang waren chemische reacties bekend, die niet eerst dan eindigen, wanneer de er aan deelnemende stoffen zich totaal hebben omgezet. Nadat reeds WENZEL (1777) en BERTHOLLET (1799) hadden opgemerkt, dat de grens, die bereikt wordt, afhankelijk is van de hoeveelheden der op elkaar inwerkende stoffen, kwam er eerst meer licht op dit gebied door de onderzoekingen van H. SAINTE-CLAIRE DEVILLE (van af 1857) en van DEBRAY over de „dissociatieverschijnselen“ en door die van GULDBERG en WAAGE over de „massawerking“ (1867).

Terwijl in hoofdzaak de stoffen, onderzocht ten opzichte van het optredend evenwicht, te brengen waren onder de beide volgende groepen: 1o. vaste stoffen, vloeistoffen of gassen, die zich splitsen in twee gassen; 2o. vaste stoffen, die zich splitsen in een vaste stof en een gas, was door de onderzoekingen van ISAMBERT (1878), CAILLETET (1882), VON WROBLEWSKY (1883) en DE FORCRAND (1883) eene nieuwe groep meer bekend geworden, n.l. die der *gashydraten* — vaste lichamen, die zich splitsen in eene vloeistof en een gas.

Het was in aansluiting hiermede ROOZEBOOM's doel, de dissociatie-verschijnselen bij een aantal dier hydraten nader te bestudeeren.

De uitkomsten zijner onderzoekingen — neergelegd in de dissertatie en de uitvoerige Fransche verhandeling — waren zoo belangrijk, dat zij uitlokten tot verdere onderzoekingen.

In December 1884 reeds deelde VAN BEMMELLEN namens ROOZEBOOM weer een aantal merkwaardige resultaten in eene vergadering van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen mede. Deze en de vroegere waren aanleiding, dat VAN DER WAALS in de Februari-vergadering van 1885, in eene mededeeling „over den invloed der temperatuur op de sterkte eener gasoplossing en op het evenwicht tusschen gasoplossing en vaste hydraten” eene theoretische verklaring gaf van een aantal feiten, die ROOZEBOOM zelf niet had kunnen verklaren.

Deze belangstelling van VAN DER WAALS, die in den aanhef van zijn voordracht sprak van „de verrassende verschijnselen, door het nauwkeurig onderzoek van den heer ROOZEBOOM aan het licht gekomen,” was een aansporing te meer voor ROOZEBOOM om in dezelfde richting zijne proeven voort te zetten.

In een brief aan MOUTON, vermoedelijk in het jaar zijner promotie geschreven, zegt hij:

„Terugkomend op uw vraag: wat gaat ge doen, zou ik, als er wenschen uitgesproken konden worden, dit zeggen: ik wou gaarne een assistentsbetrekking hebben met f 2000 in plaats van f 1000 salaris. Dan zou ik mijne school gaarne opofferen en aardig wat vrijen tijd hebben voor wetenschappelijk werk, waarvoor een groote voorraad voor mij ontsloten is door mijn dissertatie-arbeid. Voor jaren genoeg!”

Maar hoewel verdiept in zijne belangwekkende onderzoekingen, bleef hij toch steeds uitzien naar eene verbetering zijner positie. „Het onderwijs”, schrijft hij aan MOUTON (20 Maart 1885), „lokt mij niet zóó aan, dat ik in dien weg bij voorkeur mijn toekomst zou willen zoeken. Trouwens weet ik niet, of ik wel voor groote klassen jongens de geschikte docent zou zijn”.

„Een assistent voor het leven”, kon hij zich niet denken; beide betrekkingen door hem bekleed, waren zonder recht op

pensioen — en ROOZEBOOM moest aan zijn gezin denken.

Het bovenstaande schrijft hij, naar aanleiding van het feit, dat de Minister van Marine de betrekking geschapen had van scheikundige bij de marine, en zijn plan om te solliciteeren.

Hij voegt er aan toe, dat VAN BEMMELEN „eenigszins onaangenaam verrast” geweest was, toen hij hem dit plan mededeelde en zegt dan: „Mij kan dit niet verwonderen, daar ik zelf, die veel aan hem te danken heb, hem gaarne al zijn verderen diensttijd had ter zijde gestaan.” En in een schrijven van 24 Maart 1885 uit hij zich aldus:

„Noode scheid ik van mijn aangevangen wetenschappelijken arbeid, die mij 't best van alles bekoort en die ik nog lang dacht voort te zetten. Doch — zij wordt niet betaald....”

De sollicitatie mislukte, LOBRYDE BRUYN werd benoemd. Kort daarna (September 1885) kwam eene leeraarsbetrekking te Rotterdam open, en wel voor scheikunde aan drie scholen, doch ROOZEBOOM schreef aan MOUTON, dat het aantal leerlingen (plm. 150) hem te groot was en hij zich nog steeds niet sterk gevoelde, vooral tegenover eenigszins groote klassen. Wel informeert hij, toen hij vernam, dat PAREAU solliciteerde „of de Krijgsschool ook een uitlokkende werkring met goede bezoldiging” bood.

Te meer was hij genoodzaakt naar eene andere betrekking uit te zien, omdat er geruchten liepen, dat aan de Meisjes-hoogere-burgerschool scheikunde gecombineerd zou worden met wiskunde of met plant- en dierkunde, in verband met bezuinigingsplannen.

Men ziet, van zorgen bleef ROOZEBOOM, wiens gezin intusschen door de geboorte van drie kinderen was uitgebreid, allerm minst vrij.

Maar deze drukten hem niet zoo, dat zijn werk er onder leed, want hetgeen hij ook in dien tijd tot stand bracht, getuigde van zijn scherpzinnigheid en moet aan VAN BEMMELEN, ROOZEBOOM's „ontdekker”, steeds nieuwe voldoening hebben gegeven.

Intusschen vestigde VAN DER WAALS, die 30 Januari en 27 Februari in de Akademie mededeelingen deed „over het stabiel evenwicht van heterogene stoffen”, ROOZEBOOM's aandacht op de phasenleer van GIBBS, die wel reeds in 1876 was verschenen, doch in een zoo weinig bekend tijdschrift (*Transactions of the Connecticut Academy* ¹⁾), dat zij niet algemeen de aandacht had getrokken.

Ook in een persoonlijk onderhoud lichtte VAN DER WAALS het belang van die leer voor ROOZEBOOM's onderzoekingen toe.

De beschouwingen van VAN DER WAALS, die zelf er niet toe kon besluiten ze te publiceeren, zijn met zijne toestemming door ROOZEBOOM medegedeeld in het „Recueil” onder den titel „Sur les conditions d'équilibre de deux corps dans les trois états, solide, liquide et gazeux, d'après M. v. D. WAALS.” (1886).

Van af dien tijd had hij eene vertrouwbare leidsvrouw — de phasenleer — bij zijne onderzoekingen. En haar is hij tot zijn einde getrouw gebleven.

Dat zijne onderzoekingen in de nu volgende jaren (zie de bibliographie aan het einde van deze schets) hem meer en meer naam verschaften, bewijst wel zijne benoeming tot lid der Koninklijke Akademie van Wetenschappen te Amsterdam in Mei 1890.

In hetzelfde jaar gelukte het aan VAN BEMMELEN te bewerken, dat voor ROOZEBOOM een lectoraat in de physische chemie aan de Leidsche Universiteit werd ingesteld; helaas werd hieraan slechts een salaris van f 600 verbonden.

„Eensdeels mooi,” schrijft ROOZEBOOM dan ook aan MOUTON, „anderdeels niet wat gewenscht werd, n.l. f 1000.— verhooging ten einde de Meisjesschool te kunnen loslaten. Nu is 't half werk en kan ik die school niet laten varen, maar krijg ik het volhandiger dan mij lief is.”

Jammer, dat voor iemand als ROOZEBOOM geen betere positie te scheppen was.

1) III, 152. Eene Duitsche vertaling van de hand van W. OSTWALD verscheer in 1892 in boekvorm.

Te Groningen toch had Prof. TJADEN MODDERMAN, die daar de chemie in haar vollen omvang moest doceeren, reeds lang behoefte aan hulp.

Toen in 1893 HOLLEMAN hem opvolgde, werd de toestand daar vrij wel bestendig; aan Dr. WIND, die eenige jaren later lector in de mathematische physica werd, droeg men tevens de physische chemie op. ROOZEBOOM moest wachten tot 1896 — tot zijn 41ste jaar — eer hij het ambt verkreeg, hetwelk hem reeds lang toekwam.

Het is zeer te betreuren, dat, indien van regeeringswege geen gelden beschikbaar gesteld kunnen worden, om mannen als ROOZEBOOM in staat te stellen zich meer of uitsluitend aan wetenschappelijk werk te wijden, de Universiteiten zelve, zooals vaak in het buitenland het geval is, daartoe geen fondsen bezitten. De middelen der Universiteitsvereenigingen zijn daarvoor, helaas, ten eenenmale onvoldoende.

Het vertrek van VAN 'T HOFF naar Berlijn bracht ROOZEBOOM naar Amsterdam. Met den bekenden Zweedschen geleerde ARRHENIUS had hij op de voordracht gestaan. Den 27sten April 1896 hield hij zijn intreedende over „de wetenschappelijke beoefening der chemie en hare uitkomsten.”

Van dat tijdstip af kon hij zich beter dan ooit wijden aan de uitwerking van het systeem, waarvoor zijne Leidsche onderzoekingen de grondslagen hadden gelegd.

Dit systeem had hij reeds in eene in 1887 verschenen verhandeling: „Sur les différentes formes de l'équilibre chimique hétérogène” uitvoerig beschreven. Op grond van de reeds genoemde phasenleer van GIBBS had hij daarin de tot dat tijdstip bekend geworden dissociatie-evenwichten volgens het aantal „komponenten” en het aantal en den aard der „phasen” geordend.

„Analogien, die früher verborgen geblieben waren”, zeide hij later — in een voordracht, gehouden op de 72ste „Versammlung Deutscher Naturforscher und Aerzte” te Aken (Sept 1900) — „kamen dadurch ans Licht, der Charakter vieler dunkler Erscheinungen stand auf einmal fest; Phasenkomplexe, die früher

nie die Aufmerksamkeit auf sich gezogen hatten, kamen zum Vorschein. Aber mehr noch zeigten sich die Lücken im systematischen Gebäude und es entstand ein eifriges Bemühen, dieselben durch neue Untersuchungen auszufüllen."

Dit streven had zulk een goeden inslag, dat BANCROFT in zijn bekend werk, dat in 1897 verscheen, terecht van ROOZEBOOM kon zeggen, dat hij „has done far more than any one else to show the importance and significance of GIBBS's Phase Rule."

En het was niemand minder dan de Fransche geleerde DÜHEM, die, sprekend over de wetenschap, „geboren uit de thermodynamica", n.l. de „energetica", zeide: ¹

„Pendant que GIBBS et HELMHOLTZ posent les équations de l'énergétique, d'autres moins mathématiciens, mais plus chimistes, poursuivent, dans l'étude des réactions, les conséquences de la nouvelle science; au premier rang parmi ceux-ci, il convient de placer deux savants hollandais: J. H. VAN 'T HOFF et H. W. BAKHUIS ROOZEBOOM."

En, na de verdiensten van VAN 'T HOFF vermeld te hebben, vervolgt hij:

»BAKHUIS ROOZEBOOM tire du milieu des formules algébriques où GIBBS les avait condensées les admirables Règles des Phases qui guident avec sûreté le chimiste dans l'analyse des cas d'équilibre les plus embrouillés."

Wat is nu eigenlijk die gewichtige fasenleer?

De grondslag voor deze werd in de jaren 1873—1876, gelegd door Prof. WILLARD GIBBS in wiens verhandelingen men in mathematischen vorm de betrekkingen vindt, die het evenwicht voor een of meer stoffen in verschillende toestanden bepalen.² Er bleek hierbij eene eenvoudige betrekking te bestaan tusschen het aantal componenten en het aantal zoogenaamde fasen.

¹) *Revue philomat. de Bordeaux et du Sud Ouest*, 1er juin 1899.

²) Eene zeer duidelijke voorstelling van de afleiding van den fasenregel vindt men in LORENTZ's voortreffelijke *Abhandlungen über theoretische Physik*, über den zweiten Hauptsatz der Thermodynamik, blz. 248.

Onder deze laatste verstaat men homogene toestanden in het stelsel, die door bepaalde scheidingsvlakken van elkander gescheiden zijn. Wanneer wij bijv. in een zekere ruimte vloeibaar water hebben en daarboven verzadigden damp, dan zal, wanneer wij tenminste van de zwaartekracht afzien, de vloeistof- zoowel als de dampphase homogeen zijn, d. w. z. overal dezelfde dichtheid en samenstelling bezitten. De overgang der fasen in elkaar is vrij plotseling. Wel zijn zij niet door een mathematisch vlak van elkaar gescheiden en bestaat er waarschijnlijk wel steeds een overgangslaagje, maar dit kan, wegens zijne dunheid ten opzichte van de willekeurig groote fasen, bij beschouwingen over deze meestal buiten rekening gelaten worden. Onder componenten moeten wij verstaan die stoffen, waaruit het systeem met de veranderingen, die het ondergaat, kan worden opgebouwd.

Bij vloeibaar water met damp hebben we twee fasen en één komponent.

Beschouwen wij echter het evenwicht tusschen waterstof en zuurstof bij hooge temperatuur, waarbij waterstof en zuurstof zich gedeeltelijk verbinden, dan treedt daarbij ook water op in gasvorm. Toch moeten we hier in 't algemeen twee komponenten aannemen, omdat het systeem niet uit water opgebouwd kan worden (tenzij juist was uitgegaan van waterstof en zuurstof in de verhouding, waarin zij water kunnen vormen) maar wel uit waterstof en zuurstof.¹

Gaan wij bij het evenwicht tusschen koolzure kalk, calciumoxyde en koolzuur uit van willekeurige hoeveelheden koolzuur en calciumoxyde, dan kunnen we het systeem uit deze twee komponenten opbouwen; het is dan niet noodig het carbonaat als komponent daarbij aan te nemen, want dit kan zich uit de beide andere vormen. Men neemt als komponenten steeds het kleinst mogelijke aantal stoffen, waaruit het te beschouwen

¹) Bij lage temperatuur kan het geval nog anders worden, wanneer n.l. water zich niet meer bij die temperatuur uit waterstof en zuurstof vormt. Hebben we dan waterstof, zuurstof en water, zoo moeten we drie komponenten aannemen, omdat dit systeem alleen uit deze drie is op te bouwen

systeem met zijne verschillende fasen en zijne veranderingen kan worden opgebouwd.

In de eerste plaats hebben wij nu den regel, dat, wanneer evenwicht tusschen eenige fasen bestaat, dit niet afhangt van de hoeveelheid der fasen. Is er bij bepaalde temperatuur evenwicht tusschen water en waterdamp, dan zal dit niet veranderen, wanneer wij meer water en meer damp nemen; nòch de samenstelling van den damp, nòch de druk zullen daardoor veranderen (als de temperatuur slechts constant blijft).

Verder blijkt uit GIBBS' beschouwingen, dat het aantal veranderlijken in het systeem, b.v. temperatuur, druk, samenstelling van een of meer der fasen enz., afhangt van het aantal componenten en het aantal fasen en wel zóó, dat het aantal componenten met twee vermeerderd en verminderd met het aantal fasen, het aantal veranderlijken (vrijheidsgraden) aangeeft. Zoo hebben we bij het evenwicht tusschen water en waterdamp te doen met één komponent, n.l. water en met twee fasen, n.l. vloeistof en damp. Het aantal vrijheidsgraden van dit evenwicht is dus $1 + 2 - 2 = 1$. Wij kunnen dus nog één veranderlijke kiezen, bijv. de dichtheid van den damp, maar dan is het evenwicht geheel bepaald, dus ook de temperatuur. Kiezen wij deze laatste, dan is de dichtheid van den damp bepaald.

Hebben wij alleen waterdamp, dan kunnen wij nog twee grootheden kiezen, bijv. temperatuur en dichtheid; door de temperatuur alleen is dus de toestand van den waterdamp niet bepaald, wel zoodra een tweede phase, bijv. vloeibaar water of ijs, er bijkomt.

Zijn naast elkaar vloeibaar water, ijs en damp aanwezig, dan is het aantal vrijheidsgraden 0, d.w.z. wij kunnen niets meer vrij kiezen. Het evenwicht van deze drie fasen is geheel bepaald, kan slechts bij ééne bepaalde temperatuur en één bepaalden druk bestaan. Verandering van temperatuur kan eerst optreden, wanneer één der fasen verdwenen is.

Hebben wij een systeem van twee componenten, bijv. water

en een zout, dan wordt het aantal fasen, dat naast elkaar bestaan kan, grooter; het maximum is dan vier. Zijn naast elkaar ijs, vloeibaar water, vast zout en verzadigde oplossing aanwezig, dan is dit evenwicht geheel bepaald, kan dus weer slechts bij ééne temperatuur en één druk bestaan. Daarentegen zijn er oneindig veel zoutoplossingen, die met damp en vast zout in evenwicht zijn. Zoodra men daarbij dan echter druk of temperatuur aangeeft, is ook de samenstelling van oplossing en damp, kortom het geheele systeem weer bepaald.

Wij kunnen de evenwichten dus onderscheiden in die met nog één vrijheidsgraad, die met twee vrijheidsgraden enz. Door TREVOR en BANCROFT zijn deze monovariante, divariante enz. systemen genoemd, welke namen zeer aanbevelenswaardig zijn, omdat ze den aard van het evenwicht duidelijk aangeven. Systemen zonder vrijheidsgraden worden nonvariante genoemd; zoo is het systeem vloeibaar water, ijs en damp nonvariant; vloeibaar water met damp monovariant; damp alleen divariant.

Beschouwen wij een bepaald soort evenwicht, bijv. een monovariant, dan is het duidelijk, dat wij, bijv. door wijziging van de temperatuur, eene verandering krijgen. Deze kan echter niet in 't oneindige doorgaan. Hebben wij bijv. eene oplossing van een zout in water, in evenwicht met dit zout en met damp, en verlagen wij de temperatuur, dan zal de samenstelling van de vloeistof en van den damp veranderen. Doen wij de temperatuur steeds dalen, dan zal er een oogenblik komen, waarop de aard van het evenwicht verandert.

Bij waterige oplossingen kan dit zoo verloopen, dat zich een tweede vaste phase vertoont. Is deze tweede vaste phase een andere modificatie van het zout, dan hebben wij op dat oogenblik vier fasen naast elkaar, n.l. twee vaste, oplossing en gas. Bij verdere verlaging van de temperatuur is nu niet anders mogelijk, dan dat een der fasen verdwijnt, aangezien de vier fasen naast elkaar een nonvariant systeem vormen. De verdwijnende phase kan bijv. de eerste modificatie van het zout zijn, welke zich dus bij die temperatuur in de tweede moet

omzetten, zoodat wij bij verdere verlaging van temperatuur de evenwichten krijgen van oplossingen met de nieuwe zoutmodificatie en gas. De verdwijnende phase zou ook de vloeistof kunnen zijn, zoodat het geheele systeem bij warmteonttrekking bij die temperatuur vast zou worden.

In de meeste gevallen zal bij lagere temperatuur zich naast het zout ook ijs gaan afzetten uit de oplossing; alsdan is weer een nonvariant systeem gevormd en blijft de temperatuur constant, totdat alles vast is geworden en overgegaan in een innig mengsel van ijs en zout.

Al deze verschijnselen worden van het standpunt der fasenleer volkomen duidelijk. Wij kunnen dus met behulp van deze beschouwingen en een experimenteel onderzoek ten slotte de verschillende mogelijke evenwichten en hun onderlinge omzettingen te weten komen. Wij kunnen o. a. antwoord krijgen op de vraag, bij welke temperaturen en drukken zijn verzadigde oplossingen, dat zijn dus vloeibare fasen in evenwicht met zout, mogelijk; of tusschen welke temperaturen en drukken is een bepaald zouthydraat naast oplossing en damp bestaanbaar, of hoe krijgen we een bepaald zouthydraat, enz. Bij voldoende experimenteele gegevens zou men zóó het geheele gedrag van twee stoffen met elkaar kunnen aangeven, alle optredende verbindingen, oplossingen, dampen enz., benevens de grenzen van temperatuur en druk, waartusschen zij bestaanbaar zijn.

Bijzonder overzichtelijk worden de verschijnselen, wanneer men *grafische voorstellingen* ontwerpt. Voor systemen van één komponent (bijv. water) kunnen wij den druk als functie van de temperatuur voorstellen. Wij krijgen dan voor ieder monovariant evenwicht een lijn; dus hier voor water met damp, voor ijs met damp, voor water met ijs. Deze drie lijnen moeten in één punt uitkomen, omdat het nonvariante systeem water, ijs en damp tot alle drie lijnen behoort. In dit punt toch is evenwicht tusschen water en damp en dus moet het een punt zijn van de lijn van het monovariante systeem water en damp;

hetzelfde geldt voor de andere lijnen. Het snijpunt is tripelpunt genoemd.

In Fig. 1 is AT de dampdruklijn voor ijs en TB die voor water, terwijl TC drukken en temperaturen voorstelt, waarbij water en ijs ' naast elkander bestaan.

De lijn TA is onbegrensd, d.w.z. zij loopt naar links tot het absolute nulpunt van temperatuur. De lijn TB loopt door tot

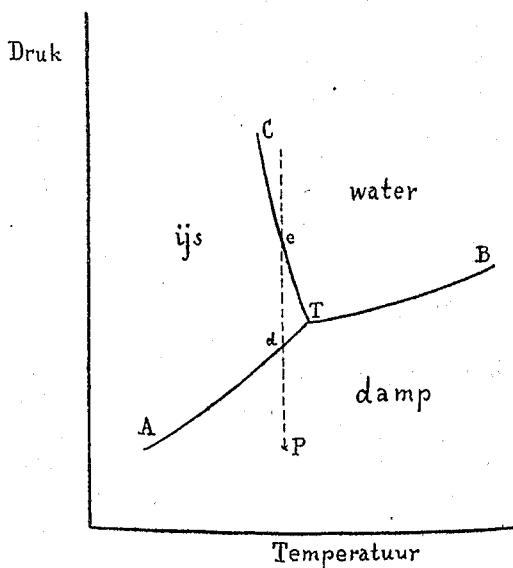

Fig. 1.

aan de kritische temperatuur voor water, waar water en damp identisch worden. De lijn TC loopt door, totdat het gewone ijs in andere modificaties overgaat.

Het tripelpunt T geeft het nonvariant systeem water, ijs en damp aan, terwijl de door de lijnen begrensde vlakken de divariante

¹⁾ De figuur is schematisch. Ook is geen rekening gehouden met de verschillende ijsmodificaties, welke trouwens eerst bij hooge drukken optreden.

systemen voorstellen, waar temperatuur en druk beide willekeurig veranderlijk zijn. In de figuur zijn dus alle evenwichten en de bestaansgrenzen er van af te lezen. Tevens kunnen wij met behulp van de figuur het gedrag van een willekeurig evenwicht bij verhooging van temperatuur of druk of van beide voorspellen. Hadden wij bijv. waterdamp van een druk en eene temperatuur (even beneden 0°), die door het punt P worden voorgesteld en gaan we dezen damp bij constante temperatuur samenpersen, dan kunnen wij uit de figuur afleiden, wat er moet gebeuren.

Zoodra de dampdruklijn AT van ijs in d bereikt wordt, zal bij verhooging van druk zich ijs moeten afscheiden. Wij hebben dan twee fasen bij gegeven temperatuur. Verhooging van druk kan dus eerst plaats vinden, wanneer een der fasen verdwenen is; de damp zal verdwijnen en we houden ijs over. Dan zal de druk kunnen stijgen tot e , waar de evenwichtslijn ijs-water bereikt wordt. Verhooging van druk zal nu smelting van ijs tengevolge hebben, waardoor het systeem bij de gegeven temperatuur weer volkomen bepaald is, zoolang twee fasen, ijs en water, naast elkaar bestaan. Eerst als al het ijs gesmolten is, zal de druk weer kunnen stijgen en krijgen wij water bij de gegeven temperatuur en bij drukken boven e gelegen. Wij zien dus, hoe gemakkelijk het geheele gedrag van water, voor zoover het 'tevenwicht betreft, uit de figuur kan worden afgeleid; tevens hoe het vlak van teekening door de lijnen der monovariante evenwichten in vakken van divariante evenwichten wordt verdeeld, welke de bestaansgrenzen der verschillende toestanden water, damp en ijs aangeven.

Wanneer een stof in verschillende vaste modificaties kan optreden, zijn verschillende tripelpunten mogelijk, bijv. evenwichten tusschen twee vaste modificaties en vloeistof, enz. De figuur kan dan zeer gecompliceerd worden. Zoo zijn bij zwavel ongeveer acht vaste toestanden bekend.

Toch zal men, wanneer experimenteel de evenwichtslijnen bepaald zijn, nit de figuur weer alles kunnen afleiden aangaande het

optreden der verschillende modificaties, de temperatuur- en drukgrenzen, waartusschen ze bestaanbaar zijn, enz.

Men tracht hierbij door enkele bepalingen karakteristieke punten der evenwichtslijnen vast te stellen, waaruit het beloop dier lijnen voldoende kan worden afgeleid, om tot een volledig overzicht van het totale gedrag te geraken. Zonder de hulp der phasenleer zou het niet gelukken de verschijnselen, vooral bij de gecompliceerde gevallen, te ontwarren.

ROOZEBOOM behandelt in het eerste deel van zijn voortreffelijk werk *Die heterogenen Gleichgerichte vom Standpunkte der Phasenlehre* de systemen uit één komponent bestaande. Wij kunnen daar zien, tot hoe groote klaarheid de phasenleer de verschijnselen reeds gebracht heeft, die vroeger onduidelijk waren en in geen verband tot elkaar schenen te staan.

In het tweede deel worden de systemen, die uit twee komponenten opgebouwd zijn, behandeld. Hier wordt alles natuurlijk veel gecompliceerder en wij kunnen geenszins in de hier beschikbare ruimte een overzicht geven, van hoe groot nut de phasenleer op dit gebied geweest is. Slechts eenige algemeene resultaten mogen vermeld worden.

Bij systemen van twee komponenten kunnen ook verschillende vloeistofphasen met elkaar in evenwicht zijn (waarschijnlijk hoogstens twee), maar vooral kunnen hier vele vaste phasen optreden. Behalve n.l. de komponenten zelve, kunnen hier verbindingen bestaan, en wanneer men nu in 't oog houdt, dat zoowel de komponenten als de verbindingen, waarvan er verscheidene kunnen bestaan, weer in verschillende modificaties zouden kunnen optreden, dan ziet men hieruit reeds hoe samengesteld een overzicht van de evenwichtsverschijnselen bij twee stoffen zijn kan.

Bij twee komponenten bezit een evenwicht tusschen twee phasen, bijv. vloeistof en damp, nog twee vrijheidsgraden. Bij bepaalde temperatuur is er nog een reeks van drukken, waarbij de beide phasen naast elkaar kunnen bestaan; echter zal de samenstelling der phasen met den druk veranderen. Behalve

vloeistof en damp kunnen wij nog de volgende divariante systemen hebben: twee vaste fasen, twee vloeibare fasen, vast naast vloeistof en vast naast gas.

Bij binaire mengsels (zoo noemt men die, welke uit twee componenten bestaan) geven drie fasen een monovariant kompleks, bijv. vast, vloeistof en gas; wij kunnen ons zoo zes combinaties denken. Als vaste fasen kunnen bovendien verbindingen optreden.

Vier fasen geven een nonvariant kompleks; ook hiervan kunnen wij ons zes verschillende mogelijkheden denken. Wanneer nu componenten en verbindingen weer in verschillende modificaties optreden, kunnen wij dus een geheele reeks quadrupelpunten verwachten.

Moeilijker wordt ook hier de grafische voorstelling. Een tekening in een plat vlak met temperatuur en druk als coördinaten, laat de samenstelling der mengsels buiten beschouwing. Wij hebben dus hiervoor een derde coördinaat noodig, n.l. de concentratie. Door ROOZEBOOM is dan ook een *ruimtefiguur* ontworpen met de temperatuur, den druk en de concentratie als coördinaten, welke figuur de verschijnselen bijzonder overzichtelijk maakt.

De fasen der quadrupelpunten moeten gelijken druk en gelijke temperatuur hebben; de samenstelling der vier coëxisterende fasen varieert echter en dus moeten zij in de ruimtefiguur op een rechte lijn liggen evenwijdig aan de concentratieas. Wij krijgen dus voor het quadrupelpunt vier geïsoleerde punten op een rechte lijn. Zijn een of twee der fasen de componenten, dan liggen de bijbehorende punten in de zijvlakken, welke de ruimtefiguur begrenzen en waarvan het eene behoort bij den zuiveren eersten component, het andere bij den tweeden. Tusschen beide zijvlakken liggen dus alle mengsels der beide stoffen.

Monovariante complexen worden nu door lijnen voorgesteld. Beschouwen wij een bepaalde temperatuur, dan behoort daarbij een bepaald punt van elk der drie lijnen; evenzoo bij een be-

paalden druk. De lijnen stellen de samenstelling der drie fasen voor. Zij zijn voor elk monovariant kompleks dus drie in getal, waarvan, indien bijv. een der componenten als fase optreedt, de bijbehorende lijn in het vlak van dien komponent ligt. Daar de bij elkaar behorende drie lijnen komplexen van drie coëxisterende fasen aangeven, die dus gelijke temperatuur en gelijken druk moeten hebben, moeten de drie lijnen op een cylindervlak liggen, waarvan de beschrijvende lijn evenwijdig aan de concentratiens is.

De snijlijn van dit cylindervlak met de zijvlakken, tevens de projectie van de drie lijnen op dit zijvlak, geeft den druk als functie van de temperatuur van het driefasenkomples. Deze projectie kan men driefasenlijn noemen.

Bivariante komplexen worden in de ruimtefiguur door twee bij elkaar behorende vlakken voorgesteld, waarvan echter één met een zijvlak kan samenvallen, indien de bijbehorende komponent in zuiveren toestand als fase optreedt. Brengen we een vlak evenwijdig aan de temperatuur- en concentratiensassen aan op bepaalde hoogte, dan geeft dit vlak een bepaalden druk aan en snijdt de vlakken van een bivariant kompleks volgens twee lijnen. Dit beteekent, dat er nog oneindig veel komplexen van twee fasen zijn (voorgesteld door de snijlijnen), welke bij den bepaalden druk bestaan kunnen. Eerst als we nog een tweede grootheid bepalen, bijv. de temperatuur of de samenstelling van een der fasen, dan is het kompleks geheel bepaald.

Wij zien gemakkelijk in, dat de trivariante systemen door deelen der ruimte worden voorgesteld en begrensd zijn door twee phasenvlakken. De ruimtefiguur van ROOZEBOOM, geconstrueerd zijnde, laat toe het geheele gedrag der twee stoffen met elkaar te overzien. Wij zien, welke fasen met elkaar in evenwicht zijn, de bestaansgrenzen voor de verschillende toestanden of verbindingen, wat er gebeurt, wanneer wij bepaalde mengsels bij constanten druk afkoelen of verwarmen, of bij constante temperatuur samenpersen of laten uitzetten enz. Het spreekt

van zelf, dat de figuur bij normale componenten, die geen verbindingen vormen en zich regelmatig gedragen, het eenvoudigst zal zijn. Zoodanige figuur vinden we in ROOZEBOOM'S boek afgebeeld.

Wanneer er echter verbindingen optreden of wanneer de vaste fasen in verschillende modificaties optreden, wordt de figuur veel gecompliceerder.

De ruimtefiguur, gesneden door vlakken van bepaalden druk of van bepaalde temperatuur, geeft het gedrag der twee componenten bij dien druk of die temperatuur. Nemen we bijv. den druk van een atmosfeer, dan krijgen we de verschijnselen, die bij gewonen druk optreden. Dikwijls krijgen wij dan eene doorsnede, zooals in *figuur 2* is afgebeeld en waaruit weer de groote overzichtelijkheid blijkt, welke deze beschouwingen aan de verschijnselen geven. Langs $A B$ meten wij de concentratie af, bijv. in procenten van 0 tot 100; vertikaal wordt de temperatuur afgezet. Zoowel de stof A als de stof B zijn bij lage temperatuur vast. Dit is het geval voor A tot de temperatuur, die door a wordt voorgesteld en voor B tot b .

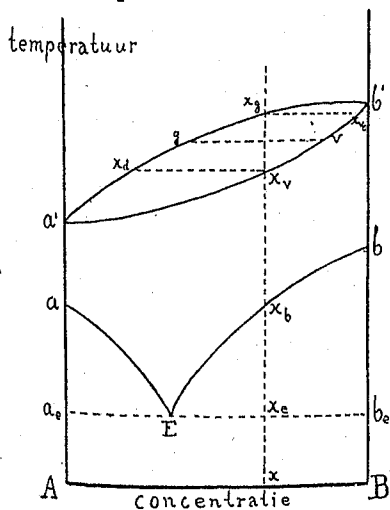

Fig. 2.

de beide componenten in gasvorm. De reeks van vloeistoffen, die met vast A in evenwicht zijn bij den gegeven druk, worden

Bij stijgende temperatuur wordt eindelijk de dampspanning van A gelijk aan den druk, waarvoor de doorsnede is geteekend; het kookpunt voor dezen druk wordt bereikt. Dit is het geval in a' en voor B in b' . Bij nog hogere temperaturen hebben wij

voorgesteld door de lijn aE ; zij vormen een monovariantcomplex, twee fasen en de druk zijn gegeven. De bij elkaar behoorende lijnen, die de samenstelling der coëxisterende fasen aangeven, zijn dus in dit geval aE en aa_e . In E houdt de lijn niet op, maar wordt daar gesneden door die, welke de vloeibare fasen in evenwicht met vast B voorstelt. Van de lijnen aE en bE zijn voorbij E onder bijzondere voorzorgen meestal slechts nog kleine stukken te verwezenlijken, welke dan oververzadigde vloeistoffen voorstellen. De beide tweefaselijnen aE en bE snijden elkaar in E en dit is dus een driefasepunt (twee vaste fasen en vloeistof). Natuurlijk is voor elk systeem het beloop der lijnen anders, maar het hier geteekende geeft voor vele gevallen het algemeene verloop. Wij zien hier, dat de vriespunten of stolpunten van A en B door toevoeging van den tweeden komponent verlaagd worden en wel in toenemende mate.

Tusschen de kookpunten a' en b' , waar wij hebben vloeibaar A resp. B naast gas van den bepaalden druk, strekt zich een reeks van vloeistoffen uit, voorgesteld door $a' v b'$ die elk in evenwicht zijn met een bepaalden damp, welke echter andere samenstelling bezit en welke dampen door de lijn $a' g b'$ worden voorgesteld. Om den bij een vloeistof behoorenden damp te vinden, moeten wij een lijn evenwijdig aan AB trekken, daar de coëxisterende vloeistof en damp dezelfde temperatuur moeten hebben. Zoo behooren bijv. bij elkaar de vloeistof v en het gas g . Met behulp van deze figuur kunnen wij nagaan, wat er gebeurt, wanneer wij van een bepaald mengsel van een samenstelling x uitgaan en dit voortdurend verwarmen, waarbij wij zorgen, dat voortdurend voldoende geroerd of gemengd wordt.

Tot de temperatuur van E zullen wij de beide vaste componenten onveranderd naast elkaar hebben; bij die temperatuur echter wordt voor het eerst een vloeistof mogelijk n.l. die, welke door het punt E wordt voorgesteld. Het is gemakkelijk in te zien, dat een mengsel van de samenstelling x zich zal kunnen splitsen in vloeistof E en vast B , aangezien de samen-

stelling x tusschen die van E en B in ligt. Wanneer we dus in het punt x_e zijn gekomen, krijgen wij vorming van vloeistof E en daarnaast blijft een deel van B vast bestaan. Zelfs de hoeveelheden vloeistof en vast kunnen wij uit de figuur quantitatief afleiden, wanneer deze geheel juist is geteekend. De verhouding n.l. van de hoeveelheid vloeistof tot die van B is als x_{eb} tot $E x_e$. Bij verdere stijging van temperatuur zal nu voortdurend de samenstelling van de vloeistof naast het vaste B veranderen; wij gaan langs de „oplosbaarheidslijn” van B n.l. $E x_b$ en de oplosbaarheid van B wordt daarbij grooter, de hoeveelheid vast B voortdurend kleiner. Zijn wij in x_b aangekomen, dan is zij 0 geworden, wij hebben dan alleen vloeistof van de samenstelling x . Bij verhooging van temperatuur houden wij vloeistof, totdat de dampspanning van de vloeistof gelijk is geworden aan den constanten druk waarbij wij werken; de vloeistof kookt dan. In de figuur vindt dit plaats bij x_v . De damp echter, met deze vloeistof in evenwicht, is anders samengesteld, dan de vloeistof zelve. Verschillen de componenten veel in vluchtigheid, dan kan dit verschil in samenstelling groot zijn. In de figuur wordt de samenstelling van den damp voorgesteld door x_d . Bij verhooging van temperatuur doorloopt de samenstelling van den damp de lijn $x_d g$, de samenstelling van de vloeistof verandert volgens $x_v x_v E$. Bij een bepaalde temperatuur hebben wij bijv. naast elkaar vloeistof v en gas g , welke, daar zij dezelfde temperatuur bezitten, op een horizontale lijn liggen. Ook de verhouding van de hoeveelheden gas en vloeistof zijn in de figuur af te lezen. Het gas gaat dus steeds meer van de minst vluchtige component bevatten, totdat in x_g de samenstelling dezelfde is geworden als van het mengsel, waarvan werd uitgegaan. Hier verdwijnt de laatste vloeistof van eene samenstelling $x_v E$. Bij verdere temperatuursverhooging hebben wij nu alleen gas of damp, die onveranderd blijft, maar alleen steeds grooter volume zal innemen, omdat de druk constant blijft. Om-

gekeerd zou, wanneer wij van dit gas uitgaan, bij afkoeling de volgorde der verschijnselen juist omgekeerd zijn.

In de figuur passeeren we dus verschillende gebieden; in de eerste plaats $ABa_c b_c$ een niet-homogeen gebied, bestaande uit mengsels van vast A en B naast elkaar; dan krijgen wij twee eveneens niet homogene gebieden n.l. bEb_c en aEa_c . Punten hierbinnen stellen mengsels voor van vast B of A naast vloeistoffen van de lijnen Eb of Ea ; het gebied $aEbb'c'a'$ echter stelt een homogeen gebied voor van vloeistoffen. In dit gebied kunnen A en B naar willekeur in vloeibaren toestand gemengd worden.

Daarop volgt weer een niet homogeen gebied van vloeistoffen naast gassen $a'a' b'c'g$, waarboven alles weer homogeen gasvormig is en blijft. Natuurlijk is dit het eenvoudigste geval, waarbij dus geen sprake is van verbindingen, verschillende vloeistoffen naast elkaar of menging in vasten toestand. De figuur stelt een doorsnede voor door het vlak van ROOZEBOOM in zijn eenvoudigsten vorm. Men ziet van hoe groot belang eene dergelijke voorstelling is en hoe buitengewoon overzichtelijk het geheele beloop der verschijnselen op deze wijze wordt.

Was de figuur geteekend voor de componenten water en een zout, dan wordt het gedrag der *kryohydraten* volkomen duidelijk, wanneer men weet, dat dit mengsels zijn van zout en water in de verhouding, die door E wordt voorgesteld. Men ziet in, dat een dergelijk mengsel bij verwarming in E zal smelten, waar wij dan naast elkaar hebben vloeistof, vast A en vast B bij bepaalde druk. Dit is dus een nonvariant complex en bij toevoer van warmte kan de temperatuur niet stijgen vóór een der fasen (of meerdere) verdwenen is (zijn); de temperatuur stijgt dus eerst wanneer alles gesmolten is. Dit mengsel gedraagt zich dus oogenschijnlijk als een enkelvoudige stof, waarbij ook een constant smeltpunt wordt waargenomen. Vroeger hield men deze mengsels dan ook voor verbindingen, maar vooral de beschouwingen van ROOZEBOOM hebben hieraan een einde gemaakt. Bij microscopisch onderzoek bleken deze gestolde

mengsels dan ook uit twee kristalsoorten naast elkaar te bestaan. Ook bij metaal-alliages is dit aangetoond. De samenstelling in het punt *E* wordt de „eutectische” genoemd, het punt *E'* het eutectisch punt. De gestolde eutectische vloeistof geeft het eutectisch mengsel.

In de *metallurgie* vooral hebben deze beschouwingen groote waarde; zij leeren ons de verschijnselen kennen, die bij stolling van metaal-alliages optreden en die de eigenschappen dier alliages bepalen. Wij zullen nog gelegenheid hebben hierop bij de beschouwingen over het ijzer terug te komen.

De werking der *koudmakende mengsels* wordt ook geheel opgehelderd. Algemeen bekend is, dat men een koudmakend mengsel kan maken uit sneeuw en gewoon keuzenzout. De eutectische temperatuur van deze twee componenten ligt bij gewonen druk bij $-21^{\circ},8$. Wanneer wij dus naast elkaar hebben sneeuw, zout en vloeistof, dan moet bij evenwicht de eutectische temperatuur bereikt worden, aangezien bij bepaalden druk het complex nonvariant is, gegeven drie fasen en de druk, terwijl wij twee componenten hebben. Bij voldoende vlugge menging en fijnheid van de componenten, wordt dan ook de eutectische temperatuur gemakkelijk bereikt en kan deze, door voortdurende toevoeging van de vaste componenten en verwijdering van de gevormde vloeistof, willekeurig lang geheel constant gehouden worden. Hierbij absorbeert dus het smeltingsproces van het zout, maar vooral van het ijs, de benodigde hoeveelheid warmte.

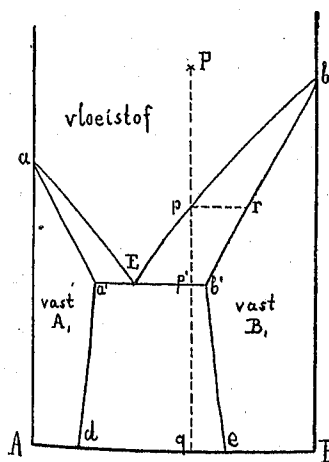
Door ROOZEBOOM is, in verband met deze stolverschijnselen, een theoretische ontwikkeling gegeven voor het geval dat de componenten in vasten toestand tot zekere hoogte mengbaar zijn, dus wanneer zoogenaamde *mengkristallen* optreden. Het bestaan van zoodanige mengkristallen was reeds lang bekend, maar het verband tusschen deze en de oplossingen, waaruit zij zich vormen, en ook de omzettingen dezer mengkristallen in vasten toestand waren theoretisch geenszins opgehelderd. ROOZEBOOM's geniale behandelingswijze heeft ook hier de verschijnsels

tot volledige klaarheid gebracht. Zonder mathematischen omslag heeft hij alle te verwachten verschijnselen theoretisch vastgesteld en door zijne leerlingen aan meestal uitstekend gekozen voorbeelden experimenteel laten bevestigen.

Bij deze beschouwingen ging hij uit van eene thermodynamische functie, die reeds door GIBBS was gegeven en de ζ -functie genoemd wordt. Deze functie hangt samen met den energietoestand van een systeem, alzoo ook met de aan het systeem toegevoerde of onttrokken warmte en den uitwendigen arbeid, dien het verricht heeft. Deze functie heeft de merkwaardige eigenschap, dat zij eene minimale waarde heeft, wanneer het systeem bij constanten druk en constante temperatuur in evenwicht is. Elke niet-omkeerbare verandering, welke dan mocht plaats grijpen, doet de ζ in waarde stijgen. Met behulp van grafische voorstellingen van de ζ -waarden voor vloeibare en vaste mengsels, gelukte het temperatuurconcentratie-diagrammen samen te stellen, welke de smelt- en stolverschijnsels weergeven. Zoo bleek, dat als het smeltpunt van een stof door toevoeging van een tweede verhoogd wordt, dit een bewijs is voor het bestaan van menging in de vaste phase. Dit verschijnsel werd dikwijls waargenomen bij oplossingen van metalen in kwik. Evenals bij de vloeistof- en damplijnen van coëxisterende phasen, krijgen wij ook hier verschillende samenstelling voor de vloeistoffen en de daarbij behorende vaste mengsels, en het bleek dat de mengkristallen rijker zijn aan den component met de hoogste smelttemperatuur dan de vloeistoffen, waarmede zij coëxistieren, wanneer de smeltlijn geen minimum of maximum vertoont, maar een regelmatig beloop heeft tusschen de beide smeltpunten der componenten. Bij het optreden van een maximum of minimum wordt de zaak ingewikkelder: Nog samengestelder wordt zij, wanneer de menging in vasten toestand slechts tot zekere grenzen verloopt, dus wanneer mengkristallen A slechts een zeker percentage B kunnen bevatten en omgekeerd. Ook voor dit geval geeft ROOZEBOOM aan de hand van de ζ -functie een volledig overzicht. Het schematisch diagram voor dit geval moge hier gegeven

worden, om te doen zien hoe duidelijk het overzicht er door wordt. Het diagram stelt de verschijnselen bij constanten druk voor. Langs AB meten we de concentraties van 0-100 pO_t B

of A, en vertikaal wordt de temperatuur gemeten. De fasen, die hier optreden, zijn vloeistof, vast A, ten deele met een zeker percentage B isomorph gemengd, en vast B, eventueel met vast A isomorph gemengd. Wij hebben dus de volgende monovariante systemen, die in de figuur door lijnen moeten worden voorgesteld: 1°. vloeistof naast vast A of mengkristallen van A met B, in de figuur de lijn aE , welke vloeistoffen voorstelt op lijn $a a'$. Coëxisterende pha-

Fig. 3.

sen vinden we op horizontale lijnen, daar de temperatuur ervan dezelfde moet zijn.

2°. vloeistof naast vast B of mengkristallen van B met A, lijnen bE met $b b'$.

3°. twee vaste fasen; ingevolge de mengbaarheid in vasten toestand zijn dit dan mengkristallen. De lijnen $a'd$ en $b'e$ geven deze monovariante complexen weer; punten tusschen deze twee lijnen stellen dus complexen voor van mengkristallen, welker samenstelling op de lijnen $a'd$ en $b'e$ bij dezelfde temperatuur gevonden wordt.

Verder hebben wij een nonvariant complex bij den constanten druk, waarvoor de teekening geldt, n.l. het complex vloeistof met twee vaste fasen. Dit evenwicht, dat dus slechts bij ééne temperatuur bestaan kan, wordt in de figuur aangegeven door de punten E (vloeistof) en a' (mengkristallen A waarin B isomorph gemengd) en b' (mengkristallen B met A). In de

figuur is boven aEb alles homogeen vloeibaar. De vlakken aEa' en bEb' geven heterogene evenwichten tusschen vloeistof en vaste mengkristallen van het type A of B. Evenzoo geeft het vlak $a'b'de$ heterogene evenwichten tusschen de beide vaste mengkristallen, terwijl $aa'dA$ en $bb'eB$ weer homogene evenwichten voorstellen van vaste mengsels van A en B.

Wanneer wij nu een vloeistof P gaan afkoelen, blijft zij homogeen tot p , waar zich voor 't eerst een vaste phase afscheidt van de samenstelling r . Bij verdere temperatuurdaling veranderen zoowel vloeistof als vaste phase van samenstelling en, wanneer de daling niet te snel gaat en de roering voldoende is, zullen de veranderingen langs de lijnen pE en $r b'$ plaats vinden. Hier zijn wij aan het nonvariante kompleks gekomen; bij verdere warmteonttrekking treedt voor het eerst de vaste phase a' op, en nu kan de temperatuur niet dalen vóór een der fasen verdwenen is. Bij warmteafvoer zal dit ten slotte de vloeistof zijn. Daarna krijgen wij twee fasen naast elkaar, wier samenstelling bij dalende temperatuur langs de lijnen $a'd$ en $b'e$ loopen. Dit blijft zoo doorgaan, indien de lijnen, zooals in de figuur, uit elkaar loopen en dus de wederzijdsche oplosbaarheid in vasten toestand bij lagere temperatuur afneemt. Het behoeft geen betoog, dat men zonder behulp der fasenleer geenszins een zoo veelomvattend overzicht van het geheele gedrag had kunnen geven.

In verband met zijne theorie over het optreden van mengkristallen uit oplossingen, geeft ROOZEBOOM ook een volledig overzicht over de verschijnselen, die optreden, wanneer in den vasten toestand nog omzettingen plaats grijpen, dus wanneer de mengkristallen een omzettingpunt vertoonen. Is dit bij beide componenten het geval en treden boven in de vloeistoflijnen bijzonderheden op, dan kan ten slotte de figuur zeer gecompliceerd worden, doch laat immer toe de te verwachten verschijnselen gemakkelijk te voorspellen.

Naar aanleiding van deze theoretische beschouwingen is nu door ROOZEBOOM's leerlingen een vrij groot aantal voorbeelden

experimenteel uitgewerkt. Zoo onderzocht VAN EIJK het stelsel kaliumnitraat en thalliumnitraat; HISSINK natriumnitraat en kaliumnitraat en ook natriumnitraat met zilvernitraat; BOKS ammoniumnitraat en thalliumnitraat; REINDERS kwikjodide en kwikbromide; HOGERVORST zilvernitraat en zilverbromide; BOEKX natriumsulfaat, -molybdaat en -wolframaat.

Door ADRIANI werden de bijzonder interessante stelsels van twee *optische antipoden* onderzocht. Hier hebben de beide componenten gelijke smeltpunten en zijn ook overigens volkomen gelijkwaardig, zoodat de smeltlijnen symmetrisch worden.

Verder werden door BIJL en VAN HETEREN eenige *amalgamen* bestudeerd; de eerste onderzocht de cadmium-amalgamen, de tweede de tin-amalgamen. STOFFEL onderzocht *alliages* van tin, bismuth, cadmium en lood.

DE KOCK ging de vorming en omzetting van vloeïende mengkristallen na, die door de beschouwingen van het standpunt der fasenleer in een helderder licht verschenen.

Alle onderzochte voorbeelden bevestigden ROOZEBOOM's theorie over de vorming en omzetting van mengkristallen volkomen. Zoo werd dit vroeger chaotisch gebied een volkomen helder en zeer overzichtelijk geheel en kunnen wij de verschijnselen, die te verwachten zijn in nog niet onderzochte gevallen, met behulp hiervan voorspellen en verklaren.

Van hoe groot belang, behalve voor de zuivere wetenschap, zijne theorie ook voor de techniek kan zijn, blijkt uit zijne verhandeling over *ijzer en staal*. We hebben hier te doen met een binair systeem, dat tot componenten heeft ijzer en koolstof. Wegens de buitengewoon groote technische beteekenis van dit systeem, heeft het reeds lang een punt van ernstige studie uitgemaakt. Toch is het eerst na de toepassing der fasenleer mogen gelukken algemeene gezichtspunten te verkrijgen in dit ingewikkeld stelsel, waarin mengkristallen en eene verbinding, ijzercarbide, optreden. Verder treffen wij ijzer in verschillende modificaties aan, terwijl de kool zich ook als graphiet kan afscheiden. ROOZEBOOM ontwierp, aan de hand

van hetgeen bekend is omtrent het optreden en de bestaansgrenzen der verschillende afscheidingen, eene grafische voorstelling, waarbij verschillende verschijnselen, door hem in zijne theorie over mengkristallen als mogelijk verklaard, optreden. Gesmolten ijzer met een koolstofgehalte beneden 2 pCt. stolt tot mengkristallen, die martensiet genoemd worden; vloeistoffen van 2—4.3 pCt. koolstof geven bij stolling mengkristallen en een eutectisch mengsel van mengkristallen en graphiet. Vloeistoffen met meer dan 4.3 pCt. koolstof stollen tot graphiet en een eutectisch mengsel.

De vaste mengsels ondergaan nu omzettingen. Zoo ontstaat bij 1000° uit martensiet en graphiet ijzercarbide of cementiet. Mengsels met een koolstofgehalte niet hooger dan dat van cementiet, geven dus bij stolling en afkoeling martensiet en cementiet. Mengsels met meer dan 2 pCt. koolstof scheiden bij 1000—1130° een weinig koolstof af, hetwelk bij 1000° voor de vorming van het ijzercarbide gebruikt wordt. Deze cementietvorming gaat nu van 1000—690° verder voort. Daarbij wordt dus het martensiet koolstofarmer. Bij 690° is het koolstofgehalte ongeveer 0.85 pCt. geworden. Bij verdere temperatuurdaling worden de martensiet-mengkristallen ontleed tot een ijzermodificatie, ferriet genaamd, en in cementiet. Nu hangt het echter in hooge mate af van de snelheid, waarmede de afkoeling geschiedt, of voortdurend evenwicht bereikt wordt. Bij zeer snelle afkoeling vanaf 1000° zal de omzetting van martensiet soms achterwege blijven. Het ijzer is dan gehard.

Men ziet uit zijne verhandeling, hoe een aantal verschijnselen uit een practisch zoo gewichtige techniek als de ijzer- en staalbereiding door ROOZEBOOM tot groote klaarheid werd gebracht. Hij wijst er zelf reeds op, dat, nu men eenmaal logische inzichten in de mengsels van ijzer met koolstof begint te krijgen, ook de andere gewichtige systemen als van ijzer en nikkel (nikkelstaal), mangaan of chroom en nog andere staalvormende stoffen beter begrepen zullen worden, hetgeen voor de techniek niet anders dan hoogst gunstig kan zijn.

In aansluiting met ROOZEBOOM's onderzoekingen over smelt- en stolverschijnselen en de omzettingen in den vasten toestand, moge hier nog vermeld worden eene beschouwing over de stolling van vloeibare *tautomere mengsels*. We zagen reeds bij de bespreking van hetgeen men onder componenten verstaan moet, dat deze het kleinst mogelijk aantal bouwstoffen zijn, waaruit het systeem met zijne veranderingen kan worden opgebouwd. Hebben we dus te doen met een stof, die gedeeltelijk gepolymeriseerd is, maar stelt zich het evenwicht in de verschillende fasen geheel en snel genoeg in, dan kunnen wij het als een systeem van één komponent beschouwen. In de organische chemie bestaan echter vele stoffen, die in verschillende isomere vormen optreden en waarbij de omzettingen niet zoo snel verlopen, dat men steeds tot het evenwicht komt, vooral als de stoffen snel behandeld worden. Men kan dan een dergelijke stof niet meer als een systeem van één komponent beschouwen. De smelt- en stolverschijnselen zijn bij dergelijke stoffen soms zeer gecompliceerd en konden vroeger niet begrepen worden. Door BANCROFT te Ithaca (New-York) en zijne leerlingen is nu hier voor het eerst de fasenleer toegepast en eene theoretische beschouwing gepubliceerd. Reeds vóór deze publicatie had ROOZEBOOM echter dezelfde conclusies getrokken uit de proeven van CLAISEN over smeltverschijnsels.

BANCROFT bestudeerde de structuur- en geometrische isomeren, waarbij steeds bleek, dat de omzetting der twee modificaties bij de smelttemperaturen nog merkbaar tot stand kwam. Eenvoudiger is het geval, waarbij bij de smelttemperaturen reeds geene omzetting meer optreedt. Wij kunnen dan dus alle mogelijke mengsels hebben in de vloeistoffen, die met vaste fasen in evenwicht zijn en de smeltlijnen moeten geheel overeenkomen met die voor twee componenten. Hierbij kunnen zich verschillende mogelijkheden voordoen: er kan bijv. een verbinding optreden. Voor het eenvoudigste geval geeft fig. 4 eene schematische voorstelling. Hierin is langs de abscissen-as de concentratie afgemeten, bijv. van 0—100 pCt. van de beide

modificaties α en β van een zekere stof. Langs de ordinaten-as meten wij de temperatuur. Bij hooge temperatuur stelt zich in den vloeistoestand voortdurend evenwicht in tusschen

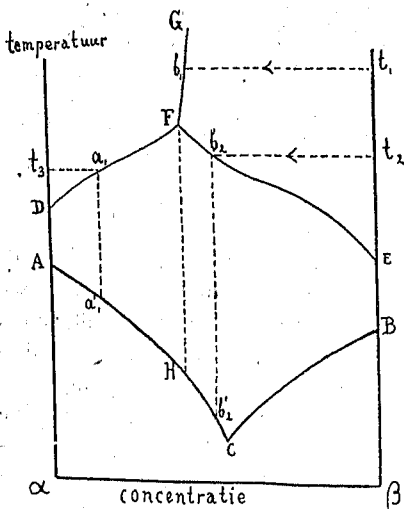

Fig. 4.

omzetting meer plaats. Tusschen eerstgenoemd gebied en dit bevindt zich naar alle waarschijnlijkheid een gebied, waar de omzetting van weerszijden af niet tot denzelfden eindtoestand voert, dat wil zeggen, dat bij bepaalde temperatuur, uitgaande van α , een andere evenwichtstoestand bereikt wordt, dan wanneer men van den β toestand uitgaat bij dezelfde temperatuur. Dit gedrag wordt voorgesteld door de lijnen DF en FE , welke dus aangeven dat beneden DF en FE geen omzettingen meer plaats vinden.

Gaan wij uit van den β -vorm bij een temperatuur t_1 , dan bereiken wij na eenigen tijd de lijn GF in b_1 . Bij t_2 zouden wij echter zijn uitgekomen in b_2 . Verder gaat bij die temperatuur de omzetting β in α niet. De lijnen AC en BC stellen de vloeistoffen voor, die bij verschillende temperaturen met vast α en β

de beide vormen α en β . Daar is dus het stelsel als uit één komponent bestaande op te vatten. Bij bepaalde temperatuur bestaan dan in die vloeistof zekere hoeveelheden α en β . Die hoeveelheden worden door de lijn FG aangeduid. Het beloop van deze lijn staat in verband met het warmte-effect bij de omzetting $\alpha \rightleftharpoons \beta$. Bij de temperatuur waar bij stolling optreedt, vindt in 't geheel geen

in evenwicht zijn. C is een eutectisch punt, voorstellende de vloeistof in evenwicht met α en β bij den gegeven druk, want de geheele figuur stelt het gedrag voor bij een bepaalden constanten druk. Beneden de lijnen DF' en FE gedraagt het stelsel zich geheel normaal als een uit twee componenten α en β bestaand. Wanneer nu evenwel de gesmolten massa tot zoo hooge temperaturen verhit wordt, dat er omzettingen beginnen op te treden, dan kunnen wij een eigenaardig stollingsgedrag krijgen, dat nu aan de hand van de fasenleer allerduidelijkst verklaard wordt.

Stel de stof β wordt tot t_1 verhit en op die temperatuur gehouden, tot evenwicht in b_1 is bereikt. Koelen wij dan langzaam af, dan zal het evenwicht langs de lijn GI' verschuiven. In F komen wij in het gebied waar geen omzetting meer plaats vindt, en vandaar af loopen wij dus bij temperatuurdaling loodrecht naar beneden, daar de samenstelling der vloeistof niet meer verandert. In H ontmoeten we de smeltlijn van den α -vorm; bij verderen warmteafvoer moet zich dus α afscheiden, waarbij de vloeistof verder langs de lijn HC loopt. Ten slotte wordt in C alles vast, evenals wij dit bij het gewone geval van twee componenten en een eutectisch punt bespraken. Wij zien dus, dat wij aldus, van β uitgaande, bij afkoeling het eerst α uit de stollende massa terugkrijgen en eerst later in C daarnaast ook β . Dit hangt natuurlijk geheel van de onderlinge ligging der lijnen DF , FE en AC met BC af. Voor het geval dat in de figuur is afgebeeld, zullen we steeds bij voldoende hooge verhitting, onverschillig of we van α of β uitgaan, bij langzame afkoeling in H terecht komen. Daarom noemt ROOZEBOOM H het natuurlijke stolpunt. Geheel anders wordt het verschijnsel, wanneer wij zeer snel gaan afkoelen of niet zoo hoog verhitten. Wanneer wij bijv. β tot t_1 verhitten en dan plotseling afkoelen, zullen wij van b_1 direct loodrecht naar beneden gaan aangezien het evenwicht, dat op de lijn b_1F' zou moeten blijven, zich niet zoo snel kan instellen. Wij zullen dus nu op een ander punt van de lijn AC terechtkomen, in ons geval lager

dan H gelegen: het stolpunt is nu verlaagd. Natuurlijk kunnen zich allerlei tusschengevallen voordoen, indien de afkoeling niet zoo snel verloopt en zich nog gedeeltelijk evenwicht kan instellen.

Wanneer wij van α uitgaan en dit verhitten tot t_3 , wordt ten slotte de toestand α_1 bereikt. Afkoeling van hier voert direkt in een gebied, waar geen omzetting meer plaats vindt en dus doet het er niet meer toe, of wij langzaam of vlug afkoelen. Wij zullen ten slotte steeds in α_1 de smeltlijn van α ontmoeten. Wij vinden hier dus weer een geheel ander beginstolpunt. Verdere temperatuurdaling voert, onder afscheiding van α , steeds de vloeistof langs AC . Men ziet licht in, dat verhitting van α of β tot beneden D resp. E , maar boven de smeltpunten A en B , bij afkoeling hetzelfde stolpunt terug moet geven. Wij zien dus, hoe gecompliceerd deze verschijnselen zijn en hoe onmogelijk het zou zijn hen zonder hulp van de phasenleer te verklaren.

Door ROOZEBOOM worden verder nog verschillende gevallen besproken, n.l. hoe de lijnen FD en FE zouden kunnen loopen, en verder ook het optreden van vaste verbindingen, hetgeen bij optisch isomere stoffen dikwijls geschiedt. Bovendien beschouwt hij het geval, dat de lijnen DF en FE in het gebied der smeltlijnen vallen. Men kan gemakkelijk ook voor dat geval eene grafische voorstelling ontwerpen en de verschijnselen althans kwalitatief voorspellen.

Wij hebben dus nu, uitgaande van eene doorsnede door ROOZEBOOM's temperatuur-druk-concentratie-ruimtefiguur, voor bepaalden druk verschillende hoogst belangrijke gevolgtrekkingen en toepassingen leeren kennen. Door ROOZEBOOM en ATEN samen is nog nagegaan, hoe de smeltlijnen van twee componenten kunnen verlopen voor het geval dat de beide componenten eene verbinding aangaan, welke ten deele gedissocieerd is. Wanneer deze verbinding zich niet in evenwicht stelt met de componenten, dan is het als een systeem van drie componenten op te vatten en zijn de smelt- en stolverschijnsels bij

bepaalden druk niet meer in een plat vlak voor te stellen, maar moeten wij daarvoor een ruimtefiguur ontwerpen. Stelt zich echter bij elke temperatuur een bepaald evenwicht in, dan zal de verbinding geen onafhankelijke komponent meer zijn. Wij kunnen dan weer in een plat vlak de smeltlijnen teekenen, welke voor dit geval een zeer eigenaardig beloop kunnen hebben. Zookan het dan voorkomen, dat een mengsel tusschen een zeker temperatuur-traject geheel vast is geworden, bij verdere afkoeling echter weer geheel vloeibaar wordt, om eerst daarna bij nog verdere temperatuurdaling weer geheel vast te worden en dat te blijven tot willekeurig lage temperaturen, een verschijnsel geheel verschillend met wat men bij afkoeling gewoon is te zien.

Het verschijnsel, dat een vast geworden mengsel bij afkoeling weer vloeibaar wordt, komt meer voor. Het is door DE KOCK gevonden onder ROOZEBOOM's leiding bij het stelsel azoxyanisol en hydrochinon. Hierbij doet zich het verschijnsel voor, dat sommige vloeibare mengsels bij afkoeling stollen tot vloeibare mengkristallen, welke bij verdere afkoeling gedeeltelijk (bij dit voorbeeld tot 87 pCt) weer in vloeistof overgaan. Nog een voorbeeld bij gewone mengkristallen hebben HEYCOCK en NEVILLE gevonden bij kopertin-alliages en met behulp van ROOZEBOOM's theorie hebben zij dit verschijnsel geheel kunnen verklaren. Hier was echter de hoeveelheid vloeistof, die bij afkoeling van de homogene mengkristallen weer optreedt, veel kleiner (n.l. 6.5 pCt).

Wanneer wij de doorsnede door ROOZEBOOM's ruimtefiguren bij lagere drukken aanbrengen, krijgen wij de verschijnselen, die optreden, wanneer de smeltlijnen de vloeistofdamplijnen snijden. In de snijpunten hebben wij naast elkaar een vaste phase, komponent of verbinding, een vloeistof en damp bij gegeven druk, dus nonvariante systemen.

Het kan ook voorkomen, dat de vloeistof-gasvlakken niet den eenvoudigen vorm vertoonen, door ROOZEBOOM in zijne figuur aangenomen, maar zoodanig gebogen zijn, dat men als doorsnede bij constante temperatuur snijlijnen met een mini-

num of maximum verkrijgt. Door LEOPOLD zijn eenige doorsneden geteekend bij konstanten druk voor het geval de drukconcentratiedoorsneden een minimum vertoonen en bovendien eene dissociabele verbinding optreedt. De snijlijnen van de vlakken, voorstellende de vloeistoffen naast vaste stof en vloeistoffen naast gas, welke snijlijnen dus representeeren vloeistoffen in evenwicht met vaste stof en gas en die daarom driephasenlijnen genoemd worden, krijgen voor dit geval ook een zeer eigenaardig beloop, dat reeds door v. D. WAALS en ROOZEBOOM was nagegaan, maar dat nu experimenteel werd bevestigd. Hierdoor is tevens het gedrag van een dergelijke dissociabele verbinding duidelijk geworden. LEOPOLD onderzocht de stelsels chloralaethylalcoholaat en zoutzuur-aniline. Door SMITS werd voor deze gevallen eene serie samenhangende druk-concentratie-doorsneden geteekend, die de eenvoudige ruimtefiguur van ROOZEBOOM aanvullen. Hij teekende deze voor het geval, dat de dampdrukken der vloeibare mengsels regelmatig afnemen van den eenen tot den anderen komponent, alsmede voor het geval, dat deze dampdruklijnen een minimum of maximum vertoonen. Deze druk-concentratie-figuren geven dus het gedrag van de twee stoffen bij constante temperatuur, dus de verschijnselen, die optreden bij isothermische samenpersing of uitzetting. Een enkele dergelijke doorsnede moge hier nog schematisch voorgesteld worden. Wij nemen daarvoor echter eenvoudigheidshalve het geval, dat de damp-vloeistoflijnen regelmatig van den eenen komponent naar den anderen afdalen en ook geen verbinding optreedt. Langs de abscissen-as wordt dus weder de concentratie gemeten en langs de ordinaten-as de druk. De lijn *acb* stelt de samenstellingen en drukken voor van vloeistoffen, die in evenwicht zijn met dampen, welke door de lijn *agb* worden voorgesteld. De bij een vloeistof behorende gasphase wordt gevonden door een horizontale lijn te trekken. Zoo behooren bijv. bij elkaar de vloeistof *c* en het gas *g*, welke natuurlijk gelijken druk moeten hebben, willen zij naast elkaar bestaan.

Bij de gegeven temperatuur zijn dit monovariante complexen, n.l. twee fasen en gegeven temperatuur bij twee

komponenten; bij elken druk (tusschen zekere grenzen natuurlijk) bestaat dus een dergelijk complex.

Een tweede monovariant complex hebben we in het complex vast naast gas, hetgeen door de lijnen $a_v g$ en $b_v h$ wordt voorgesteld. Langs de eerste is A de vaste phase, langs de tweede B. Deze lijnen snijden nu bij de gegeven temperatuur de lijn $a g b$. In de snijpunten is dus een complex te vinden van vast, gas en vloeistof

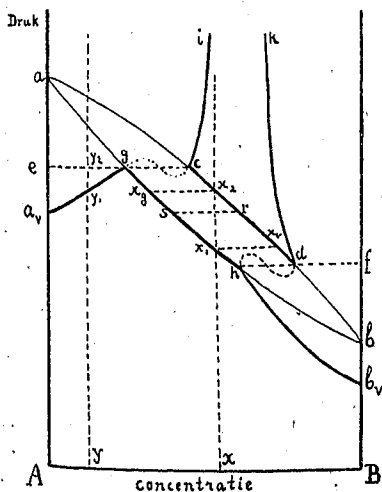

Fig. 5.

met gelijken druk, die naast elkaar kunnen bestaan. Zoo hebben wij een dergelijk nonvariant complex in de punten g, c, e , waar c de samenstelling van de vloeistof, g die van het gas en e die van de vaste phase, dat is dus A, voorstellen, welke naast elkaar bestaan bij den druk ae . Een dergelijk complex vinden wij ook in h, d, f , waar d de vloeistof, h het gas en f de vaste phase, n.l. B, voorstellen. Wanneer wij voor een reeks temperaturen dergelijke sneden teekenen, bewegen zich de punten e en f . De lijnen, die ze beschrijven op de temperatuur-druk-vlakken, stellen den druk als functie van de temperatuur voor van de driefasencomplexen. Men kan ze, zooals wij reeds vroeger zagen, driefasenlijnen noemen. Van de punten c en d gaan nu lijnen uit, die het evenwicht voorstellen van vloeistoffen met de vaste componenten n.l. $c i$ en $d k$. Volgens de theorie van VAN DER WAALS hangen deze op bepaalde wijze samen met de lijnen $a_v g$ en $b_v h$, zijn er als het ware voortzettingen van, nadat een

stuk er van zich door het heterogeen gebied heeft bewogen van gas-vloeistof.

Aan de hand van deze figuur kunnen wij nagaan, wat bijv. gebeurt, wanneer een bepaald mengsel wordt samengeperst (bij constante temperatuur). Gaan wij uit van een mengsel x bij zeer lagen druk, dan is dit gasvormig. Wij kunnen den druk verhoogen, totdat wij de lijn agb bereiken in x_1 . Dan is de druk zoo hoog geworden, dat naast het gasvormig mengsel een vloeistof kan optreden, die echter eene andere samenstelling heeft, nl. x_v en die werkelijk optreedt, wanneer we den druk nog verhoogen. Bij verdere verhooging loopen nu gas en vloeistof langs de lijnen x_1, x_g en x_v, x_2 . Zoo hebben wij bijv. een oogenblik naast elkaar gas s en vloeistof r . Als de lijnen juist geteekend zijn, kunnen wij ook weder quantitatief de hoeveelheid vloeistof en hoeveelheid gas, die naast elkaar bestaan, voor elken druk aangeven. Ten slotte bereiken wij x_2 ; dan is alles tot vloeistof x_2 gecondenseerd. Bij verdere verhooging houden wij vloeistof, tenzij bij zeer hoogen druk een der lijnen $c i$ of $d k$ mocht worden bereikt; dan zou naast de vloeistof ook weer een vaste phase gaan optreden.

Gaan wij nog eens voor eene andere concentratie na, wat bij samendrukking gebeurt, bijv. voor y . Bij lagen druk hebben wij weer gas, hetgeen wij houden totdat wij de lijn avg bereiken, die gassen voorstelt in evenwicht met vast A . In y wordt dus bij verhooging van druk uit het gas geen vloeistof maar vast A afgescheiden; de hoeveelheden kunnen uit de figuur worden afgeleid. Bij y_2 hebben wij den driephasendruk bereikt. Hier zal als derde phase bij drukverhooging vloeistof optreden. Nu kan bij constante temperatuur niets veranderen dan de hoeveelheden der phasen; eerst als ééne verdwenen is, kan de druk weer stijgen. De gasphase zal in dit geval verdwijnen en daardoor komen wij in het gebied voor vast naast vloeistof, waarbij de samenstelling der vloeistof bij bepaalden druk wordt aangegeven door de lijn $c i$. De gedeelten der lijnen $a c b$ en $a g b$, die vallen in de gebieden voor vast naast vloeistof of vast naast gas (h/b_v) hebben geen practische beteekenis. Men

zal nu voor elke concentratie gemakkelijk de verschijnselen kunnen nagaan, die bij drukverhoging optreden en eveneens bij drukverlaging, want dan is de gang juist omgekeerd.

De figuren worden in de gevallen, die door SMITS behandeld zijn, veel gecompliceerder, maar laten eveneens eene duidelijke voorspelling der verschijnselen toe.

Men ziet, dat de lijnen $a c b$ en $a s b$ tevens toelaten de gefractioneerde destillatie bij constante temperatuur na te gaan. Bij hogere temperatuur zullen deze lijnen niet meer onderbroken worden en kan men nagaan, hoe de vloeistof verandert in samenstelling, wanneer bij constante temperatuur damp wordt afgevoerd.

Een doorsnede door de vloeistof-gas-vlakken bij constanten druk geeft de verschijnselen bij koking der vloeistoffen.¹ De snijlijnen toch dezer vlakken met het vlak van constanten druk geven de vloeistoffen en dampen, die bij dien druk naast elkaar bestaan. Men kan daarin dus zien, hoe bij koking de samenstelling der vloeistoffen veranderen zal, wanneer de dampen worden weggevoerd (gefractioneerde destillatie bij constanten druk). Hierbij treden natuurlijk weer verschillende gevallen op, naarmate de vloeistofgasvlakken een regelmatig beloop hebben, zooals in de ruimtefiguur van ROOZEBOOM, of een maximum of minimum bezitten.

Zeer belangrijk zijn ook de verschijnselen bij zeer hoge temperaturen, waar vloeistof- en dampvlakken elkaar naderen. Voor een enkelvoudige stof is er, zooals men weet, een temperatuur, waarbij vloeistof en damp identisch worden, de zoogenaamde kritische temperatuur. Hierboven is slechts ééne phase, n.l. de gasvormige mogelijk. Men ziet dus in, dat bij die bepaalde temperaturen de punten a en b respect. zullen verdwijnen; daarboven is n.l. geen vloeistof naast gas voor de componenten meer mogelijk, en daar zullen dus de vloeistofgasvlakken zich van de zijvlakken (die voor 0 en 100 pCt. B) af bewegen. Hoe is nu het beloop voor tusschenliggende concentraties? Hierbij kunnen zeer verschillende gevallen optreden. Het kan bijv. voor-

1) Zie fig. 2 op blz. 182.

komen, dat in de kritische deelen ook nog verzadigde oplossingen bestaan, dus dat de driefasenlijnen zich tot deze temperaturen uitstrekken. In dit opzicht is reeds veel opgehelderd door de onderzoekingen van SMITS onder ROOZEBOOM's leiding over het stelsel aether-anthrachinon.

Zoo nadert het overzicht over de binaire stelsels zijne voltooiing, hoewel nog veel experimenteel gedaan kan worden om ROOZEBOOM's zoo belangrijke beschouwingen in alle opzichten te toetsen.

De stelsels van drie componenten zijn door ROOZEBOOM nog weinig behandeld. Trouwens dit gebied is zóó uitgebreid; dat het nog lang kan duren voor men hier een volkomen overzicht heeft. Door SCHREINEMAKERS zijn echter op dit gebied reeds vele belangrijke onderzoekingen gedaan.

Wij hebben in den loop onzer besprekingen reeds eenige malen gelegenheid gehad te wijzen op de practische beteekenis van de fasenleer. Zoo o.a. naar aanleiding van ROOZEBOOM's beschouwingen over de staalfabrikatie.

ROOZEBOOM zelf verwachtte nog zeer veel van de fasenleer voor de techniek en ook voor andere wetenschappen, zoo bijv. voor de mineralogie. Wat deze laatste betreft, is reeds voor een deel bewaarheid hetgeen VAN BEMMELEN in 1890 voorspelde, n.l. dat de fasenleer veel omtrent vormingswijzen van mineralen en gesteenten zou kunnen ophelderen, over welke men vroeger niets dan losse gissingen kon hebben.

Zoo is bijv. de vorming der Stassfurter zoutbeddingen door VAN 'T HOFF en zijne medewerkers van dit standpunt onderzocht. Men heeft hier met een gecompliceerd geval te doen daar naast elkaar natrium, calcium, magnesium, kalium, Cl en SO_4 in hoofdzaak, daarnevens echter in kleine hoeveelheden nog vele andere stoffen optreden. Toch gelukte het om door grafische voorstellingen een schema van het geheele systeem te ontwerpen, waarmede dan als bijzonder geval kan worden nagegaan, wat bij indamping van zeewater gebeurt. Tevens kon

de invloed van de temperatuur worden nagegaan en zoo kunnen eenig inzicht krijgen in de temperaturen, die bij de vorming bestaan hebben, hetwelk ook uit een geologisch oogpunt belangrijk is. Ook in de vorming van gesteenten uit gesmolten mengsels kan men wellicht op den duur op deze wijze een volledig inzicht krijgen. Echter ligt hier nog een arbeidsveld open, waaraan verscheiden generaties zullen kunnen werken. Belangrijke gegevens in dit opzicht zijn reeds door Vogt in Christiania verstrekt, die stollingstemperaturen in volgorde bepaalde van een reeks silikaten. Hierbij bleek bijv., dat de stof met het hoogste smeltpunt niet het eerst tot afscheiding komt, wat volgens de phasenleer volkomen duidelijk is, daar ook van de concentratie afhangt op welke lijn men bij afkoeling zal aankomen.

Door SCHREINEMAKERS zijn onlangs de verschijnselen, die zich bij stolling van gesteenten, bestaande uit drie componenten kunnen voordoen, thermodynamisch onderzocht.¹

Verder is nog niet te overzien, welke belangrijke uitkomsten in de physiologie met de nieuwe beschouwingen bereikt zullen kunnen worden.

Maar men kan dit wel zeggen, dat men de beteekenis van ROOZEBOOM'S werk niet licht overschatten kan. Door zijn baanbrekenden arbeid zijn geheel nieuwe gebieden geopend. Meer en meer wordt het duidelijk, dat men, volgens zijne methode tot een duidelijk inzicht geraakt van de dikwijls zoo gecompliceerde gedragingen van stoffen tegenover elkaar, en wanneer dan eenmaal die werkingen in haar geheel bekend zijn, kan men later daarop verder bouwen en zal men er misschien in slagen ook de diepere oorzaken voor die gedragingen te vinden, maar waarschijnlijk niet eerder.

Op de colleges, die ROOZEBOOM gaf, kwam zijne hooge oor-

1) Prof. ARTHUR DAY berichtte in 1906 aan ROOZEBOOM dat het „CARNEGIE Institution“ te Washington een afzonderlijk geophysisch laboratorium had gesticht ter bestudeering der geologische formaties met behulp der phasenleer.

spronkelijkheid, zijne voortvarendheid, zijne buitengewone gemakkelijkheid van spreken en zijne steeds in 'hooge mate boeiende voordracht sterk uit.

Het elementaire college, dat, behalve door de studenten in de wis- en natuurkundige vakken, ook door de medische studenten werd gevolgd, gaf blijk van zijn breede opvatting. Zonder in al te veel details te vervallen, maakte hij zijne toehoorders bekend met de belangrijkste grondslagen, waarop de wetenschappelijke beoefening der chemie in den laatsten tijd rust. Hij behandelde op duidelijke wijze de voor beginners altijd lastige zaken, zooals de atomistische hypothese, de kinetische gas-theorie, de wetten van het behoud van stof en van arbeidsvermogen, de thermochemie, het verschil tusschen exotherme en endotherme verbindingen, iets over reactiesnelheden en chemische evenwichten, en naar aanleiding daarvan gaf hij soms een klein kijkje op zijn gebied. Verder besprak hij in 't kort de katalyse en ten slotte werden de elementen behandeld en wel in verband met de tabel van MENDELEJEFF. Als inleiding hiertoe werden de elementen waterstof en zuurstof op meer uitvoerige wijze besproken. Voortdurend vond ROOZEBOOM gelegenheid om bij deze behandeling theoretische quaesties ter sprake te brengen. Voortdurend wist hij de belangstelling der toehoorders gaande te houden door zijn uitnemende voordracht en dikwijls geestige gezegden.

Reeds van den aanvang af gaf ROOZEBOOM voor de studenten in de wis- en natuurkundige vakken een aanvullingscollege, waarop eenige belangrijke onderwerpen, die op het groote college geen plaats konden vinden, meer uitvoerig behandeld werden. Ook werden hier op eene meer uitvoerige wijze theoretische zaken besproken.

Waren deze twee colleges voortreffelijk, op dat voor de kandidaten was het, dat ROOZEBOOM's groote gaven het meest tot hun recht kwamen. Hij behandelde daar uitsluitend de phasenleer. Men behoeft niet te vragen naar de belangrijkheid van dit college, indien men in 't oog houdt, dat Roo-

ZEBOOM de stichter was van dezen tak van wetenschappelijke beoefening der chemie. Het muntte dan ook in alle opzichten uit. Zonder eenigen ophef maakte hij zijne toehoorders bekend met de belangrijkste gedeelten van zijn werk, een werk, dat de grootste opmerkzaamheid der geheele chemische wereld heeft getrokken. Zóó helder en logisch was de voordracht, dat men de moeilijkste gedeelten als vanzelf en zonder inspanning kon volgen. Met groote bescheidenheid hield hij daarbij zich zelf steeds op den achtergrond.

Bij zijne komst te Amsterdam vond ROOZEBOOM daar als assistenten DOCTERS VAN LEEUWEN en ERNST COHEN. Evenals hem vroeger door VAN BEMMELEN zooveel mogelijk gelegenheid was gegeven zijne onderzoekingen voort te zetten, zoo liet hij ook hen vrij in hun werk. Het grootste deel van de onderzoekingen, in dien tijd door COHEN verricht, viel dan ook buiten het gebied der phasenleer. Ook SMITS, scheikundige der gemeentelijke gasfabrieken, wien door den directeur van deze de vrijheid gegeven was, zijne onderzoekingen in ROOZEBOOM's laboratorium te verrichten, werkte eerst niet op diens gebied.

Het was ROOZEBOOM's streven, zooveel mogelijk ieders individualiteit te bevorderen. Begrijpelijkerwijs behoorde dan ook een assistentschap bij hem tot de zeer gewenschte functies.

Toen in 1897 VAN LEEUWEN als assistent voor de candidaten zijn ontslag nam, volgde COHEN hem op. Deze trad af, toen hem in 1901 een buitengewoon hoogleeraarschap te Amsterdam werd aangeboden.

Als voorbeeld van ROOZEBOOM's welwillendheid ten opzichte van zijne assistenten kan nog worden aangehaald, dat hij aan RINGER, COHEN's opvolger, toestond tijdelijk eene leeraarsbetrekking te Roermond waar te nemen. Gedurende zijne afwezigheid van vier maanden vervulde SMITS het assistentschap.

Vermeld zij nog, dat na RINGER's vertrek achtereenvolgens DE KOCK, STOFFEL, ATEN (thans lector), DE BRUYN en BÜCHNER assistent voor de candidaten waren. VAN LAAR, privaatsdocent

in de mathematische chemie, vervulde verscheidene jaren de functie van *privaat-assistent*.

De twee laatstgenoemden en de assistenten voor het practicum der niet-candidaten en der studenten in de medicijnen en de pharmacie, OLIE en KRUYT, waren bij ROOZEBOOM's overlijden in functie. Talrijke onderzoekingen zijn door zijne assistenten en leerlingen — meer of minder zelfstandig — in zijn laboratorium verricht.

Te Leiden reeds werkten eenigen onder zijne leiding of met hem samen. STORTENBEKER, die in 1888 promoveerde, bewerkte bij hem zijne dissertatie, SCHREINEMAKERS¹⁾ onderzocht onder zijne leiding het stelsel kaliumjodide — loodjodide — water (1891) en te zamen met hem het stelsel ijzerchloride — zoutzuur — water. HOITSEMA eindelijk zette te Leiden ROOZEBOOM's proeven over palladiumwaterstof voort.

Te Amsterdam waren zijne leerlingen en medewerkers veel talrijker, zooals uit de bovengenoemde namen²⁾ reeds blijkt. (Ook eenige Russen — KURILOFF, USSOFF en HOLLMAN — kwamen bij hem werken).

Eene vermelding van hunne publicaties zou met de bibliographie, aan het einde van deze schets opgenomen, een beteren indruk kunnen geven van de groote vruchtbaarheid van het Amsterdamsche Laboratorium onder ROOZEBOOM's leiding. Een waardiger opvolger van VAN 'T HOFF had men zeer zeker niet kunnen vinden.

Overziet men den omvang van het zuiver wetenschappelijke werk, door ROOZEBOOM, naast zijne ambtsbezigheden, verricht, dat wekt het verwondering, dat hij nog tijd vond voor maatschappelijk en ander werk.

Zoo verrichtte hij te Leiden nog een drietal praktische onderzoekingen.

¹⁾ Toen ROOZEBOOM Leiden verliet, volgde hem als lector SCHREINEMAKERS op, die in 1901, toen VAN BRAMMELN als hoogleeraar aftrad, diens leerstoel in nam.

²⁾ Zie ook blz. 190 en de dissertaties in de bibliographie.

Van 's-Gravènhage naar Scheveningen was n.l. een spuikanaal aangelegd ter verversching der Haagsche grachten. Het bleek echter, dat de stank dier grachten niet afdoend overwonnen was. Bovendien werd geklaagd over verontreiniging van het zeewater bij de badplaats te Scheveningen. In 1890 werd nu door het gemeentebestuur een crediet geopend, om een onderzoek te doen instellen en middelen ter verbetering te beramen. In de commissie van onderzoek werd, op MOUTON's aanraden en op VAN BEMMELLEN's aanbeveling, ROOZEBOOM benoemd. Een deel van de uitkomsten, die in het rapport van Maart 1891 zijn neergelegd, publiceerde hij onder den titel „connaissance de la composition des eaux de la Mer du Nord le long des côtes de la Hollande” in het „Recueil” van 1891.

In September 1892 werd hij door B. en W. van Arnhem geraadpleegd over de oorzaken van den reuk van en het bezinksel in het water der waterleiding, eene quaestie, waarover Prof. GUNNING's raad reeds vóór jaren was ingeroepen. Nog vóór hij hierover een rapport had uitgebracht (April 1893) werd hem te Leiden door het gemeentebestuur een onderzoek opgedragen (October 1892) betreffende de reiniging der vervuilde grachten aldaar door middel van spuien te Katwijk.

Deze onderzoekingen, die het uitvoeren van talrijke analyses vereischten en die door ROOZEBOOM even nauwgezet werden behandeld als zijn wetenschappelijk werk, waren begrijpelijkerwijs zeer tijdrovend.

Te Amsterdam bracht hij in 1899 een rapport uit over de industriële bereiding van zuurstof volgens het proces van KASSNER en in 1900 over het „septic tank”-stelsel als methode van reiniging van rioolvocht en fabrieksafval, beide voor particuliere firma's.

De functies, door hem naast zijn professoraat bekleed, waren talrijk.

Hij was lid van de „Commissie van scheikundigen voor den suikeraccijns”; voorzitter van de „Commissie voor het muntwezen”; voorzitter van de natuurkundige sectie van het „Genoot-

schap ter bevordering van natuur-, genees- en heekunde"; lid van de „Commissie van toezicht op het Rijksinstituut voor het onderzoek der zee"; lid der Commissie, ingesteld om een loodvrij alliage te doen vinden, dat het loodhoudend doppenmateriaal, bij de diamantslijperijen in gebruik, zou kunnen vervangen; buitengewoon lid van den „Centralen Gezondheidsraad"; lid van de commissie, ingesteld voor het doen aanbrengen van eene betere verlichting van „de Nachtwacht"; president-curator van het Gereformeerd Gymnasium te Zetten; lid der „Staatscommissie van toezicht op het bijzonder Hooger Onderwijs".

In den cursus 1903—04 was hij bovendien rector-magnificus der Universiteit van Amsterdam.

Welk een werkkraft school in zijn oogenschijnlijk niet krachtig lichaam!

VAN BEMMELEN getuigt echter van hem uit zijn Leidschen tijd: „Grootere of kleinere ongesteldheden heeft hij nooit gehad. Hoofdpijn heeft hij niet gekend. Ik herinner mij niet, dat hij ooit een dag uit het Laboratorium is weggebleven, tenzij door afwezigheid uit de stad of door andere bemoeiingen. Hij was altijd genoegelijk, had een uitstekend humeur, eene bedrijvige natuur, groote voortvarendheid. Terneergeslagen, knorrig of verdrietig hem ik heb nooit gezien."

Zoo is hij nog jaren lang gebleven. De ziekte en het overlijden zijner oudste dochter (in 1904) greep hem een tijdlang sterk aan. En zijn ambtgenoot HOLLEMAN vermeldt in zijn „in memoriam", dat hij ROOZEBOOM in den zomer van 1906 herhaaldelijk heeft hooren klagen over groote vermoeidheid. Een buitenlandsch uitstapje deed hem echter veel goed.

Helaas, in Januari 1907 vatte hij eene zware verkoudheid. Aanvankelijk leek hij weder te zullen herstellen, doch vanaf begin Februari ging zijn toestand hard achteruit; pleuritis en pneumonie werden geconstateerd; en in den nacht van 7 op 8 Februari kwam het einde.

Nog weinige jaren en hij had zijn 25-jarig doctorschap kun-

nen herdenken. Op dien verjaardag zijner promotie zou on-dubbelzinnig gebleken zijn, hoe hoog de wetenschappelijke wereld hier te lande en elders hem stelde, hoe geliefd en geëerd hij was bij vrienden en leerlingen.

Vele eerbewijzen — nu slechts spaarzaam verleend — zouden hem ten deel zijn gevallen.

Het heeft niet mogen zijn.

Even eenvoudig als zijn leven begon, even eenvoudig is het voortgezet en geëindigd.

Maar zijn werk zal zijn naam steeds in eere doen blijven.

BIBLIOGRAPHIE.

VERHANDELINGEN, BOEKEN, REDEVOERINGEN.

1881. Ueber Ammoniumtribromid.
Ber. d. Deutsch. chem. Ges. 14, 2398 (1881).
1884. Over de hydraten van zwaveligzuur, chloor, broom en
chlorwaterstof; academisch proefschrift, 1884.
Sur l'hydrate de l'acide sulfureux, Rec. trav. chim. Pays-
Bas, 3, 29 (1884).
Sur l'hydrate de chlore, *ibid.* 3, 59.
Sur l'hydrate de brome, *ibid.* 3, 73.
Sur l'hydrate du gaz chlorhydrique, *ibid.* 3, 84.
Dissociation de l'hydrate de l'acide bromhydrique, *ibid.*
3, 433.
1885. Sur la dissociation des hydrates de l'acide sulfureux, du
chlore et du brome, Rec. trav. chim. Pays-Bas,
4, 65 (1885).
Solubilité de l'acide bromhydrique à des températures et
sous des pressions différentes, *ibid.* 4, 102.
Dissociation de l'hydrate $\text{HBr} \cdot 2 \text{H}_2\text{O}$, *ibid.* 4, 108, 331.
La dissociation des composés liquides et la loi de M. M.
DEBRAY et WIEDEMANN, *ibid.* 4, 355.
Dissociation du composé $\text{AzH}_4\text{Br} \cdot 3 \text{AzH}_3$ à l'état solide
et à l'état liquide, *ibid.* 4, 361.
Solubilité du chlore dans l'oxychlorure de chrome, *ibid.*
4, 379.
Solubilité du bioxyde d'azote dans le brome, *ibid.* 4, 382.

1886. Etude thermique des dissolutions de l'acide bromhydrique et de l'hydrate $\text{HBr} \cdot 2 \text{H}_2\text{O}$, Rec. trav. chim. Pays-Bas, 5, 323, (1885).
Sur les conditions d'équilibre de deux corps dans les trois états, solide, liquide et gazeux, d'après M. v. D. WAALS, ibid. 5, 335.
Sur l'hydrate $\text{HBr} \cdot 2 \text{H}_2\text{O}$, ibid. 5, 351.
Sur un nouvel hydrate de l'acide bromhydrique $\text{HBr} \cdot \text{H}_2\text{O}$, ibid. 5, 363.
Application de la formule de M. v. D. WAALS aux hydrates de SO_2 , Cl_2 , Br_2 et à la glace, ibid. 5, 380.
Sur les combinaisons du bromure d'ammonium avec l'ammoniaque, ibid. 5, 387.
Sur les points quadruples dans l'équilibre d'un système formé de deux corps, ibid. 5, 393.
1887. Sur les différentes formes de l'équilibre chimique hétérogène, Rec. trav. chim. Pays-Bas, 6, 262 (1887).
Sur les points triples et multiples envisagés comme points de transition, ibid. 6, 304.
Sur l'astrakanite et les sels doubles hydratés en général, ibid. 6, 333; zie ook: Zeitschr. f. phys. Chem. 2, 513 (1888).
1888. Studien über chemisches Gleichgewicht, Zeitschr. f. phys. Chem. 2, 449 (1888).
Formation des hydrates de gaz, Compt. rend. 106, 1292 (1888).
1889. Etude expérimentale et théorique sur les conditions de l'équilibre entre les combinaisons solides et liquides de l'eau avec des sels, particulièrement avec le chlorure de calcium, Rec. trav. chim. 8, 1 (1889); Zeitschr. f. phys. Chem. 4, 31 (1889); Arch. néerl. 23, 199 (1889); Handel. eerste Ned. nat. en geneesk. congres, Sept. Oct. 1887.
1890. Sur les relations entre le sulfate thorique anhydre et ses hydrates et sur les phénomènes de ralentissement dans l'hydratation et la déshydratation de ce sel, Rec. trav. chim. Pays-Bas 9, 161 (1890); Arch. néerl. 24, 233

- (1891); Zeitschr. f. phys. Chem. 5, 198 (1890); Handel. tweede Ned. nat. en geneesk. congres, April 1889.
 Combinaisons des métaux alcalins avec l'ammoniaque, Compt. rend. 110, 134 (1890).
1891. Contribution à la connaissance de la composition des eaux de la Mer du Nord le long des côtes de la Hollande, Rec. trav. chim. Pays-Bas 10, 91 (1891).
 Ueber die Löslichkeit von Mischkrystallen, speziell zweier isomorpher Körper, Zeitschr. f. phys. Chem. 8, 504 (1891).
 Die Löslichkeit der Mischkrystalle von $KClO_3$ und $TlClO_3$, Zeitschr. f. phys. Chem. 8, 531 (1891); Arch. néerl. 26, 171 (1893).
1892. Die Löslichkeitskurve für Salzpaare, welche sowohl Doppelsalz als Mischkrystalle bilden, speziell für Salmiak mit Eisenchlorid, Zeitschr. f. phys. Chem. 10, 145 (1892); Arch. néerl. 27, 1 (1894).
 Die Hydrate des Eisenchlorids, Zeitschr. f. phys. Chem. 10, 477 (1892); Arch. néerl. 27, 28 (1894).
 Over de oplosbaarheid voor steelsels van twee zouten, Versl. Kon. akad. wetensch. 24 Dec. 1892.
1893. Die Gleichgewichte von Lösungen zweier oder dreier Bestandteile mit festen Phasen: Komponenten, binäre und ternäre Verbindungen, in ihrem Zusammenhang dargestellt, Zeitschr. f. phys. Chem. 12, 359 (1893); Arch. néerl. 28, 78 (1895).
1894. Graphische Darstellung der heterogenen Systeme aus ein bis vier Stoffen, mit Einschluss der chemischen Umsetzung, Zeitschr. f. phys. Chem. 15, 145 (1894); Versl. Kon. akad. wetensch. 3, 45 (1894); Arch. néerl. 29, 69 (1896).
- Met F. A. H. SCHREINEMAKERS: Gleichgewichte zwischen flüssigen und festen Phasen im System: Wasser, Chlorsauerstoff, Eisenchlorid, Zeitschr. f. phys. Chem. 15, 588 (1894); Versl. Kon. akad. wetensch. 3, 11 (1894); Arch. néerl. 29, 95 (1896).

1895. Verzadigde oplossingen bij stelsels van drie stoffen, Handel. vijfde Ned. nat. en geneesk. congres, April 1895. Over den invloed van uitwendigen druk op de omzetting van zwart in rood zwavelkwik, Versl. Kon. akad. wetensch. **3**, 162 (1894).
Palladiumwaterstof, Versl. Kon. akad. wetensch. **3**, 267 (1895).
1896. De wetenschappelijke beoefening der chemie en hare uitkomsten. Rede ter aanvaarding van het hoogleeraarsambt aan de Gemeentelijke Universiteit te Amsterdam, uitgesproken den 27sten April 1896, Leiden, D. DONNER, 1896.
1898. Smeltlijnen bij stelsels van twee en drie organische stoffen, Versl. Kon. akad. wetensch. **6**, 62 (1898).
Stol- en overgangspunten bij mengkristallen van twee stoffen, Versl. Kon. akad. wetensch. **7**, 134 (1898); Zeitschr. f. phys. Chem. **30**, 385 (1899); Arch. néerl. (2) **3**, 414 (1900).
Stol- en smeltverschijnselen bij stoffen, welke tautomerie vertoonen; Versl. Kon. akad. wetensch. **7**, 235 (1898); Zeitschr. f. phys. Chem. **28**, 289 (1899); Arch. néerl. (2) **3**, 187 (1900).
1899. Oplosbaarheid en smeltpunt als kriteria voor de onderscheiding van racemische verbindingen, pseudoracemische mengkristallen en inactieve konglomeraten, Versl. Kon. akad. wetensch. **7**, 376 (1899); Ber. Deutsch. chem. Ges. **32**, 537 (1899); Zeitschr. f. phys. Chem. **28**, 494 (1899).
Smeltpunten bij stelsels van optische isomeren, Versl. Kon. akad. wetensch. **7**, 533 (1899).
Een voorbeeld van omzetting van mengkristallen in verbinding, Versl. Kon. akad. wetensch. **8**, 33 (1899).
Umwandlungspunkte bei Mischkrystallen, Zeitschr. f. phys. Chem. **30**, 413 (1899); Arch. néerl. (2) **3**, 445 (1900).
De natuur van het inactieve carvoxim, Versl. Kon. akad. wetensch. **8**, 215 (1899).

- Rapport over de industrieële bereiding van zuurstof volgens het proces van Professor KASSNER door de firma C. C. ROMMENHÖLLER te Herste in Westfalen, 1899.
1900. Het gedrag der mengsels van kwikiodide en zilveriodide, Versl. Kon. akad. Wetensch. 9, 6 (1900).
Eisen und Stahl vom Standpunkte der Phasenlehre, Zeitschr. f. phys. Chem. 34, 486 (1900); Journ. of the Iron and Steel Institute 1900, No. 2.
Sur l'équilibre de cristaux mixtes avec la phase vapeur, Arch. néerl. (2) 5, 360 (1900).
Die Bedeutung der Phasenlehre. Vortrag gehalten in der 72sten Versammlung Deutscher Naturforscher und Aerzte zu Aachen, September 1900, Leipzig, WILHELM ENGELMANN, 1900.
Rapport over het „septic tank“-stelsel als methode van reiniging van rioolvocht en fabrieksafval, uitgebracht den 20sten Febr 1900 aan de firma KOOPMAN & Co, te Amsterdam.
1901. De grenzen van den vasten toestand; Hand. achtste Ned. nat. en geneesk. congres, April 1901, 44.
Ueber eine neue Methode zur Darstellung von Lösungswärmen; Arch. néerl. (2), 6, 430 (1901).
Over de cadmiumamalgamen; Versl. Kon. akad. wetensch. 10, 3 (1901).
Zoutoplossingen met tweëerlei kookpunt en daarmee samenhangende verschijnselen; Versl. Kon. akad. wetensch. 10, 350 (1901).
Die heterogenen Gleichgewichte vom Standpunkte der Phasenlehre, I: Die Phasenlehre, Systeme aus einer Komponente, Braunschweig, F. VIEWEG und Sohn, 1901.
Biologische reiniging van rioolvocht; Tijdschr. v. soc. hygiëne, 3, 33 (1901).
1902. Over het smelten van binaire vaste mengsels door afkoeling; Versl. Kon. akad. wetensch. 10, 727 (1902).
Eene ruimtevoorstelling van de gebieden der fasen

en hunne complexen in stelsels van twee componenten, waarin deze beide uitsluitend als vaste fasen optreden; Versl. Kon. akad. wetensch. 11, 276 (1902); Arch. néerl. (2), 8, 92 (1903).

Over phaseneevenwichten in het stelsel acetaldehyd + paraldehyd met en zonder moleculaire transformatie; Versl. Kon. acad. wetensch. 11, 280 (1902); Arch. néerl. (2), 8, 97 (1903).

Tinamalgamen; Versl. Kon. akad. wetensch. 11, 420 (1902); Arch. néerl. (2), 8, 260 (1903).

1903. De kooklijnen van het stelsel zwavel en chloor; Versl. Kon. akad. wetensch. 12, 11 (1903).

Over de stol- en omzettingsverschijnselen in de stelsels NH_4NO_3 , AgNO_3 en KNO_3 , AgNO_3 ; Versl. Kon. akad. wetensch. 12, 358 (1903).

Over het stelsel bromium + jodium; Versl. Kon. akad. wetensch. 12, 361 (1903).

Note bei „Die Löslichkeitskurve in der kritischen Gegend von A. SMITS“; Zeitschr. f. Elektrochem. 9, 665 (1903).

De sublimatielijnen van binaire mengsels; Versl. Kon. akad. wetensch. 12, 591 (1903).

Met A. H. W. ATEN, Abnormale oplosbaarheidslijnen bij binaire mengsels ten gevolge van het bestaan van verbindingen in de oplossing; Versl. Kon. akad. wetensch. 12, 645 (1903).

1904. Met A. H. W. ALTEN, De smeltlijnen van het stelsel zwavel + chloor; Versl. Kon. akad. wetensch. 12, 698 (1904).

Ueber die Anwendung der Phasenlehre auf die Gemische von Eisen und Kohlenstoff, Zeitschr. f. Elektrochem. 10, 489 (1904).

Die heterogenen Gleichgewichte vom Standpunkte der Phasenlehre, Heft II, Teil 1, Braunschweig, F. VIEWEG und SOHN, 1904.

De tegenwoordige stand van de problemen der chemie. Rede uitgesproken op den jaardag der Universiteit van Amsterdam, 8 Januari 1904 door den rector-magnificus Dr. H. W. BAKHUIS ROOZEBOOM, Leiden, 1904.

In Memoriam „Prof. LOBRY DE BRUYN”. Rede uitgesproken bij de hervatting der colleges op 26 September 1904; Chemisch Weekblad I, 957 (1904).

1905. Met E. H. BÜCHNER, Kritische eindpunten in driefaselijnen met vaste fasen bij binaire mengsels die twee vloeistoflagen vertoonen; Versl. Kon. akad. wetensch. 13, 531 (1905).

Met J. OLE Jr., De oplosbaarheden der isomere chroomchloriden, Versl. Kon. akad. wetensch. 14, 10 (1905).

De verschillende takken der driefaselijnen voor vast, vloeibaar, damp in binaire stelsels waarin eene verbinding voorkomt, Versl. Kon. akad. wetensch. 14, 374 (1905).

De kookpunten van verzadigde oplossingen in binaire stelsels waarin eene verbinding voorkomt; Versl. Kon. akad. wetensch. 14, 501, (1905).

1906. Driefaselijnen bij chloralalcoholaat en zoutzuuraniline, Versl. Kon. akad. wetensch. 15, 58 (1906).

Het gedrag der halogenen tegenover elkaar, Versl. Kon. akad. wetensch. 15, 334 (1906).

DISSERTATIES ONDER LEIDING VAN BAKHUIS
ROOZEBOOM SAMENGESTELD. 1)

- E. C. J. MOHR, Salmiac en ijzerchloride; 8 Juli 1897.
- C. VAN EYK, Mengkristallen van kaliumnitraat en thalliumnitraat; 6 December 1898.
- W. REINDERS, Mengkristallen van kwikiodid en kwikbromid; 21 September 1899.
- D. J. HISSINK, Mengkristallen van natriumnitraat en kaliumnitraat en van natriumnitraat en zilvernitraat; 11 October 1899.
- J. H. ADRIANI, Stelsels van optische antipoden; 31 Januari 1900.
- H. B. HOLSBOER, Over oploswarmten in het algemeen, die van $\text{CdSO}_4 \cdot \frac{8}{3} \text{H}_2\text{O}$ in het bijzonder; 18 December 1900.
- E. VAN DE STADT Kzn, Barnsteenzuuranhydride en phtaalzuuranhydride in hun gedrag tegenover water; 21 Juni 1901.
- H. C. BIJL, De cadmiumamalgamen en hun electromotorisch gedrag; 25 Juni 1901.
- W. E. RINGER, Over mengsels van seleen en zwavel; 3 Juli 1901.
- A. J. BOKS, Mengkristallen van ammoniumnitraat en thalliumnitraat; 16 April 1902.
- W. J. VAN HETEREN, Onderzoekingen over tinamalgamen; 9 December 1902.
- A. C. DE KOCK, Over vorming en omzetting van vloeïende mengkristallen; 18 Maart 1903.
- A. STOFFEL, Onderzoek over binaire en ternaire alliages van tin, bismuth, cadmium en lood; 17 December 1903.
- A. H. W. ATEN, Onderzoekingen over het stelsel zwavel en chloor; 17 Maart 1904.

---

1) Kort na zijne komst te Amsterdam trad hij als promotor op van R. U. REINDERS (9 Mei 1896) en van W. P. JORISSEN (21 October 1896).

- P. C. E. MEERUM TERWOGT, Onderzoekingen over het stelsel bromium en jodium; 22 November 1904.
- H. J. VAN WIJK, Onderzoekingen over het stelsel overchloorzuur en water; 22 Maart 1905.
- E. H. BÜCHNER, Gedeeltelijke mengbaarheid van vloeistoffen bij stelsels van koolzuur en eene tweede stof; 15 Juni 1905.
- C. VAN ROSSEM, Invloed van langzame dissociatie op fasen-evenwichten; 1 December 1905.
- H. E. BOEKE, De mengkristallen bij natriumsulfaat, -molybdaat en -wolframaat; 24 April 1906.
- N. H. HOGERVORST, Onderzoekingen over het stelsel zilvernitraat en zilverjodide; 11 Juli 1906.
- G. H. LEOPOLD, Driephasenlijnen met minimumdruk bij chloraethylalcoholaat en zoutzuuraniline; 26 September 1906.
- E. A. F. SCHOEVERS, Tautomerie-verschijnselen bij fasen-evenwichten der benzaldoximen en hunne zoutzuurverbindingen; 17 Januari 1907.
-

LEVENSBESCHRIJVINGEN VAN OF KORTE ARTIKELEN
OVER BAKHUIS ROOZEBOOM.

- J. J. VAN LAAR, „Nieuws van den Dag”, Febr. 1907; zie ook Chem. Weekbl. IV, 79—81 (1907).
- H. G. VAN DE SANDE BAKHUYZEN, Versl. Kon. akad. Wetensch. 23 Februari 1907, 681—685.
- A. F. HOLLEMAN, Chem. Weekbl. IV, 119—132 (1907).
- F. D. CHATTAWAY, Nature, March. 14, 1907, p. 464—465.
- ERNST COHEN, Zeitschr. f. Elektrochemie 1907, No. 11, 94—96.
- C. VAN ROSSEM, Bataviaasch Nieuwsblad (zie ook: „De Getuige”, Christel. Weekbl. v. Nederl. Oost-Indië, 22 Febr. 1907).
- J. M. VAN BEMMELEN, Chem. Weekbl. IV, 249—285 (27 April 1907).
-

PEARY.

PEARY EN HET POOL-RECORD.

Onder de beschrijvingen van Pool-expedities, welke, hetzij in het Nederlandsch geschreven hetzij in die taal overgezet, voor het Hollandsch lezend publiek bestemd zijn, ken ik er slechts enkele, die zóó boeiend en daarbij zóó leerzaam zijn als „de reis van de Stella Polare”, een vertaling uit het Italiaansch van het werk, dat door den hertog der Abruzzen is uitgegeven na den terugkeer van zijn noordpool-expeditie, die in 1899-1900 bij Frans-Jozefsland werd volvoerd.

En ook levert misschien geen andere moderne Poolreis, in opzet, doel en verloop, een zoo merkwaardige analogie met Peary's jongsten grooten tocht, als juist deze reis van den Italiaanschen prins. Beiden toch ondernamen hun tocht met het vaste voornemen, het Pool-record voor hun land te bemachtigen, beiden ook slaagden in dat doel. En voor PEARY en voor den hertog der Abruzzen was het verrichten van wetenschappelijke arbeid en het volbrengen van magnetische, of meteorologische nauwkeurigheidswaarnemingen slechts bijzaak. Diehter bij de Noordpool te komen dan ooit een voorganger was gelukt, dat was het doel waarnaar zij streefden.

Waarom? De hertog der Abruzzen heeft die vraag beantwoord in de volgende eenvoudige zinnen:

»Dikwijls heeft men het nut der Pool-expedities bestreden. Wanneer men alleen het moreele voordeel in aanmerking neemt, dat uit dergelijke tochten verkregen wordt, dan geloof ik, dat dit reeds voldoende is om de opofferingen te vergoeden, welke er tegenover staan. Evenals mannen, die in den dagelijkschen strijd, bij het overwinnen van moeilijkheden zich sterker voelen worden om aan het nog grootere het hoofd te bieden, zoo is het ook met de Natiën, die door het succes, dat haar zonen behalen, zich des te sterker aangevoedigd en opgewekt moeten voelen om in haar streven tot eigen grootheid en bloei te volharden.«

Het moreele voordeel? Zeker, het zal niet geheel uitblijven; maar daarom toch was het noch den hertog der Abruzzen, noch PEARY te doen. De Pool zelve bereiken, dat was de prijs, dien zij wilden winnen. Te staan vlak bij het punt waar de meridianen samenkomen, waar men, in iedere richting kijkende steeds naar het Zuiden staart; de plek op aarde, waar het op éézelfde oogenblik 12 uur is, of twee uur, of tien uur, of half drie. De Pool! Een punt van buitengewone merkwaardigheid voor de beoefenaars der theoretische aardrijkskunde en bovenal voor de sterrekundigen. Maar een punt, dat voor den ontdekkingsreiziger, die er is aangekomen hoogstwaarschijnlijk niets opmerkelijks bezit, dat het onderscheidt van het gebied vele breedtegraden ver er om heen. Aan de Pool zal — zoo wordt meestal na NANSSENS reis met de *Fram* aangenomen — een reusachtige verlatenheid van onmetelijke, onafzienbare, vlakke ijsschollen van groote dikte ongemerkt voortschuiven, gedragen door het water eener diepe zee. Waar het oog staart, overal diezelfde eentonige velden. Slechts daar waar twee zulke velden aan elkaar grenzen bestaan soms spleten, meestal echter hooge opgeperste verbrokkelde randen, welke den overgang van het eene veld naar het andere zouden bemoeilijken voor menschen, die met behulp van honden en sleden tot daar zouden hebben weten door te dringen.

Van eenige kenmerkende eigenaardigheid, welke de Pool een eigen, onderscheiden karakter zou verleenen, waardoor men zich van haar een bijzondere voorstelling zou kunnen scheppen, vermoedelijk geen spoor. IJs, vlak ijs! dat langzaam voortdrijft op diep, zeer diep water.

Toch willen wij daar, op dat punt van denkbeeldige merkwaardigheid geweest zijn. Lieden willen (en op een goeden dag zullen zij er ook komen) zich daar op een ijsverhevenheid in postuur stellen, zich laten fotografeeren, of wel het zich zelve doen. En dan even daarna zal, zóó snel mogelijk, met de razende vaart van menschen die vluchten voor den Dood, een spoedmarsch worden ondernomen naar het naastbijzijnde eiland, waar de Pool-zoekers op de heen-reis een depôt hebben aangelegd van mondkost en kleeren en brandstoffen, een depôt, waar mischien makkers op hen zullen wachten om de uitgeputte, halfverhongerd en driekwart bevroren mannen die aan 90° N. Br. zijn geweest, te verzorgen, te koesteren en nieuw leven in te gieten, om hun de krachten te hergeven, welke onontbeerlijk zijn voor het met succes ondergaan en doorstaan van... wee nieuwe ontberingen en vreeselijk lijden.

En niet enkel menschen zullen dit lijden verduren, maar ook honden. Een zeer groot aantal dezer dieren wordt meegenomen om de talrijke zwaarbespannen sleden te trekken als de reis over het ijs naar het Noorden begint. Allengs zal hun aantal verminderen. Naarmate de last op de sleden mindert zal telkens een dier glijwagens worden leeggehaald en de inhoud opgestapeld bij dien op de andere sleden. De leege slee wordt achtergelaten. De daardoor vrijgekomen trekhonden kunnen nu worden geslacht (dan kunnen zij geen voedsel meer nuttigen) en aan de andere honden worden voorgeworpen. Of, als de nood dringt, eten ook de menschen hondenvleesch. Het lot dezer dieren is dus weinig benijdenswaardig. Als trekdieren zijn zij in staat tot de ongelooflijkste krachtsinspanning. Schieten hun krachten te kort en raken zij »op« door uitputting en gebrek aan voedsel, dan worden zij voortgezweept; want het parool is

vooruit of... achterblijven en sterven. Zonder deze Eskimo-honden is er aan het bereiken van de Pool op de manier, zooals de hertog der Abruzzen en PEARY dat wilden volbrengen, niet te denken. Het vervangen van deze ongeëvenaarde trekdiere door de lichaamskracht van menschen, poney's of rendieren is tot dusver steeds mislukt. Aan het gebruiken van mechanische trekkracht, b.v. door automobielen te bezigen, valt niet te denken. Het ijs is te oneffen om er met zware machines te werken; bovendien bestaat bij 't gebruik van machines niet die groote zekerheid van behoorlijk functioneeren, die men heeft bij honden als trekdiere. Men kan de kans niet loopen dat men, met de expeditie-karavaan ver van de kust gekomen, door het onklaar raken der machine hulpeloos en machteloos gestrand zou zitten in een ijswoestenis, die spoedig een ijsgraf zou worden voor de deelnemers. Bovendien is vlak bij de kusten, ja nog tot op tientallen kilometers daarvan verwijderd, het ijs door brokkeling, persing en eb-en-vloedwerking zóó ontzaglijk door elkaar gewerkt, dat het vooruitkomen daarover met machines, welke door botsen en stooten aan verbuiging of vernieling blootstaan, ondoenlijk is, wijl zij het zeer zeker niet lang zouden uithouden. Om voldoende stevigheid te bezitten zouden de te gebruiken machines zeer zwaar dienen te zijn geconstrueerd; en gewicht is op Pooltochten uit den booze. De uitrusting moet nu eenmaal zoo licht mogelijk zijn, wil men eenige kans hebben op snel vooruitkomen.

Want snelheid is de hoofdzaak. In de Poolstreek wisselen, naar men weet, de lange Pool-dag en de lange Pool-nacht elkaar af. Na zes maanden duisternis en felle koude, zes maanden zon met betrekkelijke warmte en, daardoor, een smeltend, week en moeielijk begaanbaar ijsoppervlak. Nu is het gedurende den Pool-winter te koud en te donker om groote tochten over het ijs te ondernemen; bovendien moet men terug zijn vóór de invloed van de zon het snel vooruitkomen over het drijvend ijsvlak onmogelijk heeft gemaakt. En binnen dien betrekkelijk korten tijd moet, om de Pool te bereiken, minstens de dubbele afstand

van het verst noordelijk gelegen land tot aan de Pool met de sleden worden afgelegd. Deze afstand is zoo aanzienlijk (ongeveer 7 breedtegraden heen en dan nog eens 7 terug) dat gedurende den tocht de grootste snelheid dient te worden ontwikkeld. Maar om snel vooruit te komen is het bovendien noodig, dat het begin van den tocht worde meegemaakt door vele personen. Ik zeide reeds, dat nabij de kust van uitgang het drijvend ijs, door persing en andere invloeden, uiterst ongelijk is door de hooge, moeilijk passeerbare randen en muren van gebrokkeld ijs. Om door deze versperringen een doortocht te banen, is het noodig dat mannen met houweelen vooruit gaan om overal paden te effenen. Voor het besturen van de sleden, het opslaan der tenten enz. zijn dan weer anderen noodig. Daar onderweg, op het zeeijs, niet kan worden gerekend op eenigen jachtbuit of vischvangst, moet alle mondkost voor menschen en dieren worden meegenomen; en wijl nu vele menschen van de partij zijn, moet ook veel worden meegevoerd; bijv. slaapzakken, kookgerei, instrumenten en tenten. Verder van de kust verandert het ijs van karakter, de velden worden grooter, vlakker en gemakkelijker begaanbaar; en het aantal tochtgenooten kan worden verminderd: de baanbrekers kunnen terug, en slechts de Pool-zoekers nemen deel aan den laatsten snellen wedloop noordwaarts. Die snelheid kan zeer worden benadeeld door onvoorziene gebeurtenissen. Wanneer de winden uit een bepaalde richting waaien, wordt het ijs uiteengedreven; het opent zich en er vormen zich kanalen, die de reizigers dagen lang kunnen tegenhouden. Of wèl, er steekt een zoo felle sneeuwstorm op, dat schuiling moet worden gezocht onder het tentdak en in de slaapzakken. Soms gaat daardoor een week of meer van den kostbaren tijd verloren, en al dien tijd moet toch worden gegeten.

* *

Ik heb bij bovenstaande beschouwingen verondersteld dat sprake is van een Poolreis, volgens PEARY's systeem, d.w.z. een expeditie waarbij wordt getracht met een schip, langs een

kust een zoo hoog mogelijke breedte te bereiken, vervolgens aan land een zoo noordelijk mogelijk gelegen punt te zoeken, en daar een kamp met voorraden aan te leggen als uitgangspunt voor den slede-tocht over het zee-ijs naar het Noorden. Er bestaat — wij weten het allen sinds NANSSEN'S tocht — een betere methode. Over de Poolzee heen drijft langzaam, maar onophoudelijk en onweerstaanbaar het schotsendek, om in Barentssee en Spitsbergenzee weg te smelten. De richting van die „drift” is behoudens kleine, tijdelijke afwijkingen vrij constant, en het moet mogelijk zijn ergens een plek te vinden aan de kust van Siberië — ongeveer ter hoogte van de Nieuw-Siberische eilanden, of ten Oosten daarvan — waar het 's winters nieuw gevormde ijs door de „drift” wordt meegenomen en over de Pool gevoerd. Met een tegen de machtige ijspersingen bestand vaartuig zou men zich dan daar ter plaatse in het ijs moeten laten opnemen en insluiten en zoo — al drijvend — wachten tot wind en stroom het gevangen vaartuig hadden meegevoerd naar het doel: de onmiddellijke nabijheid van de Pool. Dit middel ter bereiking van de moeilijk genaakbare plek is uitvoerbaar, en zal wel weer eens worden beproefd. Maar voor mannen van het temperament van b.v. PEARY is het een groot bezwaar, dat zoo'n Pool-tocht op zijn Nanssenssch op zijn minst drie of vier jaar duurt, zonder dat kans op bekorting van dien duur bestaat. Drie of vier jaar wachtend gevangen-zitten is hun te machtig; daartoe zijn zij niet bereid. Een of twee jaar van ingespannen, onvermoeide actie, van voortdurende beweging, onafgebroken strijden, dat wel. Maar vier jaar witte gevangenisstraf, de helft van 't jaar in donker, en daarbij in de felste koude — daarvoor passen zij.

Cijfert men nu de mogelijkheid van welslagen door middel van een expeditie per ballon weg — en de meeste Poolvaarders van naam doen dit — dan blijft er voor de PEARY'S maar één weg open en wel die, welke door den hertog der Abruzzen in zijn meergenoemd reisboek aldus wordt aangeduid.

„De nieuwe weg, dien ik zou aanraden, zou zijn: voort-

dringen met een schip langs de Westkust van Groenland ten Noorden van het Kennedy-kanaal, waar men in gunstige omstandigheden een hoogere breedte moet kunnen bereiken dan de *Alert*¹ heeft gedaan op Grant-land. Ik acht het waarschijnlijk dat het ijs, dat zulke groote moeilijkheden aan MARKHAM opleverde ten Noorden van Grantland, niet zeer verschillend was van het ijs, dat onzen sleden belette in de nabijheid van Rudolf-eiland² vooruit te komen. Ik spreek hier niet van de meer of minder groote dikte der ijsvelden; ik spreek van de moeilijkheden van een tocht, welke toe te schrijven zijn aan de ongelijkheid van de oppervlakte. De vracht van de sleden moet niet vastgesteld worden naar den grondslag van wat de mannen en honden kunnen trekken, maar van de grenzen, die gesteld worden door het oneffen terrein, waarop de tocht gemaakt moet worden. En dit gewicht moet op het ijs in de nabijheid van de kust volstrekt niet hooger zijn dan 250 K.G., het gewicht van de sleden eronder begrepen; anders zouden de sleden breken en geen dienst meer kunnen doen na slechts weinige dagmarschen, of men zou gedwongen worden de lading te lossen en den weg gelijk te maken.

„Men moet niet vergeten, dat, van welke plaats men ook uitgaat, er altijd in de buurt van de kust een streek zeer moeilijk ijs bestaat. Dit is gemakkelijk te begrijpen, wanneer men in aanmerking neemt, dat met de landwinden de ijsmassa's van de kust afdrijven en dat die ijsmassa's, door den zeewind naar de kust teruggedrongen, zich op elkaar stapelen op de zwakke plaatsen, die gevormd worden door het nieuwe ijs. Men kan zeggen, dat dit gedeelte van moeilijk ijs zich uitstrekt tot ongeveer 120 mijlen (1 mijl = 1855.11 M.), zooals waargenomen is bij 't voortdringen van CAGNI's expeditie. Het overschrijden van deze streek zal een tijdperk op zich zelf uitmaken bij een nieuwe expeditie. Gedurende dit tijdperk

1) Bedoeld is de Engelsche Pool-expeditie onder Nares in 1875-76.

2) Expeditie van den hertog der Abruzzes 1899-1900.

dat ook het koudste is, moet men zich bedienen van veel manschappen, om zich een weg te kunnen banen waar dat noodig is: van sterker materiaal, van warmere slaapzakken en van een overvloedig rantsoen. In één woord: men moet er vooral voor zorgen, dat het materieel in orde blijft en dat de deelnemers niet ziek worden. Wanneer deze streek voorbij is schijnt het ijs betrekkelijk beter te worden; ik zeg „betrekkelijk” omdat de geringere beletsels ook veel afhangen van den weerstoestand vóór en gedurende de expeditie. Hier zal een tweede tijdperk beginnen, dat geheel verschillend is van het eerste. Men zal met weinige en uitgezochte personen verder moeten gaan, met vele honden, die gewend zijn aan het trekken van de sleden gedurende het eerste deel van de expeditie en die gekozen zijn uit de gewilligste en sterkste, en verder met licht materieel.

„Een expeditie, die, om de Pool over de bevroren zee te bereiken, ongeveer den 20en Februari vertrok van een breedte, die reeds in die streken door een schip is bereikt ($82^{\circ}29'$) zou zich met dezelfde snelheid als CAGNI voorttrekkend, na 20 dagen, tegen den 10en Maart op de breedte van 84° moeten bevinden, op het ijs, dat ver van de kust verondersteld wordt gemakkelijk te zijn. Van dit punt zou men met provisie voor 80 dagen, een grooter aantal honden en sleden dan CAGNI had, en hetzelfde aantal personen, snel naar het Noorden moeten voorttrekken, 10 mijlen per dag afleggend, en indien men de Pool niet bereikt, zou men er toch dicht bij komen, om daarna terug te keeren naar de 84° en rechtstreeks te landen op de Noordkust van Groenland. Daar zou men depôts van materiaal en versche levensmiddelen kunnen vinden; en ook in de maanden Juni en Juli, wanneer het moeilijk is op de bevroren zee vooruit te komen, zou men naar het schip terug kunnen keeren door langs de kust af te zakken.

„Wanneer men dus geen rekening houdt met de moeilijkheden van het ijs, die in beide streken gelijk zijn, biedt Groenland de volgende voordeelen aan boven den Frans Jozef-

archipel: de trechtervormige noordelijke monding van het Robeson-kanaal, met Grantland in het Westen, en Groenland ten Oosten, moet de beweging van het ijs naar het Zuiden tegenhouden gedurende de lente, wanneer de expeditie noordelijk voorwaarts trekt, en moet zoo het afdrijven beletten, dat den dagmarsch van CAGNI, vooral gedurende het eerste gedeelte van de expeditie zoozeer verminderde. De Frans Jozef-archipel, die een driehoekigen vorm heeft met de punt naar het Noorden gericht, vormt een moeilijk punt om te landen, en een groep die het kamp op Rudolf-eiland wil bereiken, kan hetzelfde overkomen wat met CAGNI gebeurde, n.l. zij kan gedwongen worden een grooteren weg af te leggen, omdat zij den top is voorbijgegaan met het afzakken naar het Zuiden. Op Groenland bestaat dit gevaar niet, omdat het schip of het kamp van waar de expeditie rechtstreeks naar de Pool kon vertrekken, ten Zuiden van andere kusten ligt, zoodat de expeditie bij den terugkeer, ook wanneer zij afgewerkt is, door de kust te volgen, gemakkelijk het kamp zal kunnen terugvinden.

„Het doel der expeditie was om met een schip langs eene kust zoo ver mogelijk naar het noorden door te dringen, en om dan van uit de overwinteringsplaats met sleden naar de Pool verder te trekken”.

Langs een kust! Goed; maar welke kust?

Voorloopig kent men slechts twee landcomplexen, welke door hun ver-noordelijke ligging in aanmerking komen om het uitgangspunt te leveren voor den definitieven sledetocht: den Frans Jozefs-archipel in het oostelijk halfrond en Grant-land met Noord-Groenland in het westelijk Halfrond.

De kusten van beide land-massa's zijn per schip tot op zeer hooge breedte te bevaren, indien tenminste de ijstoestanden betrekkelijk gunstig zijn. Bij ongunstige ijstoestanden, heeft de Poolreiziger eenvoudig niet de minste kans op succes.

De hertog der Abruzzen en CAGNI behaalden hun resultaten

in het oostelijk halfrond, PEARY daarentegen houdt zich bij den weg door Smith Sond, door hem stoutweg betiteld als: „the american route to the Pole”. Hij beschouwt het gebied noordelijk van Smith Sond zelfs eenigermate als zijn privé exploratie-terrein; ja, hij neemt het kwalijk als andere reizigers — niet-Amerikanen nog wel — zich in zijn domein komen vertoonen. SVERDRUP, de bekende metgezel van NANSEN, die later een hoogst merkwaardige Poolreis uitvoerde in de wateren noordwestelijk van Jonessond, weet daarvan een typisch staaltje mee te deelen.

Hij was aanvankelijk voornemens geweest, Groenland om te varen; en bevond zich in den nazomer van 1898 met zijn schip in Rice-sstraat, ter hoogte van de invaart van het Kane-bekken. De Noren, die dat jaar niet verder met de *Fram* hadden kunnen doordringen, hielden zich onledig met het doen van verkenningstochten en het houden van jachtpartijen. Op een dier tochten werd ook de Hayes-fjord, een lange fjord welke een diepe insnijding maakt in de kustlijn van Ellesmere-land, verkend. Nadat de fjord tot aan haar binnen-eind was gevolgd, begaven de Noren zich weer naar de uitmonding, waar zij een kamp hadden en een tent bewoonden. Hier kregen zij plotseling bezoek van PEARY, wiens schip wat verder noordelijk in het ijs vastgevroren lag. De Amerikaan was zoo verstoord over wat hij meende dat een inbreuk was op zijn rechten, dat hij reeds na een paar minuten weer verdween!

Nu moet men weten, dat het op Pool-expedities de grootste kwelling is, na maandenlang samenzijn met altijd dezelfde menschen, geen aanraking te kunnen krijgen met nieuwe personen, geen nieuwe gezichten te aanschouwen en nooit eens andere mannen te hooren praten over frissche, nog niet afgekauwde onderwerpen. PEARY had vele maanden lang geen vreemde ontmoet, en.... na enkele minuten brak hij het onderhoud af en begroef hij zich opnieuw in de eentonige ijseenzaamheid, met zijn eigen gezellen. Zoo nukkig, zoo hard was hij ook tegen de eigen makkers; ja het gebeurde, dat hij op

zijn voorlaatsten tocht twist kreeg met zijn dokter (die hem van een zware ziekte had genezen), en er niet toe kon besluiten, den twist uit de wereld te maken, door de hand der verzoening uit te steken.

Deze man van onbuigzame starheid, die zoo volkomen opgaat in zijn levensdoel, heeft het zich nu eenmaal in het hoofd gezet, dat een burger der Vereenigde Staten de sterren en strepen moet planten aan de Pool, vóór een reiziger van andere nationaliteit daar geweest is; en dat verder hij, PEARY, die Amerikaan moet wezen. Voorts, dat de Pool moet worden bereikt door Smith Sond „de Amerikaansche route”, dat de groote eilanden die deze route ten Oosten en Westen afbakenen moeten worden bereisd, verkend en bestudeerd door Amerikanen, en dat eindelijk geen oogenblik mag worden gerust, vóórdat het gestelde doel ook werkelijk is bereikt.

En zoo heeft hij nu pas weer van de Amerikaansche regeering een nieuw verlof gekregen van drie jaar, om in Juni of Juli a.s. voor de zooveelste maal naar het Noorden te gaan om... de Pool te zoeken en, misschien! te vinden.

* * *

PEARY werd den 6en Mei 1856 in den Staat Pennsylvanië geboren, waar zijn ouders zich tijdelijk bevonden. Hij is gesproten uit een geslacht van geharde, avontuurlijk aangelegde hout-hakkers in den Staat Maine. Er stroomt Fransch bloed door zijn aderen, zooals trouwens reeds blijkt uit zijn naam, welke een verbastering is voor het Fransche „Pierre”. Het is deze gedeeltelijk Fransche origine, aan welke de reiziger zijn levendige verbeeldingskracht en zijn hardnekkig optimisme, ook in de moeilijkste omstandigheden, dankt. Toen PEARY drie jaar oud was stierf zijn vader en keerde zijn moeder naar Maine terug, waar zij zich weer voegde bij haar vrienden in Portland. Daar groeide de knaap op. Wonende aan zee, leerde hij al spoedig uitstekend zwemmen, roeien en zeilen; en, als het ware onopgemerkt, ontwikkelde zich bij hem dat zoo merkwaardige zintuig van den kunstbewoner voor de wisselingen van ebbe en

vloed, getijden en stroomingen aan een stormachtige kust. Maar ook de bosschen en uitgestrekte velden waren nabij; en zoo werd hij een onvermoeid wandelaar, een ontdekker en onderzoeker in de bergstreek zijner omgeving, een behendig schutter, een waarnemer, een verzamelaar van vogels, insecten en bloemen, Zooals uit alle getuigenissen van tijdgenooten blijkt, was hij een stevige, gezonde, natuurlijke jongen, volstrekt niet vroeg rijp of buitengewoon, tenzij misschien door zijn hartstocht voor de studie der natuur en het buitenleven. Ook was hij uiterst vasthoudend en doorzettend in al wat hij ondernam, een eigenschap die veel van zijn later succes in wat hij ondernam verklaart. GEORGE T. LITTLE, een oud vriend uit zijn jongensjaren, roemde aldus zijn bekwaamheid in het opzetten van vogels: „Hij (PEARY) trachtte er steeds met de grootste zorgvuldigheid naar, de vogels die hij opzette, een natuurlijke houding te geven. En met trots kon PEARY dan verklaren, dat hij niet — zooals sommige vaklieden — te vinden was voor 't opzetten van vogels, van wier voorkomen en gewoonten hij niets afwist”.

Toen PEARY 21 was, promoveerde hij aan het Bowdoin College, bij welke gelegenheid hij verschillende prijzen behaalde en de tweede plaats veroverde onder 51 candidaten. Vooral blonk hij uit in de wiskundige en ingenieurs-wetenschappen. Een door hem geschreven examen-opstel werd bekroond. Maar ook aan de verschillende takken van sport, die aan zijn college beoefend werden, nam hij deel; en zijn vrienden weten zich zelfs nu nog te herinneren, hoe een uitstekend hardlooper en springer hij was. En, typisch, de deelnemers aan zijn Pool-expedities hebben steeds gezegd, dat hij zich verreweg de beste en meest volhardende looper van allen toonde.

Zijn moeder, een vrouw van groote wilskracht en een doortastend karakter, oefende veel invloed op' de ontwikkeling van haar eenigen zoon. Zij ging met hem mee toen hij student werd; en richtte hem een huiselijk interieur in, waar zijn vrienden steeds welkom waren. Ja, in de jaren dat andere jongens al lang de deur uit zijn, bleef PEARY'S moeder zijn metgezellin en vertrouwde.

Kort na zijn studie-tijd verbaasde PEARY zijn vrienden, door zich in het bergland van Maine terug te trekken, waar hij zich in het kleine stadje Freyeburg vestigde als landmeter. Naar uit de berichten van dien tijd valt op te maken, was er daar in 't geheel geen werk te doen als landmeter; maar PEARY dwaalde door de bergen, bestudeerde de vogels en den plantengroei en nam niemand in zijn vertrouwen. En al dezen tijd vermeerderde hij — zonder het zelf nog te beseffen — zijn geschiktheid als ontdekkingsreiziger.

In 1879, toen hij 23 was, kreeg hij een betrekking aan de afdeling voor de „Coast and Geodetic Survey” te Washington, waar het voornaamste werk dat hem werd te doen gegeven, bestond in het teekenen van kaarten. Twee jaar ongeveer nadat hij in functie was getreden, huurde hij plotseling op eenigszins geheimzinnige wijze een kamer in de buurt van zijn bureau, en bracht daar een week of wat door met zich voor te bereiden voor een ingenieurs-examen, dat kort daarop aan het departement van marine zou worden gehouden. Van de 40 kandidaten, die er aan deelnamen, slaagden er vier, o. w. PEARY als allerjongste. En zoo trad hij met den rang van luitenant in dienst als marine-ingenieur.

Het eerste jaar in zijn nieuwen rang werd hem opgedragen rapport uit te brengen over den bouw van een havenhoofd, dat — volgens het zeggen van de aannemers — niet voor het geraamde bedrag was te maken. De jonge ingenieur achtte het niet alleen mogelijk het voor den opgegeven prijs te doen; maar beweerde zelfs dat het werk minstens \$ 25,000 beneden de raming kon worden uitgevoerd.

De Minister van Marine droeg PEARY op, het hoofd zelf te bouwen, ofschoon het geven van een dergelijke opdracht aan iemand, die zoo weinig praktische ervaring had, wel gewaagd mocht heeten. Gedurende het werk kreeg PEARY de gele koorts; maar dag aan dag liet hij zich in een ziekenstoel naar het strand brengen, om op de plaats zelf de uitvoering van het werk te leiden. En niettegenstaande door velen was voorspeld,

dat het werk zou mislukken, kwam het hoofd tot stand niet alleen, maar werd bij den bouw \$ 30,000 bespaard. Dit schitterend succes, reeds dadelijk in den aanvang van zijn loopbaan, maakte, dat PEARY werd benoemd tot tweede-chef van het corps ambtenaren en beampten dat in Nicaragua de opmetingen deed voor het Inter-Oceanisch kanaal. De daarbij door hem opgedane ondervinding zou hem later als ontdekkingsreiziger van het grootste nut zijn: hij leerde n. l. met het volk omgaan, het te leiden, en dat nog wel een half-wild volkje. Hij deed ondervinding op van het uitrusten van expedities, van het kampeeren onder moeilijke en onaangename omstandigheden, van het doorkruisen van woeste en onbewoonde oorden. In het kort: hij leerde de kunst van pionierswerk te organiseeren, en hij verkreeg de bekwaamheid, ook in de meest vijandig gezinde omgeving voor eigen veiligheid te kunnen zorgen,

Tot op het tijdstip van zijn terugkeer uit Nicaragua, in 1835, was de gedachte aan Pool-tochten nooit bij hem opgekomen. Maar de bodem was nu bewerkt; en het zaad zou niet op zich laten wachten.

„Op zekeren avond” — schreef hij later — „kreeg ik te Washington in een tweede-hands boekwinkel, waar ik veel kwam, een artikel in handen over het ijs in het binnenland van Groenland. Een snaar, die reeds in mijn jongensjaren krachtig bij mij had getrild, toen ik het eenig-mooie boek van KANE las, kwam opnieuw in beweging. Ik las alles, wat ik over het onderwerp kon machtig worden; ik merkte op hoezeer de ervaringen van NORDENSKJÖLD, JENSEN en anderen onderling verschilden; en het werd mij duidelijk, dat ik er zelf op uit moest, om te gaan kijken hoe het er daar in dat groote geheimzinnige binnenland uitzag.”

Niemand wist toen nog of Groenland een eiland was, dan wel of het een deel was van een groot Pool-continent; niemand had in die dagen nog beproefd, het uitgestrekte binnenland van Groenland te doorkruisen. PEARY ontwierp een plan voor een expeditie, dat werd voorgedragen in een bijeenkomst van

de Amerikaansche Nationale Akademie van Wetenschappen; maar het kenschetst hem, dat hij op eigen gezag voortgang gaf aan de zaak en zijn eigen plannen ten uitvoer bracht. Na van het departement van marine verlof te hebben gekregen, vertrok hij naar Groenland in Mei 1886. Ofschoon deze expeditie eigenlijk meer bedoeld was als een voorloopige verkenningsstocht, slaagde PEARY erin, meer dan 100 E. M. in het binnenland door te dringen, en het werkelijke plateau van de eeuwige sneeuw te bereiken, wat vóór hem aan niemand was gelukt. Geen blanke was vóór PEARY zoo ver het binnenland in geweest, of had de ijshoogvlakte zóó ver beklommen. Deze korte verkenningsstocht — PEARY was nauwelijks zes maanden uit Washington weg geweest — strekte in hooge mate tot verrijking van onze algemeene kennis; bovendien werd PEARY er door in staat gesteld, praktische plannen te ontwerpen voor latere tochten, waarbij door hem voorstellen werden gedaan betreffende de te volgen routes, om Groenland in de breedte over te steken.

Het was PEARY echter niet gegeven, onmiddellijk te mogen overgaan tot tenuitvoerlegging zijner plannen. Ja, zelfs moest hij tot zijn bittere spijt ervaren, dat een ander hem voor was geweest; dat een ander zijn plannen had verwezenlijkt. Twee jaar later toch werd Groenland voor den eersten keer in de breedte overgestoken door NANSEN.

Wijl in den tusschentijd de belangstelling in het Nicaragua-kanaal weer was aangewakkerd, bracht PEARY daar volle twee jaar door met het leiden der opmetingen, waarna hij (in 1888) werd uitgezonden om toezicht te houden op den bouw van het nieuwe droogdok aan de League Island Navy Yard in Philadelphia. Datzelfde jaar trad hij in 't huwelijk met mej. JOSEPHINE DIEBITSCH, die bestemd was een belangrijken invloed te hebben op zijn levenswerk.

Al dezen tijd hadden de plannen voor nieuwe ontdekkingsreizen in het Noorden hem geheel in beslag genomen; hij had al zijn vrijen tijd daaraan gegeven, vooral aan het vraagstuk der

uitrusting en der voortbeweging, welke beide punten in werkelijkheid beslissend zijn voor het al of niet slagen van een expeditie. PEARY was toen op het toppunt van zijn fysieke kracht. Destijds beschikte hij over een bijna onbegrijpelijk uithoudingsvermogen. FREDERICK COOK, de geneesheer, die hem op enkele expedities heeft vergezeld, verhaalt dat PEARY'S doorzettingsvermogen bijna onbegrensd is. De verhalen over zijn tochten maken er telkens melding van, dat bij gelegenheden, waarbij alle overige tochtgenooten totaal uitgeput en moedeloos waren geworden, de kracht en de energie van hun leider hen als het ware ontlastten van allen druk, hun weer moed en opgewektheid schonken en het onmogelijke mogelijk schenen te maken.

Een gezagvoerder van dien stempel kan verzekerd zijn van de vereering zijner volgelingen, ook al is hij een zwijgende, ja zelfs koele natuur. Want men stelt in hem een volkomen vertrouwen. Vele personen, die PEARY kennen, hebben zich dikwijls met verbazing afgevraagd, waaraan hij zijn machtigen invloed op anderen te danken had. En het antwoord op die vraag moet luiden, dat hier niets anders in het spel zijn dan de ernst en vastbeslotenheid van een man, die, met een eenmaal vastgesteld en weloverwogen plan voor oogen, bereid is hemel en aarde te bewegen om het ten uitvoer te brengen.

Indien PEARY als expeditie-leider ook al fouten moge hebben begaan, dan zijn die te verklaren uit zijn verwonderlijke zelfgenoegzaamheid, een zelfgenoegzaamheid die niet vraagt om raad, evenmin als om sympathie. Voor hem, die het doel van zijn expedities scherp omljnd vóór zich ziet, zijn de manschappen misschien wel eens te zeer instrumenten, welke met onbewogen nauwkeurigheid gehanteerd worden ter bereiking van het wit, door hem alleen in het oog gevat.

Zoo was de man, die in 1891 er op uitging om de Noordkust van Groenland te ontdekken en — als het kon — de Pool te bereiken. Hij zette de plannen voor dezen tocht in het kort uiteen bij een aantal vereenigingen en instellingen, en hij

slaagde erin, verschillende bijdragen te ontvangen, welke door hem werden toegevoegd aan zijn spaarpenningen en hetgeen hij van zijn beste vrienden en naaste omgeving had ontvangen. Op die manier werd het hem mogelijk een schip te huren, en nadat hij van den minister van marine anderhalf jaar verlof had gekregen, werd in Juni '91 in gezelschap van mevr. PEARY de reis aanvaard. Reeds dadelijk in den beginne trof hem een ongeluk, dat de meeste andere mannen rechtsonkeert zou hebben doen maken. Het roer van het schip werd door een drijvend ijsveld getroffen; het stuurrad draaide met groote snelheid, en PEARY kreeg een bout tegen het been, zoodat het brak. De breuk werd dadelijk gezet door dr. COOK, en PEARY werd op een plank vastgebonden. Ofschoon de schokken van 't schip door de herhaalde botsingen tegen het ijs den reiziger afschuwelijke pijnen veroorzaakten, beval PEARY, dat de reis Noordwaarts zonder oponthoud moest worden voortgezet. Als hoofdkwartier voor deze expeditie werd de Mc. Cormick-baai gekozen, waar een betrekkelijk geriefelijk huis werd gebouwd. Van daar ook zou de tocht dwars door Groenland worden ondernomen. In het voorjaar 1892, toen de zon was teruggekeerd, vertrok PEARY — wiens been genezen was — met één metgezel, ASTRUP, voor zijn langen tocht over het ijs, dat het binnenland van Groenland overdekt. De ontdekkingsreiziger zelf noemde dit later zijn „witten tocht”. Den geheelen winter had hij zich daarop voorbereid. PEARY nam slechts 20 honden mee, maar het waren uitgezochte exemplaren. Het was een allermerkwaardigste tocht.

Het binnenland van Groenland is eenvoudig een hoog, onafgebroken plateau van sneeuw, dat zich van 5000 tot 8000 ja soms zelfs 10,000 vt. boven zeepil verheft: een reusachtig, glinsterend wit schild van een 1200 E. M. lang en 500 mijl breed, dat rust op de bergen eronder. Het is een Pool-Sahara, waarbij vergeleken de Afrikaansche Sahara onbeteekenend is. Want in deze bevroren Sahara van het Groenlandsche binnenland bestaat geenerlei leven, noch dierlijk, noch plant-

aardig; en ook geen stukje rots en geen korreltje zand zijn te zien. De reiziger, die door deze sneeuw- en ijswoestenijen trekt, ziet, behalve zichzelf en zijn metgezellen, slechts drie dingen in de wereld; den ontzaglijken dom van den killen, blauwen hemel, de oneindige uitgebreidheid der witte vlakke, en de koude witte zon. Anders ziet hij niet. Bovendien weet de reiziger in deze vrieswoestijn, dat op geen enkele plek gedurende zijn marsch de hoogste rotstoppen en bergspitsen onder hem, dichterbij zijn dan 1000 à 5000 vt. onder de sneeuwlaag.

Over deze hooggelegen sneeuwvlakte nu, waar, zelfs zonder de felle koude en het oogpijnigende ijsgeschitter het reizen door de meeste lieden uiterst onaangenaam zou worden gevonden, trok PEARY Noord-Oostwaarts. Hij regelde zijn koers naar het kompas en heesch, als dat kon, een zeil op zijn slede. In 40 dagen werden 600 mijl afgelegd; en op den 4^{en} Juli kwamen de beide reizigers aan bij de rotsen der verbrokkelde Noord-oostkust van Groenland, vóór hen nog door geen blanke gezien.

Op een hoogen heuvel, door PEARY Navy Cliff gedoopt, werd een cairn (steenhoop) gebouwd, waarboven de sterren en strepen werden geplaatst. De met ijs bedekte wateren aan den voet van Navy Cliff kregen den naam Independence Bay (de kust was immers op onafhankelijkheidsdag bereikt); en het land aan den overkant van de baai werd door PEARY „Melville- en Heilprin-landen” gedoopt.

Na alzoo het doel van den tocht te hebben bereikt en de vermoedens omtrent het eiland-karakter van Groenland te hebben versterkt, keerden PEARY en ASTRUP terug naar Mc. Cormick Bay, waar zij in Augustus aankwamen, en vanwaar de terugtocht naar New-York werd aanvaard. De expeditie was een schitterend succes geweest; PEARY mocht van verscheiden geleerde genootschappen medailles ontvangen; en PETERMANN'S MITTELUNGEN stelde voor, Noord-Groenland voortaan Peary-land te noemen.

Maar PEARY was niet tevreden; hij wilde er weer op uit. De

kansen stonden weinig gunstig. Geld had hij niet meer; een schip had hij evenmin en hij telde slechts weinig vrienden, die rijk waren. Bovendien hadden enkele genootschappen die hem den vorigen keer hadden geholpen, ditmaal geen fondsen voor een dergelijk doel beschikbaar. Ook was zijn verloftijd om; en aan Marine had men weinig zin hem nog langer te missen. Maar PEARY had het zich in het hoofd gezet, dat hij gaan zou, en niets kon hem daarvan afbrengen. De manier waarop hij aan geld wist te komen, legde een nieuw getuigenis af voor zijn wilskracht en doorzettingsvermogen. Men schreef November 1892; en om geheel gereed te zijn om den volgenden zomer op tijd te vertrekken, moest hij binnen de zes maanden het geld bij elkaar hebben en tevens klaar zijn met de uitrusting van schip en expeditie. Hij liet dan ook geen minuut verloren gaan. In de eerste plaats spande hij alle krachten in om een verlenging van verlof te krijgen tot een termijn van drie jaren. Toen ging hij een rondreis maken om voordrachten te houden. Naar door zijn manager J. B. POND is geboekstaafd, sprak PEARY 168 keeren in 96 dagen tijds, en verdiende daarmee \$ 13,000.

Gedurende deze tournée liet hij zich vergezellen door een stenograaf, wien hij de hoofdstukken van zijn boek dicteerde; bovendien werden in deze zelfde drie maanden alle détails voor de uitrusting der komende expeditie geregeld. Sommige vereenigingen kwamen met bijdragen uit den hoek; de *New-York Sun* betaalde hem \$ 2000 voor brieven, in dat blad verschenen enz. Ook mevr. PEARY schreef een boek, dat goed verkocht werd. Zoo kwam het geld bij stukjes en beetjes binnen. PEARY huurde de *Falcon*, en rustte haar uit voor den tocht. Maar op het laatste oogenblik was er toch nog een tekort, en tot PEARY's groote ergernis zag hij zich genoodzaakt, het ontbrekende aan te vullen door het schip in verscheidene groote havensteden te kijk te stellen. Dit middel bleek voldoende om het nog ontbrekende bijeen te krijgen.

In Juni 1893 werd de reis naar het Noorden aanvaard; alles

liet zich goed, zelfs rooskleurig aanzien; maar toch was deze expeditie bestemd een bittere mislukking te worden, en als zoodanig heeft zij PEARY de grootste teleurstelling zijns levens berokkend.

Na PEARY met zijn tochtgenooten op de plaats van bestemming te hebben gebracht, vertrok de *Falcon*, maar verging onderweg met man en muis. PEARY vernam dit pas een jaar later. Tegen beter weten in had de Poolreiziger een talrijk expeditiekorps meegenomen; maar tengevolge van allerlei quaesties en ruzies vertrokken bijna allen met de eerste boot, die tot ontzet was komen opdagen, naar huis terug, PEARY met slechts twee man achterlatend: zijn trouwen neger MATT HENSON en HUGH J. LEE. Slechts één lichtpost was er in al dit duister te bespeuren geweest: mevr. PEARY had in het Hooge Noorden aan een meisje het leven geschonken, de kleine ANIGHITO, „het sneeuwkindje”. Door dit wegloopen van zijn mannen kwam PEARY in groote moeilijkheid. Zijn geld was op, zoodat aan mevr. PEARY werd opgedragen, — zij was met het ontzet-schip terug gegaan — het geld bijeen te brengen, noodig om de achtergeblevenen te halen. PEARY's ijzeren wilskracht was onverzwakt gebleven. Hij had zich nu eenmaal voorgenomen te beproeven, naar de Pool te gaan over het ijsdek in 't binnenland van Groenland; en hij ging! De ontberingen, die hij en zijn gezellen op dezen tocht hebben moeten verduren waren van dien aard, dat het eenvoudig een wonder is, dat de reizigers er het leven hebben afgebracht.

PEARY, LEE en HENSON vertrokken in April 1895.

Reeds dadelijk hadden zij ongeluk na ongeluk, tegenslag na tegenslag. Een bergplaats met 1400 pond gedroogd vleesch kon niet worden teruggevonden; en ofschoon dit de kans op hongerdood aanzienlijk deed toenemen, werd de tocht voortgezet door de karavaan, bestaande uit drie mannen, 42 honden en vijf sleden. LEE werd ziek, liet de anderen al het werk doen en hield den boel erg op. Dikwijls moest hij op een slee worden gelegd en voortgetrokken. De honden vochten voortdu-

rend met elkaar, maakten het tuig in de war, en een der dieren werd dol. De eene slede na de andere diende te worden achtergelaten. Zij moesten zich voor voedsel behelpen met bevroren vleesch, zoo'n beetje geweekt in lauwe thee. Ja, op een gegeven oogenblik begonnen de mannen zich het vleesch te ontzeggen, om het te bewaren voor de honden. Maar nog steeds ging de reis in noordelijke richting. Vijfhonderd E. M. van het uitgangspunt verwijderd, waren zij er, met een zieken metgezel en elf bijna onbruikbaar geworden honden, allerellendigst aan toe. Alles hing er nu van af, de muskus-ossen te vinden, die PEARY drie jaar te voren aan de kust bij het open water had gezien. Waren de dieren eenmaal gevonden, dan was het nog een tweede quaestie, hen neer te leggen. Nog waren zij 30 mijl van Independence Baai verwijderd, toen LEE — die eenvoudig niet verder mee kon — werd achtergelaten met een deel van de nog overgebleven voorraden. PEARY en HENSON met een lichte slede en de sterkste honden, spoedden zich voorwaarts. De rotsachtige bodem belemmerde de slede in 't voortglijden, zóó dat de mannen dikwijls genoodzaakt waren, de honden bij het trekken te helpen. Hun voetbedekking was gescheurd en versleten, de mondkost verminderde schrikbarend snel en.... nog altijd geen wild te zien. Op eens wenkt PEARY, die vooraan gaat, HENSON, het geweer te brengen. Na de honden te hebben vastgebonden, kruipt de neger, bevend van opgewondenheid naar voren. PEARY wijst zwijgend naar een pool-haas; maar hij is te zeer bevangen door den honger en laat HENSON schieten. HENSON zelf is zoo zwak, dat hij — ofschoon languit op den grond liggend en het geweer steunend op een vast punt — het doel mist; maar met een tweede schot legt hij den haas neer. HENSON loopt dan terug om de lamp en het kookgerei te halen; maar de honger is den mannen te machtig, zij kunnen niet wachten en verslinden het beest rauw.

Daarna werd het zoeken naar wild voortgezet; en reeds had de wanhoop zich van hen meester gemaakt, toen eindelijk een

grootte kudde muskus-ossen in het zicht kwam. Maar in het eerst waren zij te zenuwachtig om te mikken. Toen vlogen zij er op af, en begonnen maar in het wilde te schieten. Zij bemachtigden hun prooi.

Het vinden van deze muskus-ossen had hun het leven gered; maar nog vreeselijker avonturen zouden volgen. Toen de Oostkust bereikt was begreep PEARY, dat verder voortgaan onmogelijk was.

Hij moest terug. En zoo begon dan de vreeselijke tocht naar het zuiden. Onderweg werd allengs alles achter gelaten. Zij wierpen hun slaapzakken, hun instrumenten, geweren, ammunitie, hun overbodige kleeren, ja hun gebedenboek weg; zelfs hun tent! Zij scheurden uit hun boek voor sterrekundige waarnemingen de drie bladzijden, die zij noodig hadden voor hun berekeningen en smeten de rest weg. LEE, dien zij natuurlijk hadden gehaald, toen zij weer vleesch hadden, was bij hen. Zij waren op weg gegaan met 42 honden en vijf sleden; maar zij beschikten nu nog slechts over één slee met twee honden. Gedurende vijf dagen leefden zij van een paar beschuiten met wat thee. Een van de honden werd geslacht en opgegeten; de andere hond kreeg zijn deel van het maal. Ten slotte was alle voedsel op, en nog waren zij 20 mijl verwijderd van het kamp van vertrek. En al dien tijd pijnigde hen de vrees, dat de Eskimo's verraderlijk zouden hebben gehandeld en hen aan een zekeren hongerdood hadden prijs gegeven. Na twee dagen hongerijsden kwamen zij eindelijk aan het doel, deze drie magere, uitgeteerde geraamten. Eén uitgehongerde hond kwam, een mijl achter hen, nakruipen. Maar — zij vonden de voorraden onaangeroerd.

Zij bleven nu wachten op een schip; zij telden de dagen en werden hoe langer hoe moedelooser, totdat eindelijk toch werkelijk de hulp-expeditie opdaagde. Mevr. PEARY was er in geslaagd een aantal gefortuneerde mannen belang in te boezemen voor het werk van haar man.

De teleurstellingen en gevaren op dezen ongelukkigigen tocht

vestigden bij PEARY de overtuiging, dat zijn werkzaamheid als Poolreiziger voor goed was afgelopen; maar hij had gerekend buiten zijn eigen geestkracht en volharding, buiten zijn eigen geestdrift. Ternauwernood hersteld van de vermoeienissen dezer derde expeditie, hield hij zich al weer bezig met het ontwerpen van nieuwe plannen.

In 1896 en '97 maakte hij twee reizen naar het Noorden; als buit bracht hij de reusachtige meteor-steenen van Kaap York mee naar huis: de grootste ter wereld.

In 1898 verscheen zijn boek, getiteld: *Northward over the Great Ice*.

In datzelfde jaar sprak hij te Londen in een vergadering van de Royal Geographical Society, waar hem veel eerbewijzen ten deel vielen.

De betoonde sympathie deed hem besluiten, het streven naar de Pool niet op te geven, doch het integendeel tot zijn levensdoel te maken. Ter bereiking van het doel hadden de ervaringen op vroegere tochten hem geleerd, vooral heil te verwachten van de volgende middelen: een kleine groep met den leider zelf gaat voorop; aan de uitrusting der groepen wordt de grootst mogelijke zorg besteed, daarbij wordt gebruik gemaakt van de door PEARY zelf uitgedachte verbeteringen; van de hulp van Eskimo's wordt gebruik gemaakt, hun wijze van kleeding en voeding wordt nagevolgd; vele honden worden gebezigd; bij den definitieven „stormloop” naar de Pool zijn, reeds van te voren, op verschillende punten langs den weg depôts met levensmiddelen aangelegd, welke op regelmatige afstanden van elkaar verwijderd zijn.

* *

Met het vaste voornemen beziel, zijn werk voort te zetten, zag PEARY zich den weg tot de laatste en belangrijkste twee expeditiën geëffend door veel financieelen en stoffelijken steun van buitenaf. In 1897 waren invloedrijke vrienden erin geslaagd voor hem een nieuw vierjarig verlof te verwerven. Bovendien

was de *Peary Arctic Club* tot stand gekomen, welke zich in de eerste plaats ten doel stelde, PEARY in de voorbereiding zijner expedities en de bijeenbrenging der benoodigde gelden behulpzaam te zijn. De bekende New Yorksche handelsman en bestuurder van het Amerik. Museum van Nat. Hist. de heer MORRIS K. JESUP trad op als president der P. A. Club, terwijl HERBERT L. BRIDGMAN optrad als secretaris. Het geld kwam bijeen en PEARY kon in den zomer van 1899 voor de 6e maal naar het Noorden gaan.

Hoewel ditmaal noch de Pool zou worden bereikt, noch het Pool-record door PEARY verbeterd, leverde de expeditie toch groote resultaten op. Het voornaamste was wel PEARY's tocht om de noordpunt van Groenland, en verder langs de noordoostkust naar 't zuiden tot Independence-baai, bij vroegere gelegenheden tot tweemaal toe door hem over het binnenlands bereikt. Bovendien zou deze tocht verscheiden jaren duren; hij is daardoor een der klassieke Poolreizen geworden en vormt in zekeren zin de inleiding tot den succes-tocht in 1905—'06. In den eersten winter maakte PEARY allerlei tochten in Grinnell-land en bezocht onder meer de eerste overwinteringsplaats van de rampspoedige Greeley-expeditie aan de Lady Franklin-baai. Maar hij bracht het niet verder dan den 82en breedtegraad. In een sneeuwstorm had PEARY — reeds den eersten winter — het ongeluk den weg bijster te worden, zoodat hij dagenlang in de felle koude moest blijven rondzwerven, met het noodlottige gevolg, dat zijn voeten bevroren waren, toen hij het kamp eindelijk bereikte. Een langdurige bedlegerigheid was het gevolg, en het eind van de historie was, dat hem een aantal teenen moest worden afgezet. De tweede winter werd doorgebracht in Smith Sond — waar ook de reeds vermelde ontmoeting met SVERDRUP plaats vond. In het voorjaar van 1900 werd nu een poging gedaan om de Pool te bereiken. PEARY volgde de Groenlandsche kust; slechts de neger HENSON (steeds zijn trouwe helper) en eenige Eskimo's waren van de partij. De ongunstige toestand van het zee-ijs deed den spoedmarsch

mislukken; maar PEARY passeerde de verst-noordelijk bereikte breedte, tot welke BRAINARD en LOCKWOOD (van de Greeley-expeditie) aan de kust van Groenland waren voortgedrongen; en het beloop der kustlijn volgende, stelde hij de noordelijkste punt daarvan vast. Hij noemde haar — naar den New Yorker, die hem geldelijk zoo krachtig had gesteund — Kaap Morris Jesup. De reiziger vond ten noorden van Groenland zooveel open water, dat hij daaruit de gevolgtrekking maakte dat het plan, Groenland om te varen (de taak welke SVERDRUP zich aanvankelijk had gesteld) in gunstige jaren uitvoerbaar is. Verder constateerde hij de aanwezigheid van betrekkelijk veel levend wild, als beren, hazen, lemmings en muskus-ossen, zoodat menschen en dieren geen gebrek behoeften te lijden. Den 10en Juni 1900 werd het kwartier bij fort Conger (op Grantland) veilig bereikt.

Inmiddels waren de ijstoestanden in den zomer van dat jaar van dien aard, dat het beloofde schip-tot-ontzet, Smith Sond niet voorbij kon komen, en PEARY dus tevergeefs wachtte op hulp uit het zuiden. De reiziger besteedde daarom den herfst met het bijeenbrengen van proviand, om onbevreesd een nieuwen Poolwinter te kunnen ingaan. Toen het voorjaar was gekomen, werd een tweede poging gedaan om een hooge breedte te bereiken; maar ditmaal werd de tocht een jammerlijke mislukking. Doch de zomer bracht vergoeding; niet één doch twee schepen kwamen hem door Smith Sond hulp en voorraden brengen. Want het in 1900 uitgezonden schip, met mevr. PEARY en het dochtertje aan boord, had de poging niet opgegeven, terwijl de vrienden in New York in den zomer van 1901 weer een schip hadden gestuurd. Echter... PEARY wilde niet mee terug. Hij was uitgegaan om de Pool te vinden; en hij wilde in het voorjaar van 1902 een derde poging beproeven. Het zou hem te zeer aan het hart zijn gegaan, te moeten bekennen in zijn plan niet te zijn geslaagd.

Dit laatste jaar was één groote misère. PEARY, diè deze reis een aantal Eskimo's van Etah en Kaap York mee naar het

noorden had genomen, en die — daar hij uitnemend slag heeft, met deze luidjes om te springen en hij hen door en door kent — inderdaad veel nut en gemak heeft gehad van de Eskimo's, zag de meesten van zijn naef natuurvolkje ziek worden. Allerlei epidemieën braken onder hen uit, en zeer velen stierven. Hen door anderen te vervangen ging niet; trouwens ook in de dichtstbijzijnde Eskimo's-nederzetting, Angmalik, heerschte een besmettelijke ziekte.

Onverstoord verliet echter PEARY in 't begin van Maart zijn schip om Fort Conger te bereiken, waar weer het hoofdkamp voor de deelnemers aan de sledereis werd gevestigd. Twaalf dagen later was men er. Van daar ging het naar Kaap Hecla op de noordkust van Grantland, waar de groote spoedmarsch een aanvang zou nemen. Helaas, naar het westen en het noorden bijna niets dan open water; slechts hier en daar ijs. Toch werd de groote poging gewaagd; en den 1en April verliet PEARY, met zijn mannen de kust. Telkens werd de tocht door open kanalen tegengehouden; hoe talrijker de kanalen werden, hoe kleiner de ijsvelden. Verder voortdringen werd door de ijspersranden voortdurend moeilijker, de tocht zelf, door het vele open water, aanhoudend gevaarlijker, temeer daar ook aan terugkeeren moest worden gedacht. Toen $84^{\circ} 17'$ was bereikt; had PEARY geen keus meer; hij moest eenvoudigweg terug. En het mag bijna als een wonder worden beschouwd, dat die terugtocht over het in beweging zijnde, steeds meer verbrokkelende ijs zonder ongelukken werd volbracht. Maar de honden waren als trekdieren zoo goed als onbruikbaar geworden, en toen PEARY eindelijk, den 15en Mei, bij het Poolschip ter hoogte van Kaap Sabine aankwam, had zelfs hij er voor ditmaal genoeg van. Na 50 maanden van arbeid en strijd tegen de elementen keerde PEARY naar het vaderland terug. Hij had de geografische kennis omtrent Groenland, Grantland en Grinnell-land belangrijk verrijkt door vruchtbare en uitgestrekte sledetochten: hij had in het westelijk halfmond een aanzienlijk hooger breedte bereikt dan eenig reiziger vóór hem; maar hij had

er niet in kunnen slagen het Pool-record voor de Amerikaanse natie te heroveren.

Edoch de volgende poging zou dan toch eindelijk het werk van den onvermoeiden zoeker bekronen met een, zij het ook slechts gedeeltelijk succes. PEARY houdt nu het record! Den 12en Juli 1905 met zijn schip, de *Roosevelt*, van New York vertrokken, verzond hij den 16en Augustus uit Etah, in het noordwesten van Groenland, zijn laatsten afscheidsgroet naar het zuiden.¹

Spoedig nadat de *Roosevelt* den steven noordwaarts gewend had, in Augustus 1905, door de nauwe zeeëngte, die Groenland van Grinnelland scheidt, en die uit de grootendeels bevroren Poolzee het ijs zuidwaarts afvoert, trof men zulk zwaar ijs aan, dat verder voortdringen met groote gevaren gepaard ging. Toch zette men door, en de toestand van de Smith Sond en de kanalen, die, naar het noorden toe, het verlengde vormen van die straat, moet nog betrekkelijk gunstig geweest zijn in dien nazomer; het gelukte althans het schip behouden bij Kaap Sheridan aan de noordkust van Grantland te brengen, op 5 September.

Veiligheidshalve werden den 12en October mondbehoeften en uitrustingsstukken aan wal gezet, en op dien dag zag kapitein PEARY van den top voor Black-Cape voor het laatst de zon aan den horizon.

De winter was een tegenstelling van dien, welke de *Alert*, van de NARES-expeditie dertig jaar geleden op nagenoeg dezelfde plek had ondervonden. De temperatuur bleef betrekkelijk hoog, maar af en toe staken er stormen op, die somtijds aanwakkerden tot woeste orkanen.

Den 21en Februari ving PEARY zijn grooten sledetocht naar de Pool aan, nadat hij eenige hulp-expedities een paar dagen vroeger had vooruitgezonden. Drie dagmarschen brachten hen

1) Peary heeft over dezen tocht een boek gepubliceerd, dat dezer dagen is verschenen. Ik ben niet in de gelegenheid geweest het nog te kunnen gebruiken. Daarom kon ook geen kaart worden opgenomen.

naar Kaap Hecla, en daar waren toen alle tochtgenooten vereenigd. Het waren behalve PEARY zelf, BARTLETT, WOLF, MARVIN, HENSON, RYAN en 21 Eskimo's met 120 honden. Het plan was, dat ééne hoofdexpeditie op weg zou gaan, steunende op vijf hulp-expedities. PEARY hoopte dat deze laatste er in zouden slagen, de gemeenschap te onderhouden met de uitgekozen basis, 20 E. M. westwaarts bij Point Moss, en dat zij voorts de hoofdexpeditie van levensmiddelen zouden blijven voorzien. Groote wakken tusschen het ijs en het zeer ruwe oppervlak van de bevroren zee waren oorzaak, dat men slechts langzaam vooruitkwam; en een aanzienlijk gedeelte van den weg moest met het houweel worden uitgehakt. De eerste zonnestralen kreeg men intusschen weer in 't oog op den 6en Maart, toen men zich op 130 K.M. van het land bevond.

„Op een breedte van $84^{\circ} 38''$ zoo verhaalt PEARY „ontmoette ik BARTLETT, HENSON en CLARKE, wier expedities kampeerden op één rij langs een breede geul tusschen het ijs, die zich van het oosten naar het westen uitstreckte zoo ver men zien kon. Zes dagen later trokken wij de geul over; het was jong ijs dat zich boog onder ons gewicht. BARTLETT en CLARKE werden terug gezonden om voedsel te halen”.

Op deze plaats maakte PEARY een bergplaats, waarin instrumenten geplaatst werden, die de hulp-expedities noodig zouden hebben, PEARY, door zijn getrouwen HENSON voorafgegaan, zette daarna de reis voort, maar drie dagen later begon het hard te waaien; de storm duurde zes dagen, en PEARY en HENSON werden 70 E. mijlen oostwaarts geworpen door het afdrijven van de groote ijsschol waarop zij gekampeerd hadden.

Toen zond men twee van de Eskimo's terug op verkenning. Drie etmalen later waren zij weer in het kamp, het bericht meebrengende, dat er een groot stuk open zee in zuidelijke richting lag, en dat van de hulp-expedities niets te bespeuren was geweest.

„Het was duidelijk” — zoo verhaalt PEARY verder — „dat ik niet langer kon rekenen op hulp van dien kant; onze eenige

kans op een goede voortzetting van den tocht bestond hierin, dat wij, op eigen kracht vertrouwende, van „Stormkamp” — zoo noemden wij onze laatste pleisterplaats — in snelle marschen naar de Pool trokken. Al wat niet volstrekt onontbeerlijk was, werd in den steek gelaten en wij besloten, al onze geestkracht aan te wenden om een record te maken. Op sommige plaatsen was de sneeuw als vastgestampt te midden van het ruwe ijs, zoodat dit weinig moeilijkheden opleverde en wij onze houweelen niet behoefden te gebruiken.

„Onze expeditie bestond nu uit zeven mannen en zes koppels honden, elk met nog geen halven last. Naarmate wij verder kwamen, werd het ijs beter; de schollen werden veel grooter en de breede geulen daartusschen minder talrijk; daarentegen vermeerderde het aantal geulen en spleten; en bijna al de pas gevormde lagen dwars op onzen weg, daar het ijs in het noorden sneller oostwaarts dreef dan het ijs in het zuiden.”

Met geforceerde marschen bereikte PEARY, den 21en April een breedte van $87^{\circ} 6'$. „Ik dankte God”, — zoo zegt hij — „zoo hartelijk kon voor hetgeen ik had bereikt, ofschoon het niet meer dan een zeepbel was, vergeleken met het schitterende juweel waarvoor ik mijn leven had gewaagd. Maar wanneer ik naar mijn overgebleven honden en bijna ledige sleden keek, en dan dacht aan het bewegende ijs en de zoo goed als onbekende uitgestrektheid open water tusschen de plek waar wij ons bevonden en het naburige land, dan begreep ik dat ik de kansen zoo krap berekend had als ik redelijkerwijze doen mocht. Mijn vlaggen werden dus ontplooid van den hoogsten ijstop die binnen ons bereik was, en op een honderd voet afstand liet ik een flesch achter, met een kort bericht en een stuk van de vlag die ik zes jaar te voren om Groenland heen gebracht had. Vervolgens keerden wij op onze schreden terug naar ons vorig kamp, waar wij sneeuw hutten hadden gebouwd, zonder op onze verst bereikte plaats een kamp op te slaan.”

De terugtocht (eigenlijk meer een vlucht) werd belemmerd

door sneeuwstormen. Aan PEARY'S beknopt reisverhaal ontleenen wij daarover het volgende:

„Op den terugtocht was het al juist als op den tocht naar het noorden; de wind bleef maar aanhouden en blies ons voortdurend recht in het gelaat.

„De laatste marsch naar Stormkamp, dat wij — God alleen weet hoe — bereikten onder een verblindenden sneeuwstorm, waar wij recht tegenin moesten, en die ons bijna deed stikken, geschiedde onder omstandigheden, onder welke alleen een Eskimo in staat is richting te houden.

„De sneeuw hutten in Stormkamp waren echte ijsgrotten geworden; de wanden waren bezet met scherpe ijskristallen en ijskegels, en de hutten waren half vol sneeuw gewaaid. Toch waren deze verblijfplaatsen, vergeleken met de bulderende elementen daarbuiten, ware „behouden havens”. Hier werden wij 24 uur door den storm opgehouden; het ijs kraakte en kreunde op de ons bekende wijs. Toen zetten wij onzen marsch voort”.

De reizigers konden het depôt bij het groote kanaal niet terug vinden. PEARY schrijft dan verder: „Toen wij den 84en breedtegraad naderden, kwamen wij in een gebied, waar de hoogopgeperste ijsmuren dicht op elkaar volgden en in alle richtingen liepen. Dit leek mij een kwaad voorteeiken, en ik was dan ook in het minst niet verbaasd, toen mijn Eskimo-verkenner mij — een paar uur later — van den top van een ijsheuvel, door gebaren te kennen gaf, dat wij open water voor ons hadden. En toen ik naar hem toe geklommen was en naast hem stond, zag ik het breede kanaal — een wijde, zwarte strook, die zich zoo ver het oog reikte, naar oost en west uitstrekte. Mij in oostelijke richting wendend, liet ik twee Eskimo's op verkenning uitgaan om een bruikbaren overweg te zoeken. De overigen volgden hen, maar langs een weg, verder van den waterkant verwijderd, waar het ijs gemakkelijker begaanbaar was. Eenmaal deden de verkenners ons het beste hopen, door het sein te geven, dat wij konden overgaan. Maar toen wij de sleden aan den waterkant hadden, was het ijs weer in beweging

gekomen en bleek het onmogelijk het kanaal te passeeren,

„Den volgenden dag zetten wij den tocht oostwaarts voort. en kwamen wij aan een brug van half vastgevroren sneeuwijs. De sleden werden erop gebracht, en reeds waren wij nog slechts een paar meter van het sterkere ijs aan de zuidzijde verwijderd, toen wij niet verder konden, wijl het ijs vóór ons geheel voos en verbrokkeld was, terwijl dat onder onze voeten begon te breken en weg te drijven. Toen volgde een angstige, maar tenslotte met succes bekroonde vlucht om weer op den noordelijken rand te komen. En daar bleven wij vijf treurige dagen wachten, maar steeds naar het oosten afdrijvend, terwijl wij het kanaal voortdurend wijder zagen worden. En de honden verminderden, en de sleden werden opgestookt om 't vuur te krijgen waarop de dieren werden gebraden.

„Op den vijfden dag rapporteerden de beide Eskimo's, die met mij het verkenners-korps uitmaakten, en die ik in oostelijke richting had gestuurd, nieuwgevormd ijs over de geheele breedte van het kanaal en slechts enkele mijlen van onze verblijfplaats verwijderd. Misschien was het ijs wel sterk genoeg om ons in staat te stellen, op sneeuwschoenen den zuidelijken ijs-oever te bereiken, welke nu reeds meer dan twee mijl van ons verwijderd was. Wij lieten geen seconde verbren gaan; want het was duidelijk dat het hier gold: „nu of nooit”. Iedereen bond zich de sneeuwschoenen onder met de grootste zorgvuldigheid; toen vormden wij een wijd uitgezwermde tirailleurslinie en onder doodsche stilte begonnen wij den overtocht.

„Allen waren wij vervuld van onze eigen gedachten; met gespannen opmerkzaamheid hielden wij het oog gericht op onze sneeuwschoenen, welke wij niet van het ijs konden oplichten. De minste onvastheid of wankeling zou onze dood zijn geweest. De dunne korst, welke het donkere water daaronder overdekte boog en gaf mee met ons gewicht bij elken stap dien wij deden, zoodat de ijs-bewegingen zich als golven voortplantten. Ik ben er niet op gesteld nog eens een dergelijke ervaring te doorleven. Eindelijk kwam er dan toch een eind aan dien

langen, bangen overtocht; en toen wij den voet hadden gezet op het sterke ijs aan den zuidkant, waren de zuchten van verademing, die ontstegen aan de borst mijner makkers duidelijk hoorbaar.

Toen wij het kanaal achter ons lieten, zagen wij nog juist dat de smalle ijskorst, die ons tot brug had gediend, in het midden was vaneen gespleten. De oevers van het kanaal waren nog verder uit elkaar gedreven."

Uitvoerig beschrijft PEARY den verderen vreeselijken tocht naar het land, dat ten slotte den 14en Mei werd bereikt. De reizigers bevonden zich bij Kaap Neumeyer op Groenland. Maar geven wij PEARY weer het woord:

"Juist vóór wij het land betraden, kwamen wij aan versche slede-sporen, gaande in oostelijke richting. Het eerste oogenblik dacht ik, dat wij hier misschien te doen hadden met een afdeeling, die ons was komen zoeken. Doch bij nadere beschouwing van het spoor, merkten wij dat het een zeer licht beladen slede moest zijn geweest, getrokken door drie uitgeputte honden, begeleid door vier afgematte mannen, die slechts langzaam vooruit kwamen. Ik begreep er slechts één ding uit, dat n.l. iets niet in den haak was; en zoo spoedig wij een paar uur geslapen hadden, zond ik twee Eskimo's uit om het spoor te volgen.

"Den volgenden dag keerden zij terug met CLARK en zijn drie Eskimo's, alle vier als geraamten zoo mager en onder het voortgaan van zwakte waggelend. Mijn verkenners hadden hen gevonden in wat anders ongetwijfeld hun laatste kamp zou zijn geworden. De toevoeging van deze vier halfverhongerden aan mijn groep, die toch reeds gebrek aan levensmiddelen had, wentelde nog een nieuwe verantwoordelijkheid op mijn schoulers; maar wij wisten nog tien hazen in handen te krijgen, wat de zaak aanmerkelijk verbeterde. En zoo begaven wij ons op weg naar de *Roosevelt*."

Het verder relaas van den tocht naar het schip en van de inderdaad wonderbaarlijke uitredding van PEARY en de zijnen, door het aantreffen en dooden van een kudde muskus-ossen, blijve

hier achterwege. Liever volgen wij den grooten ontdekkingsreiziger op den tweeden sledetocht, door hem op deze expeditie ondernomen, na behouden terugkeer bij de *Roosevelt*. Op den zevenden dag na de aankomst bij 't expeditieschip ging PEARY met MARVIN en drie Eskimo's naar 't westen, de noordkust van Grantland langs.

Hij schrijft:

„Bij Kaap Hecla begaven MARVIN en één Eskimo zich op het zee-ijs; ik zelf volgde het kustijs in westelijke richting naar Kaap Columbia, via Kaap Moss. Het was een mooie dag; de omtrekken van Kaap Columbia teekenden zich in de verte scherp af, en het vlakke kustijs waarover wij gemakkelijk vooruit kwamen, vormde een scherp contrast met het ruwe, ongelijke ijs, waarover ik sinds midden Februari mij bewogen had. De sneeuw echter was watzacht, en ik merkte wel dat ik nog niet volkomen op krachten was gekomen.

„Wij maakten evenwel goede vorderingen en kampeerden bij Moss-Kaap, waar wij het een en ander uit de bergplaats, daar, overlaadden in onze sleden.

„Ons volgende kamp was een paar mijl oostelijk van Columbia. Juist achter Columbia, en aan den oostkant, bemachtigde ik zes muskus-ossen: toen beklom ik met schitterend helder weer den oostelijken top van deze tweelingspits. Deze beide merkwaardige toppen houden de wacht aan de uiterste noordpunt van de Noord-Amerikaansche land-massa's; het zijn zeer regelmatige kegelvormige rotspunten, omvat door de ombuigende armen van de Liberty-gletcher, welke komt afdalen van de prachtige hellingen der Lincoln- en Roosevelt-bergen, die zich hemelhoog verheffen in de grijze luchten van het binnenland.

„Het uitzicht van deze spits, waar ik een cairn (steenhoop) bouwde en een kort bericht met een stuk van mijn zijden vlag achterliet, was van grootsche, wilde pracht. Rechts en links strekten zich tot heel, heel ver de kusten uit van Grantland, die de grens aangeven van de centrale Poolzee. Naar het Noorden toe vloeiden de ruw-ongeregelde toppen der ijsheuvels in de oneindige verte ineen met het staal-witte licht der mid-

dernachtszon. En in 't zuiden verhief zich, scherp omlind, top naast top in marmeren blankheid, slechts hier en daar een zwarte plek toonend, waar het ijsdek doorbroken werd door de rots.

„Bij 't voorttrekken van onze troepje voorbij Columbia, reisden wij bijna onafgebroken in den mist. Afgaande op het kompas, en gaande over den uitersten zoom van het kustijs, bereikten wij Yelverton-baai, waar wij, van een hoog punt, een met ijs bedekten top ontwaarden, die gelegen was nog voorbij het verste punt door ALDRICH¹ bereikt. Onmiddellijk gingen wij er op af. Aangekomen op den gletcher-voet bij ALDRICH's verste punt, zagen wij weer een verwijderden top, die nog verder lag dan die, welken wij kort te voren hadden opgemerkt. Wij veranderden dadelijk van richting en begaven ons naar den versten berg; maar een felle storm uit het westen hield ons tegen. Daar er aanwijzingen waren, die deden vermoeden, dat wij twee of drie dagen zouden moeten wachten, liet ik het grootste deel van de voorraden op het ijs liggen en beklom, enkel met de noodzakelijkste benoodigdheden en eenigen mondvoorraad, de kust, om van het gedwongen oponthoud partij te trekken, door te gaan jagen.

„Wij vonden tal van sporen van rendieren en muskusossen, maar wij bemachtigden slechts een paar hazen.

„Bij dezen top waren wij zoo gelukkig, weer helder weder te hebben; ik besteedde een dag met de spits te beklimmen, hoekmetingen te verrichten en fotografieën te nemen. Van de spits, ongeveer 2000 voet boven den spiegel der zee, gaf een blik in het rond een veel Alp-achtiger landschap te genieten, dan ik ooit in Groenland of Grantland had mogen aanschouwen. Het was een allerinteressantst tafereel: naar het oosten strekte zich de breede witte zoom van het kustijs uit; westelijk lag de onverbrokkelde oppervlakte van Straat Nansen. En daarachter lag het noordelijk gedeelte van dat westelijke land, dat ik in Juli 1898 gezien had van de hoogten van 't ijsdek op Ellesmere-land en toen „Jesupland” had genoemd, terwijl SVER-

1) Van de Nares-expeditie.

DRUP het later „Heibergerland” heeft gedoopt. Naar het Zuiden lagen, achter enkele tusschengelegen bergketens, de zuidelijke fjorden van Straat Nansen. Ten Noorden strekte zich het ons zóó welbekende oneffen Poolzeeijs uit, en in het noordwesten onthulde mijn verreijker mij heel flauw in de verte de witte toppen van een verwijderd land, waarvan mijn Eskimo's reeds gedurende den laatsten marsch beweerd hadden dat zij het zagen.

„Van dit punt volgde ik de westkust van Grantland tot deze zich oostwaarts begon om te buigen, in de hoop SVERDRUP'S cairn met bericht te vinden; echter zonder succes, ofschoon wij de kust zorgvuldig afzochten.

„Toen sloeg ik, dwars de straat over, de richting in van het noordelijk uiteinde van het westelijke land. Het ijs in deze straat was blijkbaar de voortzetting van den kustijs-rand om Grantland. Een ding mag als zeker worden aangenomen: het ijs in deze straat breekt slechts om de twee of drie jaar, en volstrekt niet elken zomer.

„Het weer bleef goed, en de noordpunt van Jesup-land (of Heiberger-land) geleek in het schitterend zonlicht wel een zomerland. Al voor wij de kust betraden, zagen wij verscheiden Pool-hazen, en 35 minuten nadat wij het land hadden bereikt hadden wij reeds zes van die diertjes en twee rendieren.

„Gedurende de drie dagen dat wij hier bleven, legden wij twaalf rendieren neer. Wij bouwden een cairn op een kaap, die zich 1600 voet boven zeepil verheft, en plaatsten daarin, naar onze gewoonte, een bericht en een stuk van de zijden vlag.

„Een kleiner cairn met een stok in den top gevat, werd opgericht op de kusthelling niet ver van het kustijs.

„Op of nabij deze kaap was geen cairn; ook blijkt het noch uit SVERDRUPS reisverhaal, noch uit zijn kaart, dat hij dit punt zou hebben bereikt. Van den top van de kaap, waar het ons voorrecht was opnieuw een helderen dag te treffen, zagen wij — en naar het schein iets duidelijker — de verwijderde, met sneeuw bedekte toppen boven den ijshorizon in het noordwesten.

„Mijn hart ging er naar uit, en voerde mij mee over al de mijlen heen, die mij scheidden van dat verre land. In gedachte betrad ik zijn bodem, beklom ik zijn bergtoppen. Maar ik wist, dat die genieting was weggelegd voor een ander man in een ander jaargetijde”.

Als PEARY, na tal van wederwaardigheden en gevaren te hebben doorstaan, weer aan boord terug is, toont hij zich — en terecht — uiterst voldaan over dit tweede deel der expeditie.

„Het resultaat” — zoo schrijft hij — „gaf mij de grootste voldoening. Ik had de nog bestaande gaping in de kustlijn¹ tusschen ALDRICHS verste punt (uit het noordoosten komende) en SVERDRUPS verste punt (uit het zuidwesten komende) aangevuld. Dat was het voornaamste doel van den tocht geweest; bovendien was een nieuw land in het noordwesten geconstateerd; ten slotte was door mij het eigenaardig en voor de studie der Poolstreken alleropmerkelijkste karakter bestudeerd van de, westelijk van kaap Hecla, zich ontwikkelende zeer breeden kustijszoom van Grantland.”

PEARY vond bij zijn tweeden terugkeer aan boord het schip vlot, en reeds een heel eind gevorderd van het Zuiden. Ik zal de ferme kerels niet volgen op de geenszins voorspoedige reis door Smith Sond naar het zuiden — naar huis! Hier zij volstaan met de mededeeling, dat de *Roosevelt* den 23en November de haven van Sydney binnenviel.

„Deze thuisreis was — schrijft PEARY — het vermoeiendste en vervelendste deel van de expeditie; wij werden er enkel voor schadeloos gesteld door de overweging, dat alle leden der expeditie in even goede, of zelfs betere conditie waren teruggekeerd, dan zij vertrokken waren, terwijl het schip slechts averij van tijdelijken aard had gekregen.

„De verhouding van de deelnemers onderling was zoo goed als maar zijn kon. Wat mij persoonlijk aangaat, ik heb nog nooit een jaar in de Poolstreken doorgebracht, zóó volkomen vrij van alle kleine verdrietelijkheden en onderlinge wrijving,

1) Van Grant- en Ellesmere-land.

welke toch gewoonlijk het onaangename karakter aan een Poolreis plegen te verleenen. Kapitein BARTLETT toonde zich een onbetaalbare kracht. Hij was onvermoeid in zijn pogingen, het welslagen der expeditie en de veiligheid van de *Roosevelt* te verzekeren. De eerste-machinist WARDWELL had reeds dadelijk toen, twee dagen na het vertrek uit Sydney op de heenreis, de waterpijpketels defect werden, een inspannende en uiterst moeilijke taak, waarbij hij al zijn vernuft en kennis moest te pas brengen. Dr. WOLFF zorgde met onafgebroken nauwgezetheid en bekwaamheid voor de gezondheid der expeditie; trouwens ernstige ziektegevallen kwamen niet voor. De heer MARVIN nam, zoowel aan boord als later op de jacht-expedities in het binnenland en op de sledetochten in het voorjaar en den zomer, meer dan zijn portie van het harde werk voor zijn rekening. HENSON en mijn hofmeester PERCY, beiden gestaald in jarenlange Poolreizen, leverden opnieuw het bewijs van hun bruikbaarheid.

„De scheepsofficieren en de manschappen, gaven allen blijk van belangstelling en goeden wil. WARDWELL voerde op de *Roosevelt* het gezag, toen en kapitein BARTLETT en ikzelf afwezig waren. Stuurman MURPHY was een uitstekende kracht, ook van boord. Twee van de stokers, CLARK uit Massachusetts en RYAN uit Newfoundland, namen krachtig deel aan het slede-werk in het voorjaar.

„De *Roosevelt* bleek uitstekend bruikbaar, zelfs met haar getemperd stoomvermogen. Zij baande zich een weg door het zwaarste ijs en door schijnbaar ondoordringbare doorgangen. Zij heeft het er goed afgebracht in omstandigheden, die — ik ben er van overtuigd — geen tweede schip zonder ongelukken zou hebben getrotseerd. Nieuw gevormd ijs, zelfs van aanzienlijke dikte, werd door haar met het grootste gemak verbrijzeld; en bij sterke ijspersing liet zij zich gemakkelijk in de hoogte drukken. Als zeewaardig vaartuig voldeed zij evenzeer; in October doorstond zij ter hoogte van Resolution-eiland, nog wel met weggeslagen roer, een fellen orkaan uit den Noord-Atlantischen Oceaan, en bleef daarbij van binnen zoo droog als de

beste van onze deugdelijkste schoeners, die op de Newfoundlandse bank visschen. Hiervoor dient een woord van hulde te worden gericht tot haar bouwmeester, kapitein CHARLES B. DIX, die er zijn beste krachten en jarenlange ervaring aan heeft gegeven.

„De voornaamste resultaten van deze expeditie kunnen als volgt worden saamgevat:

„1. Het bereiken van de hoogste noordelijke breedte. Nog slechts 174 zee-mijlen moeten wij onder de knie krijgen om van dezen kant (west. halfmond) de Pool te bereiken. Het onbekende gebied tusschen CAGNI's verste punt en mijn verste is teruggebracht tot minder dan 374 zeemijlen. Het overgrootte stuk van 't nu nog onbekende noordpool-gebied ligt in het bekken tusschen de Pool en de Bering Straat.

„2. Het aantoonen van 't bestaan van een nieuw land, ver noordwestelijk van den noordwestelijksten uithoek van Grantland. Waarschijnlijk is het een eiland dat de voortzetting naar het westen vormt van den Noord-amerikaanschen archipel.

„3. Het beslist uitbreiden van onze kennis van en ons inzicht in de ijs- en andere toestanden in de westelijke helft van de centrale Poolzee.

„4. De overbrugging en afbakening van het onbekende gedeelte der westelijke kustlijn van Ellesmere- en Grantland, dat nog bestond tusschen ALDRICH's verste punt uit het noordwesten in 1876 en SVERDRUP's verste punt uit het zuiden in 1902.

„5. De verkenning en bestudeering van den uniekeen ijszoom en het gebied van ontstaan van drijvende ijsvelden aan de kust van Grantland.

„Bovendien zijn getijde- en meteorologische waarnemingen verricht.

„Daar waar de voortzetting van Smith Sond uitmondt in de Poolzee zijn loodingen uitgevoerd evenals langs de noordkust van Grantland. Ook zijn monsters verzameld van het zand van den zeebodem. Voorts is het bestaan aangetoond van aanzienlijke kudden rendieren in de meest noordelijk gelegen landen. De streken, waar de muskus-os leeft, zijn met nieuwe gebieden uitgebreid

en nader aangeduid. Dan is een nieuwe vergelijkende telling uitgevoerd onder de Eskimo's van Whale-Sond.

„Ook is het niet dan billijk, er op te wijzen, dat het als een resultaat der jongste expeditie van de Peary Arctic Club mag worden aangemerkt, dat het bereiken van de Pool zeker 50 pCt. gemakkelijker is geworden; dat verder door deze expeditie is bewezen, dat de mensch en de Eskimo-hond de eenige twee „machines” zijn, instaat te voldoen aan alle eischen, welke ernstig Poolwerk stelt. Mede is aangetoond dat de Amerikaanse weg naar de Pool en de door ons gebruikte middelen en uitrusting de beste zijn, om het doel te bereiken.

„Ware de winter van 1905—'06 in de Poolstreken een normale winter geweest, en niet een, die zich overal in het noordelijk halfrond heeft gekenmerkt door buitengewoon veel open water, dan zouden wij — en geen der leden van onze expeditie trekt dit in twijfel — de Pool stellig hebben bereikt. Had ik vóór ik de kust verliet, kunnen weten wat ik nu weet, wat n.l. de toestanden in het noorden zijn, dan zou ik mijn route en de verdeling van mijn sleden zóó hebben kunnen wijzigen, dat wij, zelfs in weervil van het open water, aan de Pool zouden zijn gekomen.

„Een andere expeditie, die mijn voetsporen drukt en profiteert van mijn ervaring, kan niet alleen de Pool bereiken, maar kan ook de andere gewenschte gegevens betreffende de centrale Poolzee verzamelen, b.v. een reeks diepzeeloodingen van de noordkust van Grantland tot aan de Pool, en de afbakening van het nog onbekende kustgedeelte van Noordoost-Groenland, van Kaap Morris Jesup naar het zuiden tot aan Kaap Bismarck. Al dat werk kan worden ten uitvoer gebracht door een expeditie, die evenlang wegblijft als de onze en die ook volstrekt niet meer behoeft te kosten.”

.

En zoo gaat PEARY dezen zomer nogmaals, voor de achtste

maal, een poging wagen om het Pool-record — nu niet meer te veroveren, maar te verbeteren. Het is hier de plaats, met een enkel woord te herinneren aan vroegere reizen, die, hetzij ondernomen met het doel het tot een hooge breedte te brengen, hetzij door een gelukkigen samenloop van omstandigheden, ver naar het noorden konden worden uitgestrekt en van belang zijn geworden voor de verbetering van het Pool-record. In het oostelijk halfrond zijn tot driemaal toe Poolreizigers tot voorbij den 85en graad N. Br. doorgedrongen. Het waren NANSEN, kort nadat deze de *Fram* had verlaten, CAGNI, de metgezel van den hertog der Abruzzen, en Sverdrup.

NANSEN, die op zijn tocht over het ijs vergezeld werd door JOHANSEN, bereikte op 7 April 1895 de merkwaardige breedte van $86^{\circ} 14'$.

Vijf jaar later brengt CAGNI het, uitgaande van Rudolfseiland — het noordelijkste der eilanden van den Frans Jozefs Archipel — tot $86^{\circ} 34'$.

De *Fram*, welke nadat NANSEN haar in het begin van 1895 verliet, door de drift nog wat noordelijker wordt gebracht, drijft begin November 1905 tot $85^{\circ} 57'$.

Zowel NANSEN als CAGNI zijn dus record-houders geweest; want in het westelijk halfrond was na LOCKWOOD en BRAINARD (Greeley-expeditie 81—'83), die op de oostkust van Groenland den 13en Mei 1882 een breedte van $83^{\circ} 24'$ haalden, niemand dichterbij de Pool gekomen. Slechts PEARY, in 1902, had hen met $84^{\circ} 17'$ overtroffen.

Vóór LOCKWOOD was het record aan den kant van de „Amerikaansche route” in handen geweest van den Engelschen marine-luitenant MARKHAM, die in 't voorjaar van 1876 ten noorden van Grantland op een slede-tocht over het zee-ijs naar het noorden het bracht tot $83^{\circ} 20'$. MARKHAM was deelnemer aan den noord-pooltocht; in 1875—'76 verricht met de *Alert* en de *Discovery*, onder leiding van NARES. Vóór MARKHAM was het Pool-record in handen geweest van den Amerikaan HALL; deze bereikte

in den zomer van 1871 op een sledetocht aan de oostkust van Groenland de breedte 83° 05'.

Sinds '76 dus, toen MARKHAM het record voor de Engelschen veroverde, was het, na in 82 weer voor de Vereenigde Staten te zijn teruggewonnen (LOCKWOOD en BRAINARD), in 1895 gekomen aan NANSEN, die het in 1900 had moeten afstaan aan CAGNI.

En nu is dan — na den Noor en den Italiaan — de heurt weer aan een landgenoot van president ROOSEVELT.

Men denke over het streven zooals men wil, en men betreure desnoods, dat deze man zijn leven en zijn onmetelijke geestkracht besteedt aan het najagen van een doel, aan welks bereiking — op die manier! — voor de wetenschap geen of weinig voordeelen verbonden zijn.

Maar aan den anderen kant erkenne men dat het in onze eeuw van koortsachtig dringen om gewin, van hartstochtelijk strijden om materieele voordeelen — weldadig aandoet hier een man aan het werk te zien, die met terzijdestelling van alle gemak, alle genot, alle voordeel, zich wijdt aan de verwezelijking van een droom, een ideaal.

De Pool... velen hebben haar gezocht, honderden heeft zij tot zich' gewenkt, geen heeft haar nog mogen naderen. Maar het kan en het zal gelukken haar te vinden. Want dit eene hebben ook PEARY's tochten weer geleerd, dat de ontberingen in het ijs der Noordelijke zeeën gedragen kunnen worden door mannen van zijn stempel, en dat de vermeerdering onzer kennis van de verdeeling van land, water en ijs in het Noorden, ook een vermeerdering beteekent van de kansen op bereiking van 't nagestreefde doel. De jongste tocht van den Amerikaan heeft twee nieuwe feiten doen bekend worden, welke voor de praktische oplossing van het Poolprobleem van groote betekenis kunnen zijn:

a er bestaat een ijsdriфт van Oost naar West, in de Poolzeen noorden van Grantland en Groenland.

b PEARY ontdekte nieuw land dat zich bevindt ten noord-

westen van de meest noordwestelijke punt van Grantland.

De eerste waarneming is van belang, wijl zij leert dat voor den laatsten stormloop naar de Pool een punt moet worden gekozen op West Grantland, niet op Groenland, daarmede anders met de drift voorbij de noordspits van Groenland en dus naar de zee tusschen Spitsbergen en Groenland zou kunnen afdrijven, zonder kans om de kust weer te bereiken.

Het feit dat nieuw land ligt ten noordwesten van Grantland, kan van belang zijn. Strekt n.l. dat land zich ver naar het noorden uit, of is het een deel van een eilandcomplex, dat voor een deel ligt in hooge noordelijke breedten, dan zal het mogelijk wezen een uitgangspunt voor den tocht over het ijs te vinden dat aanzienlijk dichter bij de Pool ligt dan de noordelijkste kampen op Frans Jozefsland, Groenland, of Grantland. Daar staat tegenover, dat het bewuste „nieuwe land” niet, of niet dan zeer zelden, met een schip zal kunnen worden bereikt.

Doch hoe dit zij, zeker is het, dat de nieuwe factoren, door PEARY's jongste reis in het Pool-probleem gebracht, reeds op zich zelf van voldoende belang mogen worden geacht, om den nieuwen tocht naar het noorden van dezen onvermoeibaren man te wettigen.

EMILE VERHAEREN.

Sonnet

Ces fleurs, où le soleil semble enfermer ses yeux,
 Si rouge en est la flamme au fond de leurs pupilles,
 Approche-toi de tes lèvres sentimentales
 Et baise-toi, longuement, pour nous en aimer mieux.

Je les cueillis, toi bas, aux jardins merveilleux,
 Où se frangent dans l'air les pourpres digitales;
 Laisse agir sur tes sens leurs puissances mentales
 Et comme une morsure entre en toi leurs feux.

L'amour n'est rien, s'il n'est la violence en fête
 Du corps entier fouillant le cœur, frottant la tête
 Et s'exaltant dans son repos, comme ces fleurs

Belle encore après avoir été coupées,
 Et qui bien mieux leur joie & leur douleur groupées
 Pour que même le soir s'exalte, en leurs couleurs.

Emmanuel

TWEE SONNETTEN

AAN

EMILE VERHAEREN. *)

„Verlevendig de verbleekte herinneringen
met nieuwe aandoening . . .”

I

Avond in St. Amands.

O, vredig dorp aan Vlaamsche Schelde, zacht
Mij stemmend — waar ik dwaalde langs uw toren,
Langs 't houten Crucifix in avondgloren
Aan 't geerend hoekhuis hangend —, wijl ik dacht:

Hoe in den eeuwen-sluimer niets kwam storen
't Al-oud geloof, als droomen in den nacht...
't Verleden heerscht er nog met d'oude macht;
De dorp'ling leeft in duist'ren waan verloren.

Ik hoorde — hel en duivel waarden rond,
Herleefd in 't vlammend beeld — in d'oude kerk:
Het Woord, zooals 't sinds' eeuwen is verkond....

Ik ging... Veeg zonk het licht van 't vlottend zwerk...

Maar toen het dorp in zoeten sluimer lag
Rees voor mijn oog een Zon ten eeuwigen dag...!

---

*) Voorgesproken bij het feestmaal, door Nederlandsche letterkundigen
Emile Verhaeren aangeboden op den 15en Januari 1907 te Amsterdam.
In *De Kroniek* van 12 Jan. '07 het eerst gepubliceerd.

II

Morgen aan de Schelde.

Als droomen vaag, en zacht van vorm en tint,
O, wonderschoon in d'eersten morgengloom,
Zie 'k schepen scheem'ren op den effen stroom
Der Schelde, zèil of rookpluim op den wind...

O, drijft naar zee, langs lichten wolkenzoom,
En naar den dag, die met zoo'n droom begint,
O, lieflijk als het lachen van een kind,
En eindt in 't wonder van een dichterdroom...!

Gelijk die schepen in den morgen varen
En droomen weem'len aan den hemelboog,
Die zich in zee- en wereldlicht verklaren,

Verklaart zich 't heerlijk wonder voor mijn oog:

Daar rees de zon des Dichters tot den dag
Der Wereld, die haar schitt'rend opgaan zag...!

JULIUS DE BOER.

EMILE VERHAEREN.

Te midden van het gedruisch der treinen en reizigers, op het Amsterdamsche perron, binnen den aandachtskring, die mijn blikken trokken om de naderende gestalte, zag ik: dat hij het was: EMILE VERHAEREN.

Zijn gelaat heeft de trekken — de wondere teekenen die de eeuwigheid, mettertijd, grift in het gelaat des menschen — van den in ziel en geest véel bewogene en bewuste: het gelaat van den dichter en denker.

Na de begroeting, en na eenige vluchtige en verwarde woorden¹, zag ik hem eerst weer in scherpe aandachtsbepaling op den avond toen hij zijn gedichten voordroeg: de gestalte slank, de wils-sterke kop, met langen neergolvenden knevel, in de schouders naar voren dringend, de oogen en de diepè gelaats-trekken zielsbewogen en geestesbewust, zacht en eindeloos sympathiek bij alle stoutmoedige en trotsche bewustheid, bezielde in de gevoeldheid en hartstocht der woorden, begeesterd in de verbeeldingspracht der verzen.

Zoo kende ik hem en zoo leefde hij in zijn werk. Zoo had zijn vriend THEO VAN RYSSSELBERGHE hem, scherp-psychologisch, uitdrukkingvol, als in een aanstaring van een dichtervisioen,

¹) Een commissie van eenige letterkundigen en vrienden had zich te Amsterdam gevormd tot begroeting en viering van den Vlaamschen dichter.

geteekend. Zoo gaf VALLOTON de — slechts weinig in een charge vertrokken — trekken in DE GOURMONT's *Livre des Masques*.

Ongeveer tien jaar geleden beschreef de Fransche dichter HENRI DE REGNIER dat gelaat in deze woorden: »Visage combatif et artistique: les grandes rides transversales du front s'équilibrent avec la courbe des longues moustaches; face médiative et tourmentée d'énergie et de ténacité».

Elke levensbeschrijver¹ van EMILE VERHAEREN zegt, met bijzonderen nadruk, dat hij is: een Vlaming. Hij is niet alleen een Vlaming door geboorte en afstamming, maar ook met «hart en ziel», van «temperament» en «geest». Een jonger landgenoot² van hem zegt: „ik kan hem u bezwaarlijk beter voorstellen dan met deze woorden: een Vlaming aan het einde der negentiende eeuw”.

Zijn jeugd heeft EMILE VERHAEREN zich weemoedig herinnerend bezongen in ontroerende verzen, toen hij 49 jaar oud was, in *Les Tendresses premières* (1904), het eerste deeltje van *Toute la Flandre*.³

In het inleidende gedicht komt de *herinnering* als hoofdmotief, als een eerste klank en rythme, als praeludeeren:

. . . Ces souvenirs

Je me souviens du village près de l'Escaut,
D'où l'on voyait les grands bateaux
Passer, ainsi qu'un rêve empanaché de vent
Et merveilleux de volles,
Le soir, en cortège, sous les étoiles“.

Dit dorpje is St. Amands.⁴ Door een bijzonder toeval heb ik op een zwerftocht in Vlaanderen eenige dagen in dat dorpje vertoeft. Het kon ook het naburig Mariëkerke aan de Schelde zijn

1) O. m. Prof. A. G. van Hamel in *De Gids* (Jan. '07).

2) Karel van de Woestijne in *Europa* (Jan. '07).

3) Omslag en versiering van Theo van Rysselberghe, (Brussel, Ed. Deman '04.)

4) EMILE VERHAEREN werd 21 Mei 1855 te St. Amands aan de boven-Scheide geboren en genoot daar zijn kinderjaren.

dat in enkele gedichten genoemd wordt, maar het is St. Amands, „Village près de l'Escaut“:

„Je me souviens de la bonne saison;
Des parlottes, l'été, au seuil de la maison,
Et du jardin plein de lumière,
Avec des fleurs . . .
Je me souviens des plus hauts peupliers“ . . .

Want uit de volgende verzen wordt het, ook al werd het niet genoemd, duidelijk dat het aardige oude dorpje bedoeld is, waar op het kleine pleintje aan een hoekhuis het groote houten Christus-beeld hangt, dicht bij de Schelde, — verzen die zich neigen naar de teêrste herinnering: „cet amour premier se noue aux guirlandes les plus belles de ma mémoire“ . . . En in herdenking schrijft hij:

„De ceux que nous avons connus, c'est ton aieule
Qui me parle le plus souvent,
Avec son coeur et son esprit fervents,
Des ans inoubliés qui furent notre enfance.
A l'entendre, je revois tout:
Le bourg de Saint-Amand, avec le fleuve au bout,
Le Christ Sanglant du carrefour, avec les deux lances
Des peupliers qui dominaient les jardins clairs.“

Dit aandenken is weemoedig. Somber wordt het zelfs in een Herfststemming, 's avonds: „Je me souviens des pas sur le trottoir, en Automne, le soir, | Quand les volets fermés, on écoutait la rue | Mourir . . . Een verbeeldingsrijk motief, later uitgewerkt tot een der wonderlijkste gedichten, phantasmagorisch bij alle soberheid van woord-, klank-, en beeldversiering, in „Les Pas“ . . .

Ik ken dit land. „Wat vreemd toeval mij, doellooze op een tocht ook bracht door de eenzame Kempen naar den ouden Scheld en langs de grillige bochten door Antwerpen, Mariëkerke, tot St. Amands, en verder door Vlaanderen; mij daar voerde en rondleidde, in wat op droomen meer lijkt dan denken, na de lezing van het dichterlijk-verbeelde, in dat leven zelf, — toen werd die poëzie

mij ook bewust als een schijn over het landschap, de schemering over de Schelde, waar dezelfde schepen voeren, eerst in droom gezien in avonden van bijzondere schoonheid, en waar dezelfde menschen woonden.

Met zulk geleide bovendien werd wat eerst droomenschoon en poëzie was — in het boek der dichterlijke teederheden, vol herinneringen met glinsterende draden der phantasie doorweven. — tot een wondere werkelijkheid, welke daarna nooit meer zonder die dichterlijke schoonheid zou gezien worden.

Zoo waren dus de getuigen van een dichterlijke jeugd. Dan leek het of de dichter als een koning, in den mom van een oud-dorpeling, terugkeerde onder hen. Van die innige gewaarwording, phantastische spiegelingen van het voorbijgegane leven in een geest, die, weergekeerd in deze kleine wereld, ten spiegel van een universum geweest was, getuigen zijn bewogen woorden... Maar in de herinnering van een dichter is een verhelderende glans die hoog boven het leven uitgaat.

In zulk een zuiverheid gezien is het leven levenswaard. Het leven wordt opgevoerd tot schoonheid en kunst. De poëzie doordringt het leven.

Daarom heeft een dichter zijn herinnering zoo lief, zoo dat hij er van zingen kan. En dit is 't wat VERHAEREN doet in zijn „Tendresses premières“.

Hij bezingt een jeugdliefde, de morgen, middag en avond, de jaargetijden, het dorp aan de Schelde, het dorpsleven, de kinderphantasie... en eindigt met de vraag, denkend aan het verleden en een onbekende toekomst tegemoet gaande: „Et maintenant“:

„Les mains innombrables du vent
 Ont doucement joué dans ma feuillée;
 La façade de mon doux bois mouvant
 Dorée au clair soleil levant,
 D'arbre en arbre, s'est effeuillée.
 Et les voici, ces souvenirs,
 Quelque peu lourds et monotones,

Tombés en feuilles d'or, à la saison d'automne,
Sur mes chemins qui vont à l'avenir . . .¹⁾

EMILE VERHAEREN'S geest is geworteld in den oergrond van het Vlaamsche volkswezen; doch hij verheft zich hoog boven den Vlaamschen grond in het geestelijke universum. Maar hij is evenzeer een Vlaming gebleven als REMBRANDT VAN RIJN een Hollander, al sprak de dichter in taal en poëzie, evenals als die schilder in zijn kunst, een wereldtaal.

Vlaanderen is met Holland eeuwenlang het helder-lichtende brandpunt der Europeesche beschaving geweest. Maar terwijl de Nederlandsche cultuur zich op krachtige wijze zelfstandig handhaafde en ontwikkelde, ging de Vlaamsche volksgeest gebukt onder de Spaansche overheersching, en later tot op onze dagen deed de Fransche taal en cultuur inbreuk op zijn zelfstandige ontwikkeling. Tot op ónze dagen, want, al wies de Vlaamsche beweging tot al hooger en geestelijken vloed tégen den Franschen invloed, nog heden en nog langen tijd daarna zal de Latijnsche geest de maatschappelijk hoogstaande Vlamingen aantrekken en afleiden van den Vlaamschen oorsprong, en den Vlaamschen volksgeest tegenwerken.

Doch twee groote Vlamingen, ALBRECHT RODENBACH, de dichter van het hoewel nog onvolmaakte doch grootsche drama *Gudrun*, waarin hij de bevrijdingsidee van den Vlaamschen volksgeest deed spiegelen, en van een aantal kleinere verzen, en GUIDO GEZELLE, de schepper van die schitterende reeksen van gedichten; de één toegerust met een wankellooze zielkracht en onstuimige geestdrift en vol hoop in de toekomst op de bevrijding van den Vlaamschen volksgeest, tot de dood hem wegrukte uit zijn jongen levenstijd; de ander in de priesterlijke zekerheid van zijn geloof tot in zijn grijsheid — behoudens een jarenlange onderbreking — zijn fijne rhythmten aan elkaar schalmend tot een keten van schoonheid; deze twee groote Vlamingen zijn ook in hun taal op den Vlaamschen oergrond blijven staan,

¹⁾ Zie mijn beschouwing over EMILE VERHAEREN in *De XXe Eeuw* van Dec. '06, vervolgd in *De XXe Eeuw* van Jan. '07.

onwankelbaar; en hun werken, in die landstaal — gevormd uit de gewestelijke spraken — geschreven, zullen voor eeuwen getuigen van den waren Vlaamschen volksgeest.

Een geniale geest evenwel als EMILE VERHAEREN, ook diep geworteld in den Vlaamschen natuurlijken oergrond, — van zijn groei en ontwikkeling immers de wézensgrond, wiens wonder-schoone verschijningen wij evenzeer, ja nog meer bewonderen kunnen dan de Franschen — is nooit door den invloed der Fransche taal en het verkeer in de Latijnsche cultuur ontworteld uit den Vlaamschen oergrond van zijn bestaan. Hij was nooit een der talrijke „ontwortelden”, „déracinés”, — dan, wellicht, zoo schijnt het mij toe of zoo mocht het tijdelijk slechts schijnen, alleen in zijn duisteren Londenschen tijd, toen hij die sombere trilogie van dichtwerken schiep — *Les Soirs* (1887), *Les Débâcles* (1888) en *Les Flambeaux noirs* (1890) — toen zijn geest wankel stond in het twijfel-licht dier dagen; — totdat hij in den Vlaamschen geest de kracht terugvond, die zijn leven de standvastige houding deed hernemen en zijn dichtwerk onvergankelijk maakte. Dat hij ook een kind van zijn tijd was — die ál te talrijken zijner landgenooten door Franschen invloed zag afrukken van den natuurlijken grond van hun geestelijk bestaan, zonder geheel op te gaan in den Latijnschen geest, doch tusschen beide levens wankel deden staan als weifelen-de dubbelnaturen —, is heel begrijpelijk, want juist de hoogst aangelegden, op wie de tijds-ideeën het machtigst kunnen inwerken, ondergaan ook het hevigst de beroeringen in de geestelijke sfeer van een bewogen tijd. En bovendien heeft een lichamelijk lijden in die jaren zijn ziel méde doen lijden; als een psychisch geteisterde heeft hij zijn dichterverbeeldingen toen ter tijde gehuld in de donkerste schaduw van zijn leed en zijn wanhoop.

Doch men moet de duisternis gekend hebben om te vreugdiger het dagend licht te begroeten en hoopvoller in den dag te werken. En dat heeft EMILE VERHAEREN gedaan: een breede rij van dicht- en proza-werken (deze laatste van critisch-aesthe-

tischen aard) staan daar in het licht van onzen tijd, dat zijn phantasieën en ideeën helder beschijnt.

Vlaming door geboorte, Vlaming in ziel en geest, is EMILE VERHAEREN Vlaming gebleven in weerwil van de Fransche opvoeding en het Fransche onderwijs. En als dichter is hij de grootste van zijn volk, én van Frankrijk na den dood van PAUL VERLAINE. De zelf zeer bewonderde Fransche dichter HENRI DE REGNIER noemde hem, bij een feestmaal door de jongere Fransche dichters hem te Parijs in 1895 aangeboden: «le plus grand poète après Victor Hugo», en met de hoogste bewondering heeft deze dichter, en hebben andere dichters en critici in Frankrijk, België, Holland en overig Europa over hem geschreven. ¹

Als een Vlaamsch-schrijvend landgenoot den dichter van *Toute la Flandre*, en van zoovele den Vlaamschen geest openbarende verzenbundels, met sterken nadruk noemt: een Vlaming, en zelfs als zoodanig den *sterkste* en *zuiverste*, dan zal ik, van dezelfde meening zijnde, slechts op die onverdachte uitspraak wijzen als op één waarop geen tegenspraak volgen kan. Er is, zoo zegt hij, „(daar) te lande eene deels Fransche, deels Nederlandsche literatuur opgestaan die, meer dan waar ook, in Holland weerklink en sympathie vond. In die literatuur is VERHAEREN de meest representatieve, de volkomenst-Vlaamsch-moderne, de sterkste en zuiverste». ²

Een Fransch criticus ³ schreef in een kleine studie over EMILE VERHAEREN eenige levensbijzonderheden uit diens jeugd, waarvan hier de belangrijkste opgeteekend worden. Hij werd den 21en Mei 1855 te St. Amands in Vlaanderen geboren. Tot

1) Vielé-Griffin, Rémy de Gourmont, De Souza, Ernest-Charles, Camille Lemonnier, Albert Mockel, Léon Bazalgette, Johannes Schlaf, Stefan Zweig, Christian Rimestad, George Brandes, André Fontaines, Camille Mauclair, e.a. en in ons land onder meer A. G. van Hamel, W. G. van Nouhuys, Karel van de Woestijne, Johan de Meester.

2) KAREL VAN DE WOESTIJNE, Europa Jan. '07.

3) LEON BAZALGETTE, EMILE VERHAEREN. Paris 1907. Ed. S. SANSOT & CIE.

zijn 10e jaar bleef EMILE thuis. Het gezin bestond verder behalve uit den vader GUSTAVE VERHAEREN en zijne moeder, geboren ADÈLE DEBOCK¹, nog uit een broeder en zuster van deze, voor welke laatste, zijne tante AMÉLIE DEBOCK, EMILE een hartelijke genegenheid koesterde. EMILE leefde het volle dorpsleven mee, sprak buitenshuis en in de dorps-school dus het Vlaamsch als ieder dorpeling, in den familiekring evenwel meest de taal zijner ouders, het Fransch. Deze ouders kwamen uit Brussel, waren welgesteld en gaven den jongen EMILE een Fransch-sprekende „bonne” uit Luik.

Het huis stond aan den straatweg die van Antwerpen door St. Amands naar Dendermonde voert, dicht bij het kruispunt van de straat die naar de Schelde afdaald, op welke kruising van wegen aan een hoekhuis een groot Christusbeeld, uit hout gesneden, hangt, op processiedagen een focus van religieuse aandacht. Achter het huis, met een breeden voorgevel, strekte zich een groote tuin uit, waar de jonge EMILE zijn heerlijkste uren doorbracht. Een tuin is een paradijs voor een kind, neen, een wereld. Er zijn — in herinnering heeft EMILE VERHAEREN het met ontroerende verteederend des harten bezongen — in zoo'n tuin plekjes waar de stille verrukking van ongerepte kinderlijkheid gebeurt, speelsch en met een phantasie die het onmogelijkste mogelijk maakt niet alleen, maar het als het allerreëelste wat gebeuren kan voortoovert. In *Les Tendresses premières* komen van die stille opgetogenheden voor, die door de fijnste phantasie waarover deze dichter beschikt, als iets voor iedere herinnering onschatbaars voorkomt. Want wat is voor een kind schooner dan te droomen, met open oogen blij te staren vóór zich, waar zijn phantasiën zich weerkaatsen in de buitenwereld. En een tuin biedt voor die droomen de betooverendste plekjes.

Die droomen werden te gauw verstoord. Op zijn 10e jaar gaat dit kind voorgoed naar een school in Brussel, het Instituut

---

De moeder van deze droeg een naam van Fransche origine, Lepaige.

Saint-Louis, voor twee jaar, de vacaties in het ouderlijk huis terugkeerende. Op 13 of 14 jarigen leeftijd gaat hij naar het college Sainte-Barbe in Gent, waar enkele jaren na hem ook MAURICE MAETERLINCK en CHARLES VAN LERBERGHE zouden komen.

Ter voltooiing der studie gaat EMILE VERHAEREN naar de universiteit van Leuven waar hij in de rechten studeert, tot hij in 1881 het laatste examen aflegt. En dit is de tijd van de beginnende ontplooiing van zijn dichterlijk talent. Hij las met een paar vrienden VICTOR HUGO, LAMARTINE, MUSSET, GAUTIER, en op het einde: BAUDELAIRE. En hij leerde ook LECONTE DE LISLE, COPPÉE en RICHEPIN kennen.

Een belangrijke bijzonderheid is dat EMILE VERHAEREN in dien tijd enthousiast katholiek was, met geestdrift zijn geloof verdedigde en tegenstanders fel bestreed. Men had een periodiek: „La Semaine“, waar de jeugdige proeven van religieusen en artistieken zin verschenen.

In 1881 vertrekt hij naar Brussel, ingeschreven als advocaat. In zijn oefentijd als advocaat (stagiaire) bij PICARD, begint zijn eerste ernstige dichterlijke werkzaamheid. *Les Flamandes* (1883) is zijn eerste dichtwerk, een bundel verzen vol hartstochtelijke bewondering voor den Vlaamschen volksgeest in het heden en verleden. — Doch vóór dit werk ontstond, was veel in hem veranderd. De Brusselsche tijd is zijn tijd van groote expansie, van vrijheidsbegeerte en hartstochtelijke ontboezeming al zijner psychische en intellectueele verlangens.

THÉO VAN RYSELBERGHE, DARIO DE REGOYOS, WILLY SCHLO-BACH, JAN TOOROP, waren zijn vrienden.

Het is een tijd van kunstzinnige aandrift, van losbandigen vrijheidsdrang, van hooge artistieke vagabondage.

Van dien tijd dagteekenen de eerste gedichten van beteekenis.

De verzen van *Les Flamandes* (1883) zijn van een onstuimige kracht, een vrijheidsdrang en durf, die de eerste lezers verrasten en ontstelden. Zooveel ongebondenheid in gebonden stijl

leek geen vrijheid meer maar onbeteugelde overmoed. De harts-tocht, de jonge levenskracht der verzen verrasten om hunnen toomeloozen rhythmengang, maar hoe bewogen de Alexandrijnsche versvorm ook was, ontstellen deed pas de inhoud. Schaamteloos indecent heette de jonge dichter; „le Raphaël de la crotte“. Doch CAMILLE LEMONNIER verdedigde den overmoedigen poëet in een schitterend pleidooi en ALBERT GIRAUD en EDMOND PICARD roemden zijnen dichterlijken hartstocht, zijn temperament.

En hoewel VERHAEREN later (1906) in een studie over leven en werken van REMBRANDT zijn groote bewondering voor den Hollandschen schilder zou toonen, blijkt hij, en niet het minst in dien verzenbundel *Les Flamandes*, een Vlaming en een discipel van den Vlaamschen méester RUBENS: in zijn weelderige zinnelijkheid, in zijn wilde vreugde, in zijn onbluschbaren hartstocht die laait door de rhythmten, waarin het Vlaamsche leven gloedvol verschijnt, door de vlam van zijn dichterlijken geest in een schoonen brand ontstoken.

Maar in dien eersten tijd steeg hij nog niet tot de hooge *romantiek* van RUBENS' verbeelding. Wel is hij in zijn phantasie eerlijk en sterk. In een gedicht „Aux Flamandes de Rubens“¹ roept hij uit: „Flamandes, montrez-nous votre lourde beauté“... „Laissez-vous adorer“... In zijn hartstochtelijke bewogenheid is hij een echte zoon van het land van RUBENS; maar in zijn werkelijkheidszin behoort hij evenzeer tot de realistische school, die in het comische, tragische en in hoogen humor leven en kunst vereenigden. Geen idylle van het landleven dichtte VERHAEREN, geen herderlijke tafereelen uit het boerenland, geen „paysanneries“ „affadis(sées)“ „dans les molles couleurs“, „parmi les sucreries d'un salon Louis-Quinze“... maar de hartstochtelijke beminnaar van Vlaanderenland en het boersche leven in zijn rauwe werkelijkheid, deed dat ook weêrleven in al zijn realiteit: zóo zijn de Vlaamsche boeren! „Les voici noirs, grossiers, bestieux — il sont tels“. Zijn pastoralen zijn geweldig van werkelijkheid.

1) In „Poèmes“ (1895) genoemd „Aux Flamandes d'Autrefois“.

Evenals de oude schilders¹, „*maîtres gourmands trop vrais pour s'affadir dans les afféteries*“, had hij te diepen werkelijkheidszin om in zijn „kunst“ op „gekunstelde“ wijze het leven der boeren te schilderen. De natuur van dat op het zinnelijke en zakelijke gerichte leven heeft deze dichter door zijn gloeiende verbeelding, door zijn zinnelijk en geestelijk bewogen dichterwezen, hoewel nog niet zoo zuiver en hoog bewust als later, in kleurrijke poëzie tot kunst omgeschapen.

Het is de blik van den kunstenaar die de „natuur“ tot „kunst“ adelt. En in dien hoogen zin is voor VERHAEREN in zijn eerste periode zelfs de scheldnaam «*Raphaël de la crotte*» in een eernaam te verkeeren.

En toch, hoe wild de jeugdkracht van dezen dichter zich ook uiten moest, zij werd ingetoomd en in het gareel van het klinkendicht, het traditioneele sonnet, geplaatst; en in dezen strengen vorm bedwongen, in die sonnettenreeks, openbaarde zich zijn dichterschap even zuiver als in de andere vrijere gedichten. Als in het kader gevat, waarin de Hollandsche en Vlaamsche kleinmeesters hun genrestukjes, meesterlijk beheerscht van vorm en inhoud, schilderden, waarin hun werkelijkheidszin zich idealiseerde, zich kunstig verzinnelijke en vergeestelijke, — zoo heeft ook VERHAEREN de gewone landelijke werkelijkheid van een Boerenhoeve en een Erf, een Schuur, een Boomgaard en een Bakoven, een Melkhuis, Keuken, Koestal en Varkenshok, een Drinkplaats enz. door zijn begeesterde dichterlijkheid, door een blik die alles loutert, door een zielsontroering die zich onweerstaanbaar mededeelt aan wie dichterlijk meegevoel bezit, door het *dichterschap* in één woord, tot Poëzie omgetooverd. En daar is bij wijlen zelfs iets ontzaglijks, iets grootsch, in de schildering van het landleven, die wijld uitstraalt, neen, geweldig uitbreekt, uit het kader der genrestukjes, en die doet denken aan de reuzendoeken van den

---

1) Genoemd worden CRAESBEKE (CRAESBERCK), BRAKENBURGH, TENIERS, DUSART, BROUWER en STEEN.

grooten XIXe eeuwſchen romantischen ſchilder ROUSSEAU.¹

Hoor hoe een kudde vee terugkeert van de drinkplaats, in het vallen van een ſomberen avond:

„Des brouillards s'étendaient en linœuls aux moissons,
Des routes s'enfonçaient dans le soir — infinies,
Et les grands boeufs semblaient râler ces agonies! . . .“

Er is een angst, een dreiging, een doodsche ſomberheid in dat reutelend uitloeien, als de nacht nadert, de wegen verloren gaan in het donker, de nevel als een lijkwade over het land uitgespreid ligt.

Toen de jonge dichter zijn eerste verzen ſchreef, die in den bundel *Les Flamandes* (1883) verſchenen, heeft hij niet, zooals bijna alle dichters van vroeger en later, zijn *eigen* ziel uitgezongen, maar de ziel van *Vlaanderen*, van het *Vlaamsche volk*. Hij zong niet zijn eigen vreugden en smarten, maar de driften en hartſtochten die innerlijk gloeiden in de ziel van zijn volk of die naar buiten uitlaaiden in het natuurlijke, zinnelijke en geestelijke leven.

Hij begint als episch dichter. Hij is als de oude ſchilders van Holland en Vlaanderen een verteller, een *uitbeelder* van het volksleven. Hij vertelt van en ſchildert dat leven uitbundig en kleurrijk in genrestukjes tintelend en stralend van licht. Maar licht dat straalt uit donkerten van een geheimzinnig omhullend fond. Die achtergrond is als de diepte van het menſchelijke leven, waaruit de zinnedriften, de hartſtochten, de zielſontroeringen en hogere verlangens opwellen in het licht waarin alle daden verſchijnen. Maar men moet het leven en de natuur zien zooals een ſchilder en dichter ze zien. De kunst eerst toovert er de ſchoonheid in, en waar een achteloos voorbijganger niets zag, ontdekt het kunstenaarſoog de heerlijkſte ſchoonheid. Als voorbeeld her-

¹) Ik denk in 't bijzonder aan twee groote doeken van ROUSSEAU in het Muſeum Meſdag te 's-Gravenhage.

inner ik aan de beschrijving van het vee aan de drinkplaats bij het vallen van den avond, in *Les Flamandes*.

Nog niet is deze dichter in zijn eersten bundel de fijne en scherpe psycholoog die hij later worden zou. Hij dringt nog niet door in de diepten van het zieleleven. Hij kent zijn volk goed, beter dan Greuze, schilder van lieve boere-tafereeltjes, zoet couleurig als suikergoed, — hij die de boeren gaf in hun menschelijkheid. Menige trek verraadt er reeds het diepere zielsleven van; maar psycholoog als JAN STEEN, als ADRIAAN BROUWER, kón hij nog niet zijn. Daar was zijn geestesoog ook niet op gericht, te zeer *impressionist* als hij was, te veel overweldigd door de gloedvolle, kleurrijke verschijnselen van dat leven in zijn uiterlijken vorm, en door de schoonheid van de natuur, die hij beschrijft op alle uren van den dag en in alle jaargetijden.

Begonnen als episch dichter, waar de meeste andere dichters in lyrische ontboezeming, een wereld in eigen ziel vindend, in eigen geluk en leed opgaan, heeft EMILE VERHAEREN zijn wereld gevonden in de ziel van oud en nieuw Vlaanderen, en zijn geluk en leed vermengd met de grootheid of het verval van zijn volk, — het liefst met bewondering denkend aan den roem van den ouden tijd.

Geen wonder is 't dat zijn eerste dichtbundel *Les Flamandes* heette, en dat het nieuwe, nog niet verschenen dichtwerk, dat ons beloofd wordt, waarvan reeds stukken in tijdschriften verschenen en door den dichter bij zijn laatst bezoek aan ons land werden voorgedragen, zal heeten *Les Gloires de Flandre*.

De blikken die hij van jongs af wendde naar de verschijningsvormen van het wezen zijns volks, naar de opmerkelijke gestaltenissen van het zieleleven dat hij om zich heen zag, troffen ook dikwijls de verschijnselen van het geloof. Opgevoed in het geloof zijner ouders, heeft hij het als kind ook liefgehad en is het hem als man altijd dierbaar gebleven, al omvatte zijn blik nieuwere en wijdere horizonnen, al omgreep zijn, ook in

vele literaturen en filosofieën geschoolde geest grooter wereld dan een die alleen zijn religie bevatte.

Een groot dichter is een groot denker, die zijn gevoelvol denken hult in het gewaad van schoone verbeeldingen. Hij is een wijsgeer die in zijn geest, in gevoelvol aanschouwen, de werkelijkheid tót een droom maakt. Zijn droom is de schoone werkelijkheid van het werkelijk schoone. Zijn droomen en denken is dichten.

Er heerscht een hooge geest, er straalt een hooge idee in VERHAEREN's poëzie.

En de apostolische gestalten, die het geloovige kind ontwaarde in monnikspij, en die voor zijn dichterlijke voorstelling verschenen, in mystische grootheid, hebben den dichter van het realistische *Les Flamandes* — een realiteit die door een dichter altijd *romantisch* wordt verhoogd — bezielde tot de schepping van het religieuze: *Les Moines*.

Van de eerste schooljaren af in de dorpsschool te St. Amands tot de eerste communie even voor zijn 12en verjaardag, in zijn verblijf te Brussel in het instituut St. Louis en in de sombere Jezuïten-school in Gent, hebben onophoudelijk voorstellingen en gevoelens van mystisch-religieusen aard den gevoeligen en verbeeldingrijken EMILE VERHAEREN vervuld. Hebben die gevoelvolle voorstellingen zijn jeugd bevredigd? Heeft in 't bijzonder de sombere Jezuïten-school te Gent (collège Saint-Barbe) zijn ziele-drang en geestes-verlangen bevredigd, waar zijn gevoel en verbeelding omsloten werden als door de muren van een gebouw, waarvan ook MAETERLINCK en VAN LERBERGHE naargeestige herinneringen hebben bewaard? Er zijn twee bijzonderheden, waar een Fransch schrijver¹ in een studie over VERHAEREN op wijst, die een vreugdiger licht doen opgaan over die donkere jaren: de innige vriendschap met GEORGES RODENBACH en het eerste ontwaken van het dichterschap der beide vrienden, — toen zij hun eerste verzen schreven.

Maar eerst later, toen al de beelden der jonge jaren uit den

1) Balzagette. EMILE VERHAEREN. Sansot & Cie. Paris.

chaos tot een harmonie samenkwamen, toen de ongeveer dertigjarige dichter, nadat hij zijn eersten bundel en een paar proza werken, *Les Contes de Minuit*¹ en een critische studie over den schilder JOSEPH HEYMANS² had uitgegeven, terwijl de oude gestalten in de herinnering schooner en geweldiger dan ooit verzezen, aan de Fransche grenzen een Trappisten-klooster had bezocht, schiep hij die beelden in den dichterlijken vorm zooals zij in *Les Moines* (1886)³ voor ons verschijnen. Zoo had nog geen dichter ze gezien, in een verbeelding waarin de realiteit van het leven grootsch opgevoerd wordt in het phantastische licht van het oude geloof. Zoo is de aanhef van het boek:

„Je vous invoque ici, Moines apostoliques,
Chandeliers d'or, flambeaux de foi, porteurs de feu,
Astres versant le jour aux siècles catholiques,
Constructeurs éblouis de la maison de Dieu :

Solitaires assis sur les montagnes blanches,
Marbres de volonté, de force et de courroux,
Prêcheurs tenant levés vos bras à longues manches
Sur les remords ployés des peuples à genoux ....

. . . . .

Clairons sonnant le Christ à belles claironnées,
Tocsins battant l'alarme, à mornes glas tombants.
Tours de soleil de loin en loin illuminées,
Qui poussez dans le ciel vos crucifix flambrants.“

In deze realiteit en phantasie verschijnen, in de tegenstelling van het oude en nieuwe leven, de gebroken kleuren der middeleeuwsche mystiek én het diffuus indringende heldere licht van den nieuwen geest der tijden, — wonderschoon in dichter-

1) *Les Contes de Minuit*. Bruxelles (Collection de la Jeune Belgique). Franck. 1885 in 18

2). JOSEPH HEYMANS peintre. Bruxelles „Société Nouvelle“, 1885, in 8o.
Over den schilder FERNAND KHNOFF schreef hij in 1887 een critische studie, ook bij de „Société Nouvelle“ uitgegeven, in 8o.

3) *LES MOINES*, Paris, Lemerre, in 18.

lijke voorstellingen getooverd door een dichter die reeds met zijn geest boven het oude leven gerezen is en het nieuwe te gemoet zal gaan.

Hij is niet meer het kind dat eens in de maand 's morgens vroeg met zijn vader meeking naar het Benardijner klooster in het naburig Bornheim, als op een pelgrimstocht naar een gewijd oord. Maar het geziene, dat hij als kind in zijn verbeëlding zag groeien in grootschheid, de gestalten en het leven der eenzame kloosterlingen, altijd is het als iets *visioenairs* hem bijgebleven; en, toen hij zijn brein vol had van gedachten, toen hij zijn verzen, zijn rhythmën, voelde opwellen en ruischen in zijn ziel, toen hij zich geheel had ingeleefd en ingedacht in hun bestaan, heeft hij, volgend en aanschouwend den ritus en de ceremoniën gedurende één-en-twintig dagen in het klooster te Forges nabij Chimay, de conceptie van zijn gedichten beleefd, waarin „Les Moines“ als heroën en heiligen verschijnen.

Een der meest grootsche phantasieën, die een modern schilder¹ tot een werk inspireerde, is de „Moine epique“, aldus beginnend:

„On eût dit qu'il sortait d'un désert de sommeil,
Où, face à face, avec les gloires du soleil,

Sur les pitons brûlés et les rochers austères,
S'endort la majesté des lions solitaires.

Ce moine était géant, sauvage et solennel,
Son corps semblait bâti pour un couvre éternel;

Son visage, planté de poils et de cheveux.
Dardait tout l'infini par les trous de ses yeux;

Quatre-vingts ans chargeaient ses épaules tannées
Et son pas sonnait ferme à travers les années. . .“

Maar niet alles is geweldig en gehuld in de schaduw van

1) THORN PRIKKER.

het verleden. Toch is het kleine er slechts, om het groote machtiger te doen overheerschen, en in het heden spreekt de stem van het verleden. De middeleeuwen verrijzen telkens voor de verbeelding; de oude tijd werpt een ontzaglijke schaduw over het land en rijst boven den horizon.

Mysteriën ruischen door oude wouden, waar fabuleuze kloosters verrijzen, bewoond door die eenzame wezens die goede en wondere daden bedrijven, maar ook in hartstochten van strijd en geloofshaat ontvlammen, en die dienzelfden brand stichten in menig gemoed.

Het was in die „feudale eeuwen:”

„Aux siècles féodaux, quand tiars et croix
Soudainement dans les guerres dégringolées,
S'ensanglantaient autant que les glaives des rois
Et se cassaient au heurt des superbes mêlés“ . . .

Als helden en heiligen heeft het dichteroog de monniken gezien. De gedachte aan den Herós heeft den dichter, die de kracht zoo dikwijls bezongen heeft, het bovenmenschelijke overal doen zien in hun leven, hun werken, hun willen en hopen. Hij zag ze als de kruisdragers, hij zag ze in hun wijden mantel „ouvert ainsi qu'une aile“, en als rechters, als troosters, als redders; hij zag ze als zieners, als twijfelaars in een geweldigen zelfstrijd; hij zag hun werken en bidden, in kalm berusten en in bruisenden hartstocht, hun stillen deemoed en ontembaren trots, hun afval van het oude geloof en den bangen doodstrijd. Hij zag ze in den morgen, den langen dag en den avond, stil voorbijgaand als de uren. Maar het liefst heeft hij ze gezien als dien „moine épique“ en als den getuige van den ouden tijd, groot geworden in zijn verbeelding, den ziener, den held, geweldig in zijn devote daden en ook geweldig in zijn afval en opstand.

Soms is de voorstelling phantasmagorisch. De gestalten bewegen zich als reuzenschimmen, maar levend of hun ademtocht ons beroert, onwerkelijk van nooit-geziene grootte, maar werke-

lijk van wil en daad, spookachtig van gebaar maar menschelijk in hartstocht, en altijd buitengewoon maar zuiver in wezen en verschijning, diep gevoeld en begrepen.

Een enkele keer is de voorstelling wankel van bizarheid, niet steunend op de realiteit, en is er iets nachtmerrie-achtigs in de óvermaat van verschrikking die doet ontstellen. Zóo kan een kind droomen, verbijsterd door wat hij in den dag gezien had maar in den nacht hem dreigend nadert. Als een kind echter dat de bewustheid heeft van een diep gevoelend en groot denkend mensch, een dichter, rijk in menschelijkheid en goddelijk bezield.

Zoo is dat beeld van dien „Moine sauvage“... „que l'on croirait sorti de la nocturne horreur d'une forêt“. Die monniken zijn boven-menschelijk als heroën. De verschrikking der wouden dreunt in hen met zijn storm en geweld; hun baard golft op den wind als het lage hout, en hun oog blinkt als water in een spelonk. Hun geest heeft nooit gebeefd dan alleen uit vrees voor de hel, en nooit anderen God hebben zij begrepen dan een Dondergod die het heelal zou kunnen verpletteren.

Zachter staat de gestalte voor U van den „Moine doux“, — maar te vreeselijker daarna zijn de voorstellingen in „L'hérésiarque“ (Het Ketterhoofd), de duistere monnik, ontzaglijk in den opbouw van zijn trots, volhardend in zijn mateloozen wil, en in onmenschelijk dreigen zijn godslasteringen slakend; of die als een door de moreele lepra aangetaste, door Satan beknaagde, wien de gewijde gezangen en gebeden op de lippen gestorven zijn, en na lange aarzeling gedreven door zijn te machtigen haat, zijn dood geloof uitschreeuwt, zijn breed voorhoofd bliksemend ten hemel richtend; of die zijn trots zal opvlammen in menschelijke grootheid; zijn naam roept men in woede en liefde aan, zijn schaduw zal den dag verduisteren, en de oude Christelijke aarde zal het kruis zien beven.

Maar zachter zangen heeft VERHAEREN gewijd aan «Avonden» in die religieuze sfeer gezien, en aan de «Morgens», en

aan de «Overpeinzing». Fijne teekeningen van kloosters in een weemoedig licht van religieuze mystiek, of breed geschetste tafereelen en stillevens in de klooster-omgeving, heeft hij, in zijn verzen, gezet in het kader zijner dichtelijke aandacht, die alles met schoonheid overspreidt. In deze gedichten is nog iets van het realisme van zijn eersten versbundel, maar verzacht en gedempt van kleur en klank, terwijl de stemming soms verstilt en daalt tot melancholie. Tot opeens weer, niet verbrekend de stilte der weemoedige stemming, de gestalte rijst voor ons oog, als het zinnebeeld van een geloof welks verschijningen den dichter inspireerden, van dien „Moine féodal“, en van den kerk-toren met het vallen van den avond, tegen den gouden horizon :

„Dans un marais rêveur, où stagne une eau brunie,
Un dernier rais se pose au sommet des roseaux ;
Un cri grêle et navré, qui pleure une agonie,
Sort d'un taillis de saule où nichent des oiseaux.

Et voici l'angelus, dont la voix tranquillise
La douleur qui s'épand sur ce mourant décor,
Tandis que les grands bras des vieux clochers d'église
Tendent leur croix de fer par-dessus les champs d'or.“

Het is de geest der oude tijden die EMILE VERHAEREN over ons heeft gebracht, die in zijn verschijningen nog voortleeft en tot in de verste tijden zijn schaduwen zal werpen. De oude ideeën leven zich uit, maar vóór dat zij met hun karakteristieke vormen verdwijnen heeft hij ze omhooggeheven in het dichtelijke licht van zijn pieuze aandacht, al richten zich zijn blikken voortaan naar de toekomst.

De dichter der *Moines* heeft een monument voor het verleden opgericht, maar ook den tempel doen aanschouwen, die is als een enorme kast is met reliquieën uit oude tijden.

Zie, daar slapen de middeleeuwen :

„Le temple entier paraît surgir au fond des soirs,
Comme une chasse énorme, où dort le moyen-âge.“

Maar de dichter die het geloof, het leven en het strijden dier monniken heeft uitgebeeld in zijn verzen, hij heeft zélf een diep bewogen leven, een grooten strijd gevoerd, en zijn kinderlijk geloof na veel lijden en twijfel herwonnen in het dichterschap. Dat leven, dat een lijden en strijden was, heeft hij in die sombere trilogie *Les Soirs*, *Les Débâcles* en *Les Flambeaux noirs* ¹ in beeld gebracht, met een zichzelf niet ontziende oprechtheid, onmeedoogend in zelfkastijding, een uiteenrafeling van zielstoestanden, een verscheuren van zinnelijk genot en geestelijk geluk, een bodemloos peilen in de diepte van leed, van lichamelijke en geestelijk ziekzijn, soms een pathologisch vermeien in den schemer van weemoed en het donker van melancholie, — maar door alles heen, als een weérlicht door onweerswolken, de heldere schijn van zijn hooge dichtersziel, de tooverglans der schoonheid. Een tragische trilogie beginnend met een zang aan de „Ziekten” en eindigend met een zang aan den „Dood”.

Gedichten „pleines de pleurs, pleines d'affres, pleines de mort”. Eens zegt hij: „Je veux marcher vers la folie et ses soleils”, en soms nadert hij ook de grenzen van de duistere landen der zinsverbijstering en ziet hij schemeren het verlaten eiland van den waanzin.

Maar een machtige drang naar geluk stuwt hem door deze Hel, als een Dante, — want ook hém licht een Paradijs in het geluk dat schoonheid heet.

Maar ook in de infernale diepten van zijn lijden gevoelt hij het lijden als schoonheid, zelfs als zinsverbijstering hem dreigt, als „l'oeil blanc de la folie” hem aanstaart.

Hij neigt zich naar zijn zielesmart, die hij koestert, in alle wrangheid van lichamelijk lijden. De dichter Albert Mockel

---

1) In 1887, 1888 en 1890 verschenen bij EDM. DEMAN, in 8o. Een 100-tal ex.op Hollandsch papier, waarvan 50 geillustreerd door ODILON REDON.

In 1896 gezamenlijk uitgegeven als „Poèmes” (Nouvelle série) te Parijs. Société du Mercure de France.

schrijft in zijn studie ¹ over Verhaeren: „Or cet homme nerveux, qui déjà concevait la vie avec une sorte de fièvre, venait de rencontrer la Maladie. Les nerfs s'étaient tendus comme des cordes sonores, mais ils cédèrent; et après la défaillance physique se fut longtemps un affaissement moral, des crises de doute peut-être au tournant de l'une des avenues de la vie”.

Londen was de sombere achtergrond van zijn even sombere dichter-verbeeldingen. Zijn lijden heeft hij in ontroerende schoonheid uitgezongen.

Dan volgt een tijd van kentering, waarin het duisterde en stormde in de ziel, en die leek te zullen eindigen in een nacht van vergetelheid. Dan staat de dichter der „Débâcles” ver af van het kinderlijk geloof. Zijn weg ging van St. Amands naar Leuven en Brussel, van daar naar Londen.... en de Wereld. Eerst had hij een blijden kinderdroom, tastbaar nabij, zooals een kind de sterren nabij denkt en waant te kunnen grijpen; nu kent hij zichzelf, de wereld en de oneindigheid, en sombere wanhoop vervult hem en het gansche universum. En nog niet gekomen, in dien nacht van twijfel, tot de helderheid der wijsheid, vindt hij de oneindigheid leeg. Gelijk eens een ander dichter, Paul Verlaine, in „Sagesse”, uitriep: „Seigneur, c'est vrai que je vous cherche et ne vous trouve pas”, roept Emile Verhaeren in nog grootere verlatenheid uit en dieper bewogen: „La nuit d'hiver élève au ciel son pur calice....”

„Et je lève mon cœur aussi, mon cœur nocturne,
Seigneur, mon cœur, vers ton pâle infini vide,
Et néanmoins je sais que tout est taciturne,
Et qu'il n'existe rien dont ce cœur meurt, avide...

Sois de pitié, seigneur, pour ma toute démençe,
J'ai besoin de pleurer mon mal vers ton silence!...

Als de herinnering aan de kinderjaren opkomt, in „Vers l'Enfance”, in dezen tijd van rampspoed en twijfel — geheel anders

1) ALBERT MOCKEL, EMILE VERHAEREN, 'avec une note biographique par Fr. Vielé-Griffin. Paris. Mercure de France.

als in dien lateren gloed-helderen tijd van *Les Heures claires*, *Les Tendresses premières* en *La multiple Splendeur* — is de toon gebróken. En er is de echo van infernale klanken in het gedicht „Vers le cloître”, — van een gemartelde; in een „Heure d'Automne” is de klank gedempt als van een grafstem, en in de „Heures mornes” is een snerpende toon van spot en zelfkastijding. In deze en andere verzen heeft de dichter een onbedwingbaren lust de naargeestigste gedachten en voorstellingen uiteen te rafelen; maar soms dringt door de rhythmten, die dikwijls horten en stooten over de afgebroken zinnen, een toon van zelfironie. Het is een huiveringwekkend genot de afwisselende voorstellingen, als in DANTE's Inferno, te zien oprijzen en verdwijnen in het half-duister van een ontstelde phantasie.

Zoo wordt ook de zee gezien als waanzinnig in den storm, klagende en donderende, en dreigende met geweldige deiningen. De barakken en loodsen worden als weggerukt, de groote bruggen worden geslagen door den storm, en de bakens en vuurtorens sidderen. — Zoo, steigerend tegen den wind, vertrekt het schip van den dichter....

Dit is een geweldige symboliek. De waanzin van een mate-loozen wil schijnt het schip, neen zijn ziel, voort te jagen, — het staat niet in het eerste gedicht der „Flambeaux noirs” te lezen, tenzij op het wit tusschen de regels, — waarheen?

„Dites, vers quel inconnu fou,
Et vers quels somnambuliques réveils,
Et vers quels au-delà et vers quel n'importe où,
Convulsionnaires soleils ?
Vers quelles démences et quels effrois
Et quels écueils, cabrés en palefrois,
Vers quel cassement d'or
De proue et de sabord,
Dites, vers quels mirages ou vers quels rives
Bondit le mors aux dents mon navire ?“

En na deze voorstellingen van vrees en hoop, nadat zijn schip de ankers verbroken had en steigerend op hol sloeg: hetzij

naar den waanzin of de verschrikking, op klippen steigerend als paarden, tot ergens boeg en geschutpoort zich te pletter stooten, hetzij waar lach en zinsbegoocheling lokken in de onbekende verte....

In het tweede gedicht, „Un Soir”, spreekt hij van het „ijzige mysterie” te middernacht, als de gesternten rondwentelen.

Dan aanschouwt hij, in „Les Lois”, in de natuur en de menscheit, de orde en harmonie, óf trekt zijn hart met vreemd verlangen naar de stad in de verte waar de alarmklok luidt van den Opstand.

De sombere voorstellingen van het verbijsterde brein blijven even phantastisch, maar nemen classieker vormen aan in „L'ancien Amour”, en worden grilliger, en als hallucinaties zich opdringend, in „La Dame en noir”.

In „Les Villes” wordt het veel-gestaltige Londen bezongen in een overstelpende verscheidenheid van bijzonderheden, schijnbaar realistisch, maar psychologisch doordacht gezien.

De gedachte en de voorstelling der „Getallen” wordt, evenals der „Goden” en der „Boeken”, een verschrikking, — maar te midden van de schrikbeelden, noodlotsgedachten en phantomen met dreigende wanstaltigheid als hallucinaties, verschijnen in milder licht schooner verbeeldingen, vooral in „Les Livres”, b.v. der Platonische ideeën:

„Et lucides cristaux suspendus sur la mer
Discordante des figures et apparences,
Dans l'immobilité de leurs fixes essences,
Les lucides cristaux scintillaient sur la mer
Et ces vagues, vers l'infini échaffaudées.
C'étaient, Platon, tes purs orgueils d'idées. . .

In groote lijnen wordt in de geschiedenis der Idee de stijging tot de hoogste waarheid aangeduid, en ook in den dichter van deze sombere trits schijnt het helderder te worden. In het „penser c'est être” vertaalt bij het „cogito ergo sum” van Descartes. En ook de gedachte: „Et Dieu ne trompe pas l'homme

sur l'univers" is van Cartesiaanschen oorsprong, evenals: „L'idée éclose innée". Zoo ziet hij de verheffing der Rede tot koningin der wereld:

„Elle est la reine, et vers son étincellement
Marchent les critiques et les philosophies“.

Deze lichtende gedachten te vinden in dit donkere boek,¹ tusschen *Les Flambeaux noirs*, geeft een groote vreugde. Doch eerst later, in *La multiple Splendeur*, zullen deze ideeën volkomener vormen aannemen.

Het einde van dit boek kan niet vreugdig zijn. In een finale, „La Morte“, worden de somber opklinkende motieven der geheele trilogie gevoerd tot de doodsgedachte. Londen met de Theems is de ontzaglijke achtergrond van deze lugubere phantasie: het lijk zijner rede in de rivier: „Le cadavre de ma raison traîne sur la Tamise“, aldus eindigend:

„Derrière elle, laissant inassouvie
La ville immense de la vie;
Elle s'en va vers l'inconnu noir
Dormir en des tombeaux de soir,
Là-bas, où les vagues lentes et fortes,
Ouvrant leurs trous illimités,
Engloutissent à toute éternité:
Les mortes“.

Aan het einde van dien donkeren tijd hadden voor EMILE VERHAEREN al enkele lichtende gedachten gestraald. Nu werd het steeds lichter op de wegen. De „paysages de l'âme“ verschijnen gaandeweg in blijder glans. Maar eigenlijk eerst in *Les Heures claires* (1896) zou het helder dag worden in de ziel, een Lentedag van mild stralend zonlicht.

In den laatsten bundel, *Les Flambeaux noirs*, is opmerkelijk

1) De drie bundels „Les Soirs“, „Les Débâcles“ en „Les Flambeaux noirs“ verschenen in één band als „Poèmes“ (Nouvelle serie). Parijs, Mercure de France. 1896. Zie noot pag. 282.

dat VERHAEREN er het »vrije vers«¹ gebruikt. «Vrij» is de vorm die één is met den inhoud, wanneer het vrije rythme de weérklank is van wat innerlijk ruischt, en de bewegingen weergeeft der innerlijke zielsbewogenheid; en dat is altijd bij een zuiver dichter het geval. Het aantal sylben noch het aantal versvoeten bepaalt de zuiverheid van het vers dat poëzie is. En men kan zelfs beweren dat het vrije vers de moeilijkste aller versvormen is, omdat ieder rythme precies weergeeft de zielsbeweging en elke onzuiverheid dadelijk merkbaar wordt, juist waar het vooral aankomt op zuiverheid van gevoelsinhoud, waarbij de vorm ongezoekt en ongedwongen passen moet².

In deze kentering, na dien tijd van storm en onweer waarin het weerlicht niet van de lucht af was, als nog de slagen telkens terugkeeren, ontstaan de gedichten met de eigenaardige verzameltitels *Les Apparus dans mes Chemins* (1891) en *Les Campagnes hallucinées* (1893). In *Au Bord de la Route* (1891) werden reeds een aantal oudere en ook nieuwere gedichten uit den kenteringstijd bijeengebracht.

Enkel psychologisch kan men deze kenteringsperiode aanduiden als die van langzaam herstel naar lichaam en ziel, nog vol bange herinnering aan het oude leed, doch waarin ook hoopvol de blikken gericht worden op het heden en op de toekomst.

»*Les Apparus dans mes Chemins*«, zoo zijn de poëtische idealiseeringen van de geheimzinnige gestalten die op zijn wegen verschenen.

Met verrassing, met verwondering, met huivering, vol geheimzinnige aandoening, ontmoet hij de verschijningen, die zeer herinneren aan de werkelijke figuren op alle levenswegen, maar die de eigenaardige schoonheid dragen van des dichters schoon

1) GUSTAVE KAHN zou het „vers-libre” hebben uitgevonden. Inderdaad is het vrije vers zoo oud als de wereld. Vielé-Griffin, Stuart Merrill, André Fontainas, Jules Lafargue, Albert Mockel e. a. pasten het veel toe.

2) In *De XXe Eeuw* (Dec. '06) gaf ik een kleine aesthetische beschouwing over maat, rythme en rijm, naar aanleiding van Verhaeren's „Heures d'Après-midi“:

bewogen ziel. Hij omhangt de gestalten met het wondere gewaad van zijn phantasie, maar scherp en klaar doorziet hij hun ziel en hun leven. »Celui de l'Horizon«, »Celui de la Fatigue«, »Celui du Savoir«, »Celui du Rien«, ze zijn de innerlijk levende gestalten van zijn eigen ziel, omkleed met zijn phantasie, bewogen door zijn aandoeningen, gebarend door zijn wil, handelend volgens zijn inzicht en denkende zijn gedachten.

Het zijn dezelfde verschijningen nog als op de vroegere trieste wegen in *Les Soirs*, dezelfde phantomen als uit den tijd der *Débâcles* en dezelfde spoken van wanhoop, als in de grillige schijnsels der *Flambeaux noirs*.

Nog heerscht de wanhoop, als een reuzengestalte over zijn ziel gebogen. Een zelfde donkere melancholie als in *Les Soirs* vervult dezen Avond:

„La brume en drapeaux morts couvre la cité morte,
En ce soir morne, où nul espoir n'a flamboyé,
Et du ciel triste et noir — tel un soleil noyé,
Là-bas, au loin, c'est tout mon cœur que l'on emporte.“

Andere figuren op den levenweg wisselen met de vorige af, even somber, — tot plotseling in de verbeelding oplicht de schitterende gestalte van den Drakendooder St. George, legendarisch, maar dézen dichter werkelijk verschenen op zijn levensweg:

„Ouverte en large éclair, parmi les brumes,
Une avenue;
Et Saint Georges, fermentant d'ors,
Avec des plumes et des écumes,
Au poitrail blanc de son cheval, sans mors,
Descend.

— — — — —
Héros des joyeuses vertus auxiliaires,
Sonore d'audace et cristallin,
Mon cœur nocturne, oh qu'il l'éclaire. . .!“

Nu verschijnt alles ineens in een ander licht. Het is of er een andere zon schijnt, of de wereld herboren is.

De donkere draken der verschrikking zijn gedood, en St. George richt de lans omhoog.

De wanhoop is als de schaduw gevluht voor het dagend licht: »Le Saint Georges cuirassé clair | A traversé par bonds de flamme | Le frais matin, jusqu'a mon âme.« De dichter was de wereld ontvlucht in de schaduw van zijn wanhoop, in de eenzaamheid van zijn trots. Nu treedt hij in het licht der wereld.

Het is een bekentenis: »J'ai été lâche et je me suis enfui du monde, en mon orgueil futile«. Nu weet hij dat: »tout effort humain n'est clair que dans l'aurore«.

De wereld heeft zich vernieuwd. De nacht van wanhoop is voorbij en hoopvol blinkt de dageraad. »L'aube s'ouvre«. »Sonnez toutes mes voix d'espoir! Sonnez en moi!« Nieuwe geluiden, nieuwe zangen hoort hij.

Op het gedicht »Saint George« volgt het gedicht »L'autre Plaine«, waarin een ingehouden jubel is. Zelden had hij 't over bloemen, en noemde hij ze, dan waren ze »giftig«, »vaal« en »bleek«, »verwelkend« of »dood«. Zelden bezong hij de *zon* van den *dageraad*, maar in zijn »Soirs« de »ondergaande«, »bleeke«, »droeve«, »sombere«, »bloedende« en »stervende« zon. En hoe ziet hij nú zon en bloesems? —

„Sur les visages des floraisons d'or,
Voici qu'un auroral soleil se penche
Et les frôlant, de branche en branche,
Dans une clarté pourpre éclate en baisers d'or.“

»L'autre Plaine«. Niet meer de doodsche vlakten, waar de stormen brieschten als hengsten, of als nijdige honden de oude eiken besprongen, — maar zonnige tuinen, liefelijk Arcadisch.

Zóo ziet een dichter zijn ziele-landschappen, al naar dat het stormt of onweert of duistert, óf dat het dageraadt en zingt in zijn ziel.

In denzelfden dichtbundel *Les Apparus dans mes Chemins* blijkt die wondere verandering het sterkst in de schildering dezer »paysages de l'âme«.

Vergelijk »Dans ma Plaine« of wel deze eerste strophe van »L'accalmie«:

„Plaines au Nord et mornes nues! . . .
Les cavales des automnes chenues
Que déchiraient des éperons d'éclair
Tannaient le son ou piétinaient la mer“ . . .

Vergelijk deze storm- en onweerstemming met het enkel daarvan door »Saint George« gescheiden »L'autre Plaine«, waarvan de eerste strophe boven aangehaald werd. Geen stormige zee, maar ruischende beekjes: »On écoute les ruisselets«; geen stormgeraas in de hooge kruinen, maar: »Les feuillages chantent«. Dezelfde liefelijke stemming in »Le Jardin«. En dan, dan verschijnt de lang verbeide, »L'Attendue«, in de ontroerende herinnering aan een geliefde doode:

„Elle était comme une rose pâlie;
Je la sentais discrète, autour de moi,
Avec des mains de miel, pour ma mélancolie.“

Zoo verschijnt de liefde in het bleeke licht der herinnering, maar troostrijk, omdat zij ook voor het heden en voor de toekomst verschenen is.

Dan wijkt het beeld der liefde niet meer van hem. De verschijningen op al zijn wegen zullen eindeloos zijn. Op zijn levens-tochten ziet hij vreemde landen, steden, volkeren, het geboorteland Vlaanderen, de landschappen, de menschen in hun werken en levenskringen, de kunst, de godsdienst, de wetenschap, — de geliefde blijft zijn »Ange gardienne«. In de *Campagnes hallucinées* (1893), volgend op de *Apparus dans mes Chemins* (1891), waarin de kentering voortduurt, wint VERHAEREN's dichtersgeest meer en meer in kracht, tot deze in *Les Villages illusaires* (1895) een geweldige macht van klank en verbeelding ontwikkelt.

Aan *Les Campagnes hallucinées* (1893) sluiten zich *Les Villes tentaculaires* (1895) aan, en aan deze het drama *Les Aubes* (1898). De band die hen bindt is zijn sterke liefde voor Vlaanderen,

een onzelfzuchtige liefde, nadat hij eerst in zijn Londenschen tijd de zelfzuchtige klachten van zijn gemartelde dichterziel had uitgestort. De Europeeër van toen, de ontwortelde, de »déraciné« van zijn geboortegrond, twijfelziek en in zelfzuchtige liefde zijn sombere gepeinzen en phantasieën koesterend, was zich nu Vlaming bewust geworden en had, na zijn wankelen stand, de standvastige houding, steunend op Vlaamschen bodem, hernomen.

Doch eerst gaandeweg herwonnen; want in zijn gemoed dragend nog de sombere smarten van zijn Londensch tijdperk, die zijn blik omfloersden, zag hij ook *Vlaanderen* smartelijk lijden. De steden zijn tot het pathologische aandringende opeenhoo-pingen van menschelijke ellende; blindelings dringen de mensche-lijke strevingen naar een middelpunt, dat geen heil biedt, maar heilloos aantrekt en opslorpt wat aan beter leven buiten de steden in het omringende land nog bestaat, maar geen stand houden kan. En de tijd is verre, waarin het leven zuiver zal staan tegenover de geestelijke machten van kunst en wetenschap en er zich harmonisch mede vereenigen kan. Alle wegen gaan naar de stad, maar deze biedt het *leven* niet dat *schoon* kan zijn.

Dit is geen leven dat den Dichter bevredigen kan, noch den zuiver levenden mensch, die de kracht heeft zijn eigen weg te gaan. Een kunstenaar verlangt evenwicht tusschen zijn arbeid en zijn gevoel, harmonie tusschen zijn leven en zijn kunst. Maar ook de mensch die gewoon leeft en werkt, zal geen zielsver-heffing kennen, als hij blind en doelloos in een dwang moet voortgaan, en voortgaan alsof hij wordt opgejaagd.

Zoo zag de dichter der *Campagnes hallucinées* het land en de steden. Het noodlot voert op alle wegen den mensch blinde-lings in de richting der steden, waar op het ergst het leven broeit en gist, wankleurig de lucht bezoedelt, waar roet en moer rondwalmt en neervalt, en waar koortsig en hitsig het brein bedwelmd wordt en, lichamenlijk, zinnelijk en geestelijk bedorven, de mensch dreigt te vergaan in een poel van zede-loosheid.

Een impressionistisch sterk gekleurd tafereel dezer stad is: »la

Ville tentaculaire», de stad waar alle wegen naar toe gaan, de menschen het noodlot te gemoet voerend, dat hen aantrekt met geheimzinnige kracht. De stad is als een monster met voelhorens, een monster die het leven uit het omringende land gretig verzwelgt.

In den dichtbundel *Les Villes tentaculaires* wordt de blik ónafgewend gericht op de steden, de moderne monsters op aarde. Een sterk realistische zin mengt zich met romantische vervoering; de werkelijkheid wordt scherp gezien, maar zoo ontroerd is het dichtergemoed dat het zijn hartstocht, zijn weemoed, zijn smart om het geziene, uitstort over alles wat het verder ziet. Verrassend vlug wendt de aandacht zich, rusteloos, op de verbijsterende verscheidenheid der gezichten; en de gedachten zoeken zonder ophouden telkens een ander inzicht te openen op het stadsleven, het verleden met het heden vergelijkend en de blikken in de toekomst werpend. Eén beeld wordt ineens gegrepen in de vaart van het leven, vastgehouden, en in de dichterlijke aanschouwing wordt dat voorbijvliedend moment een teeken voor het eeuwige. Eén bijzonderheid wordt ineens belangwekkend om de beteekenis voor het geheel, symbool voor het algemeene leven. De realistische trek in deze poëzie heeft gemeen met de realistische prozakunst, dat iedere bijzonderheid een phase is in het psychologisch inzicht op het leven; terwijl nergens een neiging merkbaar is om af te dalen tot de micrologie des levens, maar eer de drang om de natuur — en ook de stad als brok natuur — en het leven, als een impressionistisch schilder, breed geschilderd en coloristisch te veraanschouwelijken. Het proza, langzamer van beweging, volgt niet zoo schoon elken zwenk der dichterlijke gedachte, die in poëzie in de levendige beweging der rhythmten, als muziek zweeft voor het gehoor, en als wisselende onstoffelijke schildering vóór het geestelijk gezicht. Het tijdelijke wordt in één gezicht samengezien met het eeuwige; de ruimte die één blik omvat is eindeloos.

Eeuwen gaan over een stad heen.

„O les siècles et les siècles sur cette ville!
 Elle a mille ans la ville,
 La ville âpre et profonde:
 Et sans cesse, malgré l'assaut des jours,
 Et les peuples minant son orgueil lourd,
 Elle résiste à l'usure du monde.
 Quel océan, ses cœurs! quel orage ses nerfs!
 Quels nœuds de volontés serrés en son mystère!”

Aanschouwing van het oneindige, eeuwigheidsgevoel, het verleden dat zijn schaduw werpt over de gezichten van het heden, de vleugelslag van den tijd over de stad, die altijd verandert en altijd dezelfde blijft, het leven en streven der menschen, alles omvat de visie van dezen dichter. De poëzie, ruimte-aanschouwingkunst en tijds-aanschouwingkunst in éenen in vergeestelijkte beteekenis, omvat alle werelden en alle eeuwigheid, al stelt zij den schoonen schijn der Idee telkens op één plaats en in één tijdstip in één oogenblik samen: want elke geestelijke phase is moment der eeuwige oneindige Idee.

Zoo gaan eeuwen over de stad, over zijn katedralen, pleinen, havens en menschenmenigten. De poëtische sensatie, als een aesthetische huivering der ziel, wordt veroorzaakt door de dichterlijke visie op het grootsche, het machtige, waarin het kleine als het nietige opgaat en verdwijnt. Een avondstad wordt gezien als een lichtend wonder oplaaierende tot de sterren. Een opstand wordt voorgesteld in grootsche aanschouwing, eindigend in een geweldigen brand:

„Voici des ponts et des maisons qui brûlent,
 Et façades de sang, sur le fond noir du crépuscule;
 L'eau des canaux en réfléchit les fumantes splendeurs...”

De geschiedenis der stad wordt geteekend in groote trekken, van af de middeleeuwen tot den modernen tijd, met de burgerij die zich vrij maakt. De katedralen verschijnen op den achtergrond der volksmenigten. De stad teekent zich af in sombere grootheid tegen den horizon; en de wiekslag van den

tijd strijkt er over heen. Reeds door haar verleden is de stad grootsch, en het werk der eeuwen is overal zichtbaar, hier en daar opgestapeld; en haar wonderen kijken u aan met zwijgende indrukwekkendheid. Nog is het verleden machtig en heerscht in dezen tijd, en schijnt met zijn licht door de groote kerkvensters:

... „L'église et ses fenêtres
 Laissant filtrer la lumière du dogme sûr
 Et sa naïveté vers les ceryeaux obscurs.“

De dichterblik strijkt voorbij de rijen van feudale en hiërarchische bijzonderheden: — „Donjons dentés, palais massifs, cloîtres barbares; Moines, abbés, barons, serfs et vilains; Mitres d'orfroi, casques d'argent, vestes de lin...“

Het volk, de burgerij, ontwaakt langzamerhand tot vrijheid. Kunst en wetenschap breiden zich uit in het morgenlicht der vrijheid:

„Livres dont les pages, soudain intelligibles,
 Brûlent de vérité, comme jadis les Bibles;
 Hommes divins et clairs, tels des monuments d'or
 D'où les évènements sortent armés et forts.“

Zoo helder is dikwijls de blik dat in het heden zich opent het inzicht op eeuwen in het verleden. De weerspiegeling van oude beelden wordt plotseling zichtbaar op het vlak der schildering van nu, en in het kader van dezen tijd verschijnt kaleidoskopisch een beeld uit ouden tijd, of omgekeerd komt een tijdsbeeld storen wat vóór ons het verleden omhoog hield:

— — — — —
 „Et les vitraux, grands de siècles agenouillés
 Devant le Christ, avec leurs papes immobiles
 Et leurs martyrs et leurs héros, semblent trembler
 Au bruit d'un train lointain qui passe sur la ville!“ ...

In het gedicht „La Plaine“ doemt bij den gang langs de

glooiingen een herinneringsbeeld in de gedachte op van het verleden waarvoor men een mausoleum bouwt; hyperbolische machines, het evangelische koorn maaiende, hebben den ouden zwaarmoedigen zaaiër verschrikt, wiens gebaar in overeenstemming met den hemel was: „le vieux semeur mélancolique | Dont le geste semblaît d'accord avec le ciel“. Zoo worden de beelden groot in de aanschouwing. Dit is de wereld waarin ook MILLET dacht en zijn werken schiep. Het menschelijke gebaar overeenkomend met de natuur, met den hemel.

Het menschenleven harmonisch met de wereld en de Idee — is dat niet het hoogst bereikbare? Voor een kunstenaar verruimt zich zodoende het oogenblik tot het oneindige, breidt het moment zich wonderbaarlijk uit tot het eeuwige. Wat de „verwondering“ voor den wijsgeer (Aristoteles) was, die de wijsheid eerst aan het woord doet komen, dat is de „sensatie“, de kunstzinnige huivering voor het wonder der schoonheid, die den kunstenaar, den dichter in hoogste instantie, het beeld doet vinden waardoor zijn aandoening verzinneelikt en vergeestelijkt wordt. Daarom is de kunst geen spiegel der werkelijkheid, maar werkelijkheid zelf, schoone, hooge werkelijkheid.

Van die hoogere werkelijkheid is het drama de hoogst vergeestelijkte vorm. Het epische en het lyrische moment der poëzie vereenigen zich in het dramatische. Als een dichter tracht zijn aanschouwing in een drama te verwerklijken, dan moet hij trachten de verscheidenheid van het epische en lyrische harmonisch te vereenigen tot het dramatische. Doch VERHAEREN'S genie, niet aangelegd voor het dramatische, al heeft hij driemaal een dramatisch gedicht geschreven, *Les Aubes* (1895), *Le Clôître* (1900) en *Philip II* (1901), heeft in nu eens overwegend epischen zin, doch lyrisch betoond, dan in meer lyrischen trant, maar episch verbreed, dramatische verhoudingen, tragische conflicten, op dichterlijke wijze vertolkt. In deze drie werken heeft hij weer het leven en de geschiedenis van zijn land ten tooneele gevoerd.

Als EMILE VERHAEREN na *Les Villes tentaculaires* (1895) en

toen hij *Les Vignes de ma Muraille* (1892—1897) ¹ schreef, in *Les Heures claires* (1896), het fijn-teëre zingen in de heldere uren van liefdes-geluk, herwonnen had zijn vast vertrouwen in zichzelf, het geluk in zijn geliefde, den steun en den grond van zijn streven in Vlaanderen, al moest hij zijn land en volk eerst zien in den somberen schijn der *verwording* in den trits van *Les Campagnes hallucinées* (1893), *Les Villes tentaculaires* (1895) en *Les Aubes* (1898) waarin hij met leedwezen zag hoe de stad, waar alle wegen heen gaan, alles uit het land aantrekt om het in den donkeren kolk van ellende mee te sleuren, de stad in haar wording, in haar macht en zwakheid, haar trots en vernedering, grootschheid en laagheid, in haar overstelpende verscheidenheid van verschijningen en in de woeling der hartstochten vol dramatische conflicten, — toen heeft hij zijn blik verruimd en het grootsche leven meer onbevangen aangezien in *Les Visages de la Vie* (1899).

Fijn en innig en zuiver menschelijk was de dichterlijke ontroering reeds in de *Almanach* (1895), een bundeltje van twaalf gedichten, voor elke maand één, door THEO VAN RYSSSELBERGHE verlicht. Sober van ingehouden ontroering, maar diep van zin, is b. v. „Les Hôtes“, het gedichtje voor December: die samenspraak tusschen wind, regen en sneeuw, kloppende aan de deuren der arme boeren, die blijmoedig berustend in hun levenslot, hen gastvrij nooden tot binnenkomen, en den schoorsteen aanbieden aan „monsieur le vent“, de gaten van den muur aan „la veuve en robe gris“ (de regen), en aan degeen met den witten mantel (de sneeuw) het geheele stulpje.

In de *Villages illusoires* (1895) waren hem al in wonderbaarlijke grootheid verschenen het leven en het werk der menschen, toen zijn geest ze aanzag met het alles vergoddelijkende vermogen van een verheven Ziener. Er is een tijd geweest dat de menschelijke verbeelding zich heroën schiep. De Heros was de verheven mensch, de half-god, Godmensch, het voorbeeld van

1) Verzameld in „Poèmes“, IIIe Série.

den zich boven zichzelf verheffenden mensch. VERHAEREN'S phantasmagorische geest schiep zich die grootsche gestalten, grijpende daarbij toch in het volle menschenleven. Het sublieme en diviene is overal nabij voor wie de verhevenheid en het goddelijke in den geest met zich omdraagt. REMBRANDT en MILLET hadden het grootsche vermogen alles wat hun geest aanraakte met hooger leven te bezielen.

En het is geen wonder dat VERHAEREN'S genie zich nu ook machtig openbaren zou. Hij heeft nu wel alles ondervonden wat een geniale geest kon ondervinden in al die jaren van worsteling om het *geluk* dat *schoonheid* heet. Hij heeft alles gezien en begrepen wat hij dorst te verlangen; hij heeft het leven diep in de oogen gezien en al zijn diepten gepeild; hij kent de menschen en de wereld; hij ontweek geen enkel mysterie; hij zal een nieuw leven beginnen en de wereld in zijn gevoelvolle verbeelding herscheppen. Als een St. GEORGE heeft hij de draken der verschrikking gedood op zijn levensweg, en de stralende lans van zijn dichterlijken harts-tocht zal hij op zijn roemrijken tocht slechts gebruiken in den dienst der hoogste schoonheid.

Hij heeft de wereld niet slechts gezien, op zijn reizen, als belangstellend toeschouwer der uiterlijke verschijnselen, maar diep ondergaande de innerlijke aandoeningen van dat leven, helder doorziende de roerselen van alle menschenbedrijf, fel begrijpende het karakter, de ziel en den geest van het volk, niet in de verscheidenheid der typische eigenaardigheden, maar *de mensch* die van al dat uiterlijk bijzondere de inwendige *eenheid* is.

Levende steeds in een gestadigen drang naar verandering, verlangende naar afwisseling van levens- en wereld-gezichten om hem heen, waar hij in eigen ziel en geest immers het tooneel des heelals telkens zag veranderen in het drama van het hoogste menschenbestaan, toegerust met een mateloozen wil om de menschheid in verschijning en wezen te leeren kennen, waarvan hij zelf een hoog strevende verbyzondering was, en zich bewust van zijn dichterroeping, heeft hij aan dien hartstocht door veel-

vuldig reizen en trekken voldaan, een hartstocht zelfs stijgende tot de mysterieuse begeerte naar avontuur. Men moet beseffen welke de wondere drang is van een *dichter* om de hem onbekende werelden te zien. Toen een middeleeuwsch ridder uittoog, gewapend met schild en lans, in wapenrusting, het ros intoomend dat te krachtig voort wilde rennen, een onbekende wereld en toekomst tegemoet, was in hem een onbedwingbare drang naar avontuur. Zelfs in de groteske figuur van den ridder DE LA MANCHA, Don Quiyote, is geschilderd die ideale trek in den edelen menschengest, waar het levenslot zich verbindt met het avontuur, die streeft naar het hoogst bereikbare, dat door edele gezindheid en schoone daden getracht wordt naderbij te komen. Zoo is ook het verlangen van een dichter het Onbekende tegemoet te gaan, op aarde de wegen volgend waar zijn naar ontroering dorstende ziel en naar kennis hongerende geest de heerlijkste voldoening vindt. De verheven adel van het hoogste mensch-zijn is zijn dichterschap, en daarom is zijn vurige ijver ook de dienst der Menschheid. Ook in hem schittert het ideaal, in hem het schoonst.

Of hij trekt als een pelgrim naar het lang begeerde oord, waar uiterlijke teekenen hem de beteekenis openbaren van wat daar geleefd heeft, maar wat in zijn ziel nóg levend is, en waar een geheimzinnige band hem bindt met het verleden.

Welke wondere aantrekkingskracht had het oude Königsberg aan de Oostzee, in het oostelijk Duitschland, dicht bij de Russische grens, voor den in St. Amands aan de Schelde geboren Vlaming, anders, dan dat dáar de wijsgeer EMMANUEL KANT geleefd had. Het lijkt een pelgrimstocht naar dat oord, omdat deze dichterlijke pelgrim daar de schim van den Königsberger Wijze hoopte te ontmoeten, wiens wijsheid hem in de donkere jaren van lijden en levensmoeheid had gesterkt.

Een dergelijke gezindheid deed hem staan aan het graf van den grooten meester van BAYREUTH, kort na RICHARD WAGNER'S dood. Want men verhaalt, en in de overdrijving heeft men met het getal de mate van zijn geestdriftige bewondering trachten

uit te drukken, dat EMILE VERHAEREN met zijn vriend THEO VAN RYSELBERGHE twintigmaal aaneen de „Walküre“ hebben aangehoord¹.

Zóo moet men een dichter zien op zijn reizen en tochten. Er is iets ontroerends gaande in een dichterziel als hij naar eenig land, naar steden en dorpen, naar een volk trekt. Er zal dan altijd een ontmoeting gebeuren van wat in hem diep leeft en wat daar in uiterlijke levende verschijning aanwezig is. Zelfs als dat inwendig levende een droombeeld is of een waan. Want wat trok twee of driemaal VERHAEREN's ziel naar dat Spanje? Het verlangen van zijn vriend, den schilder te Brussel in den tijd der XX, DARIO DE REGOYOS? Een vreemde waan, de vervluchtiging van de gedachte, dat de tijd der Spaansche overheersching intieme banden had gelegd tusschen Vlaanderen en Spanje? Had hij dat Spanje „dans le sang“? — Dat was wellicht een waan; maar het schijnt werkelijkheid geweest te zijn dat hij er zich „thuis voelde“, zoo zelfs dat hij zich gaarne bewoog tusschen de autochtonen van het land, de boeren en het volk der dorpen en kleine steden. Welke waan hem daar ook begoochelde in gedachte, — in werkelijkheid moet het Spaansche volkseigen en zijn karakteristieke schoonheid hem geboeid, en de toover die hij gespreid zag, in 't byzonder over Avilla, Siguensa en Castilië, en Haro in de provincie Rioja, de weerspiegeling geweest zijn van eigen schoonheid.

En ziet dezen doler in het land der schoonheid, dezen avonturier in het rijk der verbeeldingen, dezen ziener van dichterlijke verschijningen in de wereld van zijn geest en in de wereld buiten hem, ziet dezen kenner van het menschelijke leven en het leven der menschheid, reizen van stad tot stad, van land tot land. Volg zijn gestalte in die en die steden, in Engeland vooral in dat geweldige en sombere Londen, telkens en telkens weer vóór den ontzaglijken spiegel van zijn eigen lijden en strijden en streven; en als hij terug keerde naar het geboorteland

1) In den tijd dat VERHAEREN *Les Flamandes* schreef, heeft een Duitsche troep ook een reeks voorstellingen van den *Ring der Nibelungen* gegeven.

Vlaanderen en naar zijn dorpen en steden, naar Brussel; en verder trok naar Duitschland, Zuidelijk en Noordelijk, naar Königsberg, Berlijn, Dantzig, München, Bayreuth en later nogmaals naar Hamburg, Hanover, Hildesheim, naar Parijs, naar Holland en herhaaldelijk met byzondere voorliefde naar Spanje.

Men kan vragen: zocht deze dichter het dan buiten zijn zijn eigen land, zijn eigen volk?

Neen, want op zijn zwerftochten ver van honk, bleef hij Vlaming. Hij die de wereld omvâmen wilde bleef staan op Vlaamschen grond, — waar hij opgegroeid is tot de hoogte die hij nu bereikt. Zoo staat een eik gegroeid in den bodem waar hij zijn levenssappen opzuigt, diep geworteld, al breidt hij machtig hoog en ver in 't rond zijn kruin.

De dichter die met den bundel *Les Flamandes* (1883) begon en die nu *Les Gloires Flamandes* zal schrijven, door opvoeding en ontwikkeling in de Fransche taal tijdelijk schijnbaar van zijn geboorteland, van het volk zijner afstamming verwijderd, hecht zich innig en sterk aan dat oude Vlaanderen.

En toen hij, als zoovele intellectueelen van zijn volk in dien twijfelmoeden tijd, met het verwerpen van de idealen der jeugd van traditie en geloof, vóór nieuwe idealen blonken, geen bevrediging voor een onstuimigen drang had gevonden en hij naast de kristallen zijner poëzie in de trilogie, die drieëenheid van Weemoed, Wanhoop en Waanzin, in *Les Soirs*, *Les Débâcles* en *Les Flambeaux noirs*, in dat mengsel, troebel en wankleurig de moer van zielslijden had laten bezinken; en hij daarna in de jaren van strijd het herstel zijner oergezonde geestkracht herwon in *Les Apparus dans mes Chemins* (1891) en *Les Campagnes hallucinées* (1893), — toen heeft hij zich náder gevoeld aan zijn volk dan ooit te voren.

In *Les Villages illusoirs* (1895) beeldt hij het volk, gelijk hij het zag gebeeld in zijn universeelen geest. Hij had den mensch en de wereld gezien, en hij zag deze visioenair in zijn eigen volk. Wonderbaarlijk zag hij groot worden in zijn machtige verbeelding de gestalten van „Le Passeur d'Eau“, „Les Pé-

cheurs“, „Le Sonneur“, „Les Cordiers“, „Le Forgeron“. Geweldig van een phantasmagorisch vermogen, heft hij hun leven, hun ziel, hun werk en hun menschedaden op het hooge plan van zijn geestelijk aanschouwen. Een der krachtigst-schoone gedichten, van een grootsche symboliek, is „Le Passeur d'Eau“, dat JAN TOOROP bezielde tot een van zijn geniale teekeningen, en waarin de plastiek van het woord, het rythme der verzen uitdrukkingsvol den ontzettenden strijd teekent van dien tegen wind, stroom en ontij roeienden, neen wórstelenden veerman, met — o hoe eenvoudig-geniaal van vinding — het groene rietje tusschen de tanden.

De koppigheid van den ouden man is tot een stille verkropte razernij geworden, „cet homme fou, en son entêtement à prolonger son fol voyage“.

Vergeefs roept men hulp aan de overzij van den stroom. Als een riethalm drijft de laatste roeispaan, gebroken, snel naar zee. De wanhopige gestalte aan den oever is getuige van zijn „ruine d'ardeur“: vergeefs was de strijd; — maar de veerman blijft in zijn boot zitten „pour Dieu sait quand“, het groene rietje nog tusschen zijn tanden geklemd:

„Mais le tenace et vieux passeur
Garda tout de même, pour Dieu sait quand,
Le roseau vert, entre ses dents“.

In „Le Sonneur“ wordt het onheil van den torenbrand in de verbeelding mateloos uitgezet tot iets wereld-schokkends. In een stormavond staat plots de toren in brand, en de klokken-luider luidt en luidt, uitzinnig van wanhoop, met zware slagen: „Rythme en tempête le désespoir qui bat sa tête“. Alsof de vlammen zijn God verbranden, alsof hij dien moest redden, zoo spant hij zijn uiterste krachten in, voortgaande te luiden als ook het ijzeren kruis in 't vuur is gevallen. Hij luidt zijn eigen dood in. Luidende zakt de brandende toren in elkaar, en de klok, over hem neerstortend en wegzinkend in den weeken grond, wordt zijn doodkist en delft zijn graf.

Even beteekenis-vol is het gedicht „Les Cordiers“, even visioenair „Le Forgeron“. Deze gestalten, evenals „Le Passeur d' Eau“, en „Le Sonneur“, beide tragisch van lotgeval, heeft Emile Verhaeren gezien in Vlaanderen, de meeste wel in St. Amands; — maar zooals een dichterlijk ziener ze ziet. Ze dragen de uiterlijke wondere teekenen van een hooger geestelijke beteekenis. Ze zijn *symbolisch*.

Déze is wel de gedachte, dichterlijk voorgesteld, die leeft in die figuren, mannen van eenvoudig beroep, doch op hooger plan hun daden bedrijvend: dat het eeuwige zich openbaart in het dagelijksche leven: dat het verhevene en goddelijke woont in elken mensch. Doch men moet het eeuwige, het verhevene en goddelijke in zich zelven bewust of onbewust bezitten, om het overal te kunnen uitstralen over het tijdelijke, aardsche en menschelijke leven.

De symbolische visie van een dichter, van een ziener, is ook de verheven zin in Siegfried, den held der Nibelungen, die het zwaard smeedt der overwinning. Zoo smeedt in „Le Forgeron“ de geweldige smid de toekomst op het aambeeld, zijn droomen, neen, des dichters droomen, op de rhythmten van zijn slagen uithamerend: „Le Forgeron dont l'espoir ne dévie | vers les doutes ni les affres jamais | voit, devant lui, comme s'ils étaient, | ces temps, où fixement les plus simples éthiques | devant l'humanité paisible et harmonique.“ De schokkende gang der rhythmten vergezelt de dreunende slagen op het aambeeld.

„Avec l'éclat de cette lucide croyance
Dont il fixe la flamboyance,
Depuis des ans, devant ses yeux,
Sur la route, près des labours,
Le forgeron énorme et lourd,
Comme s'il travaillait l'acier des âmes
Martèle, à grands coups pleins, les lames
Immenses de la patience et du silence“.

De dichterlijke verbeelding verheft, vereeuwigt en vergoddelijkt de aardsche, tijdelijke en menschelijke daden, omdat de

dichter de eenheid beseft tusschen al het betrekkelijke en de absolute Idee. Denk aan den evangelischen Zaaier, wiens gestalte bovenmenscheijk rijst voor de phantasie; denk aan den zaaier van François Millet met het beteekenis-volle grootsche gebaar, denk aan MATTHYS MARIS' idealiseerend-mystieke opvatting van de Zaaier-figuur, en denk aan de teekening van den jongen VINCENT van GOGH, waar zijn ziel onder MILLET's invloed een goddelijke taal stamelt.

De *Villages illusoires*, — ontstaan onder de levendige aandoe-ning van het Vlaamsche volksleven, nadat een grooter wereld hem eerst had afgeleid van de bron van zijn eigen leven, en toen hij zijn dorstende ziel laafde aan, en hij zijn geest deed spiegelen in de heldere diepte van den volksgeest, — waren hem een wonderschoone tocht door het land der dichtende phantasie, waarin Vlaanderen grootscher verscheen dan de verschijningen die langs al zijn wegen nog waren opgerezen.

Later drong hij in de, aan den dichter MAX ELSKAMP opgedragen, *Petites Légendes* (1900) nog dieper door — hoewel niet in zoo verheven symbolische aanschouwing — tot de volksziel van Vlaanderen, in de op epischen trant eenvoudig-weg vertelde legenden, die nog droomziek of speelziek, kinderlijk naïf of diep-menschelijk, half bewust half onbewust, leefden in de ziel en spraken uit den volksmond van Vlaanderen.

Eerst de half tragische half komische figuur van den „Pélerin“: de pelgrim op een helderen morgen ter bedevaart uitgezonden naar Montaigu, om Notre-Dame te gaan bidden een jongen teringlijder te genezen, maar die, 's morgens bij 't hakenkraaien vertrokken, met lood in de oude schoenen en hulstbladen in broekspijpen en mouwen, op de eerste pleisterplaats een glas drinkt — „grave et tranquille“ — hem aangeboden door feestende menschen; daarna op een tweede pleisterplaats, in den middag, neerzit bij bruiloftsgasten die hem tot een dronk nooden, — „longuement il but au salut de leur âme“ —; dan in het derde dorp komt waar kermisvroolijkheid heerscht, en men hem zegt: »Bon homme, tu es chrétien, la

bière est bonne, et nous sommes de ceux qui vont, à chaque automne, où toi tu vas“, en de pelgrim, hen dankend, „but largement à perdre haleine, et repartit, en tibubant, le long des plaines.“ Waggelend gaat hij dan langs de velden, de avond stroomt reeds haar asch over de boerenwoningen, en in de verte staat tegen den sterrenhemel de toren van Montaigu. Doch, zonder dat iemand zijn gang ziet en zijn misstappen, dringt hij in de kapel door, — en het wonder was gebeurd: ter zelfdertijd dat de pelgrim gedronken had, driemaal, is den zieke een vleug nieuw leven in het kranke lichaam gedrongen. „Le malade parla: „c'est par trois fois, à l'aube, au soir et à midi, que j'ai senti la vie rentrer et refluer en moi.“ Le pèlerin reprit: „Trois fois, j'ai bu à même des brocs luisants et clairs, comme un baptême“.

Dan het gesprek der „Petits Vieux“: ergens in Vlaanderen staan aan den kant van den weg twee wilgeboomen, verwrongen, naar elkaar toehangend, alsof er twee oudjes aan 't praten zijn; — en zij spraken, wat een dichter hen afluisterde.

„Les pauvres vieux se redisent cela,
A voix tremblante, à gestes bas ...“

Daarna de legende van „La Statuette“, een onbekend antiek godenbeeldje, gebruikt als koning in het kegelspel; doch toen ieder die het omwierp een onheil overkwam, tooide men het op en plaatste men het in een nis dicht bij het altaar van den heiligen Christoffel. Dat was zijn vroegere plaats, toen het vereerd werd en wonderen deed, vóór dat een despotisch pastoor het onbekende godenbeeldje als »heidensch« in de rivier (de Schelde) had doen werpen, de vloed het weer op den dijk had terug geworpen, en men het plaatste als koning in het kegelspel.

Dan o.a. het aandoenlijk-tragische, ietwat griezelige, verhaal van den zonderling „Jan Snul“, die alleen hart had voor dieren: „Son cœur n'était profond que pour les bêtes“; en bij wiens dood de honden huilden: — „Jan Snul est mort. Les chiens

hurlent; le vent du Nord raffe leur plainte, et vers les bois, l'emporte". En dan komen, op die weeklacht, aanhollen en aantrippelen uit alle hoeken en gaten van het Vlaamsche land, alle mogelijke dieren, en beruiken den doode, en weeklagen en huilen mede aan zijn graf, zoo luid dat de echo weerklinkt, zoodat het visschersvolk uit den slaap opspringt, en met bijlen in de knuisten aanvalt op dien luiden dierenrouw die tot de sterren opstijgt. Menschen en dieren verscheuren elkaar, terwijl de schaduw den strijd dekt. Vooral de omroeper NEL FRANKENLAP hakt en slaat als een bezetene in 't rond, — tot de laatste dieren vluchtend uit elkaar stuiven.

De volksverbeelding is als de dichterverbeelding in het kind-zijn des geestes, is vol kinderlijk gevoel en kinderlijke geheimzinnigheid. In den vorm van een sprookje — een ouder vertelt het zijn kind — is de inhoud van een wijze idee vervat. Maar ook de volksziel is kinderlijk en wijs, is onbewust en bewust tegelijk. Daarom hebben legenden zoo'n lang leven, omdat de dichtende volksziel ze schiep, zooals een dichter zijn poëtische phantasieën schept, niet als phantasie zonder meer, maar als phantasie met de realiteit van het ware leven als grond: idee en werkelijkheid tegelijk. Een dichter die de legenden van zijn volk na-vertelt, moet goed geluisterd hebben naar de volkstem die het hem vertelde, maar geluisterd als een kind. De wijze dichter zal dan dé aandoeningen van zijn kinderziel nieuwe gestaltenis geven in zijn schoone phantasieën. In de *Petites Légendes* wordt weer, op andere en schoonere wijze dan in *Les Flamandes*, gespeeld op het speeltuig van des dichters ziel, waarin de volksziel meetrilt. En nog zal hij andere wijzen spelen.

Zijn greep is nu voortaan altijd naar het instrument der volksziel van Vlaanderen, en deze bespelende ontroert hij de menschheid. Op Vlaamschen grond gegroeid, rijst hij met ziel en geest hoog daarboven. In zijn poëzie een wereldtaal sprekende, als de muziek van zijn droomrijken geest, heeft hij zich

verstaanbaar gemaakt aan de menschheid, aan ieder die de schoonheid van zijn woord maar vernam.

Als dichtbloemen op Vlaamschen grond ontbloeid, zijn de gedichten van de twee bundels „Toute la Flandre“: *Les Tendresses premières* (1904) en *La Guirlande des Dunes* (1907).

Het innigst aan 't eigen leven verbonden zijn *Les Heures claires* (1896) en *Les Heures d'Après-Midi* (1905), omdat zij de twee zuiverste lyrische uitingen zijn van een in liefde en geluk verkeerenden dichter. Van wijder strekking, breeder van ontplooiing, grootscher van bedoeling om al het leven te omspannen, zijn de grootere dichtbundels *Les Visages de la Vie*, *Les Forces tumultueuses* en *La multiple Splendeur*.

Als dichtbloemen op Vlaamschen grond ontbloeid, zoo verschijnen *Les Tendresses premières* (1904), het eerste deeltje van *Toute la Flandre*.

Vlaanderen, — dat is het andere Holland.

Als men er komt, dan is het eerste gevoel: Nederland is grooter dan ik dacht, dit óók is Nederland. De grenzen schijnen weggevaagd, de geestelijke horizon heeft zich verruimd.

Op een zwerftocht door Vlaanderen heb ik, met het geleide der schoonheid van EMILE VERHAEREN'S geest, overal de poëzie nabij gevoeld van *Toute la Flandre*. Er zingt in dit lied der eerste teederheden, der eerste liefde, een stem, diep ontroerd door de herinnering. Een zuiver levend mensch heeft zijn herinnering lief, maar een dichter zóo zeer, dat hij zijn liefde moet uitzingen. Hij bezingt een jeugdliefde, de jaargetijden, den morgen, middag en avond in het dorpje aan de Schelde, enkele dorpelingen, verwanten en vrienden, de buurpraatjes op den drempel, de stappen die hij hoorde langs zijn vensters, de phantasie van zijn jeugd, de kinderfeesten, de schepen op de Schelde met hun rookpluim of zeilend onder den sterrenhemel.

EMILE VERHAEREN kent nu het volle menschenleven, heeft daarin naar het somberste, schoonste en heerlijkste gegrepen, — en nu grijpt hij naar de haast ontastbare herinneringen.

Na eerst diep doorgedrongen te zijn in het Vlaamsche leven, in het scherpe licht van het heden en in het phantastische licht der legende, — heeft hij nu *zichzelf* gezien in dat Vlaamsche leven. Na de herinnering van zijn volk heeft hij de herinnering van zijn kindschheid gevonden, het zuiverst en fijnst en teêrst uitgezongen in *Les Tendresses premières* (1904), het eerste deeltje van *Toute la Flandre*, waarvan onlangs het tweede als *La Guirlande des Dunes* (1907) verscheen.

Ook in *Les Forces tumultueuses* (1902), dat aan *Les Tendresses premières* voorafgaat, komt VERHAEREN, nu hij de machten der wereld en de krachten van zijn eigen geest kent, midden in het groote leven, tot zelt-inkeer, tot bezinning van eigen leven, bepeinzing van eigen werk. En bij de innerlijke wereld der „Heures créatrices“ en der „Cris de ma Vie“, ziet hij de nieuw ontdekte wereld om zich heen in het droomlicht der herinnering aan zijn geboorteland: „c'était par ces soirs d'or de Flandre et de Zélande...“

Een toover van schoonheid breidt zich uit over die tafereelen in droomenrijke aanschouwing. Een religieus getinte kinderdroom, — in een gouden avond over rivier en zee, vertellen moeders aan kinderen hoe Jezus wandelde over de zee... Maar ook de phantasie van den hoog-bewusten menschengeest, — de mythologie, de historie, doemt voor het dichterlijke gezicht op; als de Pegasus, de mythologische gestalte van het gevleugeld ros der dichterverbeelding en hartstocht, heenstuivend door ruimte en tijd, door de oude en nieuwe wereld; en dan de gestalten der Liefde: „Madeleine“, „Vénus“, „l'Eternelle“ en „l'Amante“, en in tijdszangen de Meesters en Heerschers, „Le Moine“, „Le Capitaine“, „Le Tribun“, „Le Banquier“, „Le Tyran“, en de tijdsgedichten „Les Villes“, „La Science“.

Tot zuiver lyrische ontboezeming kwam VERHAEREN in *Les Heures claires*, de heldere uren van liefdesgeluk van een zuiver-menschelijk en hoog-dichterlijk gemoed. Ze zijn de wonder-teêre bloesems eener dichterlijke verbeelding, ontbloeid

op een levens-realiteit die Liefde heet, waaraan zij, als fijn-kleurige teederheden, als stille schijn van rose en blanke bloesembladen, de levens-tinteling, den zachten gloed en de schoonheid ontleenen, — en ontbloeid in het licht van een hoog ontroerden dichtergeest. De schoonheid straalt als een klare lentezon door zijn verbeeldingen, teér en zacht gekleurd als een bloesemvolle tuin. De stemmingen, stijgend en dalend, in glijdende modulatiën, aandoeningen van vreugde, van geluk en weemoed, blijven zuiver geëquilibreerd; ook in de hoogste spanning klinkt de toon rustig, met een fijne trilling van ontroering:

„O la splendeur de notre joie
Tissée en or dans l'air de sole.“

Appelbloesens vallen geruischloos in dien lentetuin: »les pommiers d'où s'effeuille le printemps blanc, à pétales frôlants et lents«. De hemel is helder. Blauwe vijvers, bloemomzoomd, zijn »simples et purs, pareils à des baisers tombés sur terre de la bouche du frêle azur.«

Er is een fijne symboliek in dat beeld van die tuinen ontbloeid in eigen ziel.

„Oh! dis, c'est bien en nous que ce féconde
Le plus joyeux et clair jardin du monde.“

Het geluk der geliefden breidt zich ver uit in den dag, in den avond en nacht, over het land en in den hemel, en deze zijn even kalm bewogen, rustig-ontroerd als hun ziel. Ontstaat een lichte huivering van angst in de stemming, dan is 't de gevoelshuiver der sensatie.

De klank, de fijn-zachte toon der verzen, is als in droom gehoorde muziek. En die droom is een liefde-droom van wonder gebeuren, een melodisch ruischen van gedachten, hooger opjubelend als gouden klanken in een feest van blijheid, in herinnerings-aandoening fijn trillend van teérheid en van weemoed, met telkens verrassende schakeeringen van gevoel:

„Au temps où longuement j'avais souffert,
Où les heures m'étaient des pièges,
Tu m' apparus l'accueillante lumière
Qui luit, aux fenêtres l'hiver,
Au fond des soirs, sur de la neige.”

. Nu het verleden achter hem ligt als een bange droom, schijnt het heden zóo vol licht geluk:

„L'instant est si beau de lumière,
Dans le jardin autour de nous,
L'instant est si rare de lumière trémière,
Dans notre cœur, au fond de nous.”

Laat niets verstoren, in deze vergetelheid van de wereld, het uur van geluk:

„Oh! laisse frapper à la porte
La main qui passe avec ses doigts futiles;
Notre heure est si unique, et le reste qu'importe,
Le reste, avec ses doigts futiles.”

De uren vluchten, maar de vleugelslag van den tijd raakt hen niet aan, noch stoort van ver een wereld hun liefde:

„En ces heures où nous sommes perdus
Si loin de tout ce qui n'est pas nous-mêmes,
Quel sang lustral ou quel baptême
Baigne nos cœurs vers tout l'amour tendus?”

Als er een klankhemel is, die de klanken der ziel zuiver terugkaatst, dan is het de gouden hemel van geluk die een dichter met zijn schoone verbeelding spant over de bloeiende aarde van zijn liefdeleven.

„Na de ontroering van *geluk* met weemoed vermengd, in *Les Heures claires*, na zooveel jaren, de ontroeringen van weemoed met geluk vermengd, in *Les Heures d'Après-Midi*.

Was er in de „heldere uren“ een blijheid van schoone lentedagen, stil-blank van zonne-klaarte, als de takken van mei-

doorn en vruchtboomen zwaar zijn van bloesem; en soms de zoete weemoed van avonden, als alle geluid verstilt als in een droom; — in de „namiddag-uren“ hangt een zacht-stemmige weemoed als een bewolkte doch zon verhelde zomernamiddag-hemel over het landschap der ziel.

„Le plus joyeux et clair jardin du monde“ in „le printemps blanc“, is nu geworden „Juillet, qui a ridé le beau jardin“, — „Juillet a remplacé Avril dans le jardin“.

„Les fleurs, les bosquets et les feuilles vivantes
Ont laissé choir un peu de leur force fervente,
Sur l'étang pâle et sur les chemins doux.“

Er is een fijn-bedachte symboliek in deze vergelijkingen. Vielen vroeger appelbloesems, teer in 't lentelicht, dralend, onhoorbaar. — nu is 't ook het gebladerte dat van zijn kleurengloed laat vallen op de wegen. Daarbij wordt, in de stilte, de sensatie gewekt van geluid, van windgeruisch, geritsel van blâren.

Hier waren voor de aesthetische aanschouwing de beelden van geluk en weemoed die de dichter schiep, die gevoel en phantasie deed opleven in muziek van woorden, wier zinnelijke teekenen het Ideëele beteekenen.

Geluk om het dichterschap en om de liefde in den jongen levenstijd ontbloeid, weemoed om het al-tijd verdorren der bloeiende uren van levensgeluk en schoonheid, — wanneer het tijdslicht, van de eeuwigheid stralend, ál matter schijnt.

„L'agé est venu, pas à pas, jour à jour;
Poser ses mains sur le front nu de notre amour,
Et, de ses yeux moins vifs, l'a regardé.“

Zoo beginnen *Les Heures d'Ap ès-Midi*. En toch, in hetzelfde gedicht noemt de dichter zich: „Heureux et clair encore, après combien d'années?“...

De „rozen“ in den „tuin“, dichterlijk gedacht, worden in de latere gedichten in een ander zielslicht gezien.

„Oh, ces heures d'après-midi ceintes de roses
Qui s'enlacent autour du temps et se reposent,
La joue en fleur et feu, contre son flanc transi!“ (pag. 8)

„Roses de Juin et de Juillet, droites et neuves,
Bouches, baisers qui tout à coup s'emeuvent
Ou s'apaisent, au va et vient du vent,
Caresse d'ombre et d'or, sur le jardin mouvant,
Roses d'ardeur muette et de volonté douce,
Roses de volupté en vos maisons de mousse.

Roses vives, fraîches, magnifiques, toutes nos roses,
Oh! que parçils à vous nos multiples désirs!“ (pag. 9)

De teérste dingen noemt VERHAEREN met de ontroering die een krachtige geest voor teérheid heeft: aesthetische ontroering, die talrijke gevoels- en verbeeldings-associaties wakker roept. Ook het beeld van „vogels“ krijgt door een ontroerd zien in een byzonder oogenblik een hoogere beteekenis.

„Dites de quels lointains profonds et inconnus
Tant de nouveaux oiseaux sont-ils venus,
Avec du soleil sur leurs ailes?“ (pag. 11)

„L'ombre est lustrale et l'aurore irisée.
De la branche d'où s'envole là-haut,
L'oiseau,
Tombent des gouttes de rosée.“ (pag. 13)

„Toute croyance habite au fond de notre amour.
On lie une pensée ardent aux moindres choses:
A l'éveil d'un bourgeon, au déclin d'une rose,
Au vol d'un frêle et bel oiseau qui, tour à tour,
Arrive ou disparaît, dans l'ombre ou la lumière.“ (pag. 25)

Er is nog iets byzonders en buitengewoons in EMILE VERHAEREN. Een verheuging, die misschien maar weinigen diep en sterk mogen ondervinden, maar die niettemin ieder ontroeren moet, die zijn leven door, de schoonheid zocht op al zijn wegen, geeft de gewaarwording der *innige doordringing van leven en kunst*. En die vereeniging van leven en schoonheid vindt

men bij VERHAEREN buitengewoon zuiver. — Alle denken schijnt van poëzie doorblonken, elke daad door schoonheid beziel'd, het geheele leven door kunst vergeestelijkt.

Alles wat aan teérheid en kracht, aan aandoenlijkheid van een fijn bewerktuigd gemoed en klaarheid van levensinzicht, aan onbewuste menscheijkheid en rijkdom van ervaring van een hoog bewusten geest, aan liefde en hoog zelfgevoel, een dichterleven kenmerkt, ligt bésloten in de diepe innigheid zijner verzen.

„Le bon travail, fenêtre ouverte,
Avec l'ombre des feuilles vertes
Et le voyage du soleil
Sur le papier vermeil
Maintient la douce violence
De son silence,
De notre bonne et pensive maison.

Et vivement les fleurs se penchent.
Et les grands fruits luisent, de branche en branche,
Et les merles et les bouvreuils et les pinsons
Chantent et chantent,
Pour que mes vers éclatent
Clairs et frais, purs et vrais,
Ainsi que leurs chansons,
Leur chair dorée et leurs pétales écarlates.

Et je te vois passer dans le jardin, là-bas,
Parfois à l'ombre et au soleil mêlée;
Mais ta tête ne se retourne pas,
Pour que l'heure ne soit troublée
Où je travaille, avec mon cœur jaloux,
A ces poèmes francs et doux.“

Heeft VERHAEREN daarmee niet haast alles, tenminste het zuiverste, uitgesproken wat hij in dit boekje geven kon: poëzie als schoone menscheijkheid en geestelijke schoonheid? Hij heeft er in uitgesproken iets van het... onuitsprekelijke; gezien, gehoord, zinnelijk-geestelijk beseft, intellectueel aanschouwd,

gegrepen en vastgelegd wat onzienlijk en ontastbaar is: schoonheid, ideale pracht, poëzie. In deze poëzie zingt het geestelijk aanschouwde universum mee, verheldert zich de wereld, die naar geen hemelen doet verlangen. Zóo zal hij de schoonheid brengen aan de geliefde:

„... Quand je reviens, bien que lassé et lourd,
Vers le repos de ton amour,
Avec les feux de mon idée ample et suprême,
Me semble-t-il — Oh qu'un instant —
Que je t'apporte, en mon cœur haletant,
Le battement de cœur de l'univers lui-même.”

EMILE VERHAEREN zal nog zingen en dichten van levensgebeuren, van natuurveranderingen, van vreugde en weemoed, van gezondheid en ziekte, van het vergaan van den tijd, — tot hij ten slotte weer terugblijkt, herdenkt *Les Heures claires*, en aan het einde der *Heures d'Après-Midi*, de toekomst tegemoet gaande, in de verte des levens, *Les Heures de Soir* ziet wenken: 1

„Heures du matin clair,” „Heures d'après-midi,”
Heures superbement et doucement élues,
Dont la ronde s'allonge en nos sentiers tiédés,
Et que nos rosiers d'or au passage saluent;
Voici l'été qui meurt et l'automne qui naît.

Heures ceintes de fleurs, reviendrez vous jamais?
Pourtant, si le destin, qui tient en main les astres,
Nous épargne ses maux, ses coups et ses désastres,
Peut-être, un jour, reviendrez-vous, devant mes yeux,
Entrelacer vos pas égaux et radieux;
Et mêlerais-je, à votre ronde ardente et douce
Tournant, dans l'ombre et le soleil, sur les pelouses,
— Tel un suprême, immense et souverain espoir —
Les pas et les adieux de mes „heures de soir“.

Het hoogst stijgt de intellectueele schoonheid van EMILE

1) Uit mijne beschouwing over *Les Heures d'Après-Midi* in *De XXe Eeuw*
Dec. '06.

VERHAEREN's poëzie in *La multiple Splendeur*¹ (1906), al is de zinnelijke ontroering even diep als te voren. De extase gloeit als een helder vuur waardoor de phantastische beelden prachtig verlicht worden. De troebele sensualiteit der Dionysische ontroering wordt geklaard door het geesteslicht der hooge ideeële bewustheid tot eene Apollonische verheldering.

Eerst ziet hij de wereld in gewemel van „mensen en „sterren“, in den tellurischen achtergrond der eeuwen, waarin de mensch-geest opdoemt, met gedachten schitterend als sterren, zich ordenend in het heelal. Dan ontstaat het „woord“ voor de visioenen en ideeën, die eerst een dichter openbaart in poëzie.

De „oude rijken“ liggen in het verleden; de historie is een bewustwording van den geest, en het laatst, vóór de nieuwe wereld, bloeien de rijken der Grieken en Romeinen. Maar de vlam des levens brandt van eeuwigheid tot eeuwigheid.

De „roem der hemelen“ is een lichtend gezang. Het oneindige straalt door de sluiers van een winternacht.

Nieuwe beelden verrijzen, nieuwe schoonheden en nieuwe ideeën.

Daar gaan de „drie wijze koningen“ uit het Oosten op hun tocht naar Bethlehem. Na de aanschouwing van het kindeke brandt een lichtende vlam in de oneindigheid. De „ideeën“ verrijzen, eerst als droomen, dan in prachtige architectuur. De „denkers“ scheppen in den tijd de stelsels der eeuwige Idee: Descartes, Spinoza, Leibnitz, Kant en Hegel. De goddelijke denkers herscheppen het heelal der Idee in de „Waarheid“.

Dan verschijnt de „schoonheid van het menschenlijke lichaam“ in een paradijsherinnering en schoone vrouwengestalten. Maar een dichter vindt zijn schoonheid niet alleen in een verren droom, doch overal, ook dichtbij zijn woning, in den tuin, waar het vol is van heerlijke kleine wonderen. De zieners-gave verheerlijkt alles wat hij aanschouwt.

Een dichter ziet den „wind“ als een blinden zwerver, die vreug-

1) Een uitvoerige beschouwing en paraphrase van dezen dichtbundel gaf ik in *De XXe Eeuw*, Jan. '07.

deloos en lichtloos over de aarde doolt. Hij ziet een ouden „boom“ in een grootsche verschijning, symbolisch de drager van het verleden, van standvastigheid en kracht.

Z6o leeft een dichter in droomen; zijn gevoel en verstand strijden zoolang, tot zij in schoonheid zich vereenigen.

Op aarde uit het leven zich in eindelooze verscheidenheid, en naar alle richtingen is een reizen en trekken der menschen. Schijnbaar doelloos is al dat streven, — maar het doel is de verovering der wereld. Europa heerscht over de aarde.

Het „leven“, de „werkelijkheid“, is bewonderenswaardig. Alle menschelijk streven bedoelt iets hoogers dan het leven. Zie al die werkers, zie het lijden, zie den dood, — maar daar straalt het doel, de overwinning en het eeuwige leven, bovenal voor de kunstenaars en voor alle strevers in het rijk des geestes. Alle scheppende arbeid is een daad der eeuwigheid.

De vreugde en de bewondering verhoogden het leven en maken de wereld schoon. Hoog regeeren eeuwig levenwekkend de Ideeën, doch het leven der Ideeën wordt gevoed door het bloed der realiteit. De vlam van het eeuwige brandt de olie getrokken uit de werkelijkheid. Idee en realiteit zijn één.

Denkers, dichters en apostelen hernieuwen de oude wereld. „Heb lief“ en „bewonder“, deze gedachten stralen door de poëzie van EMILE VERHAEREN. Hoe helderder „de denkers“ zijn, begeesterde werkers en scheppers, elkaar verlichtend met het weerlicht hunner geesten, hoe meer hun stappen zullen klinken op den zegeweg, elkaar bewonderend en levende het hoogste leven onder het oude firmament, — hoe meer zullen ontbloeien, groot en vruchtdragend, aan de gezichteinders en in den hooge, de verheven ideeën.

Waar zijn de ideeën, waar is de poëzie, waar is de schoonheid? — De ideeën glanzen in het rijk des Geestes; — maar dit rijk is geen hemel onbereikbaar hoog boven de aarde, maar het Heelal dat aarde en hemelen omvat.

De schoonheid is geen schijn der dingen, maar ziele-schijn,

geestes-schijn. Waar de dichter verschijnt ontbloeit de aarde in schoonheid. „Seine Gegenwart allein offenbart die Wunderherrlichkeit der Reiche der Welt“, zegt NOVALIS in een zijner Hymnen. De schoonheid in de wereld zoekend, vindt de dichter.. zichzelf; — als een wonder-bezielde, die, wanend vóór het gesluisde beeld der eeuwige Schoonheid te staan, 'den sluier oplichtend,... zichzelf aanschouwt, en in zichzelf de schoone Idee.

Ook EMILE VERHAEREN heeft zichzelf in de wereld en een wereld in zichzelf ontdekt. In zijn leven en kunst heeft hij de werkelijkheid tot idealiteit verheven. Zijn dichtwerk behoort tot de hooge romantiek als alle zuivere poëzie.

„Admirez vous les uns les autres“ is één zijner woorden. Laten wij hem bewonderen in zijn hooge pracht, want zijn poëzie is mede de schoonheid ónzer wereld.

De schoonheid is van den geest. De poëzie dezer wereld is de poëzie van den Dichter.

ERRATA.

W. P. JORISSEN en W. E. RINGER. H. W. Bakhuis Roozeboom.
(Mannen en vrouwen van beteekenis in onze dagen, Deel 37 afl.
 4, 1 Mei 1907).

Blz. 156 toe te voegen aan Alkmaar, Amsterdam en Haarlem ook „Leiden”.

Op blz. 158 vermeldden wij in noot 1: „Het mocht ons niet gelukken te vernemen, waar BAKHUIS ROOZEBOOM zich van Sept. 1874 tot begin 1877 bevond”. Wij schreven dit, daar noch Mevrouw ROOZEBOOM noch Dr. MOUTON ons inlichtingen dienaangaande konden geven. Naar aanleiding hiervan schreef echter Prof. VAN BEMMELEN aan den heer MOUTON, hem er op wijzende, dat BAKHUIS ROOZEBOOM reeds in 1874 bij hem (MOUTON) moest gekomen zijn. Dr. MOUTON geeft dit nu toe in zijn antwoord aan Prof. VAN BEMMELEN. Hij schrijft: „Ik zelf ben de schuld van de fout, want ik raadpleegde het geheugen van een tijdgenoot van B.R., en deze meldde mij zonder aarzelen '77—'78 Of ik of hij heeft een 4 voor een 7 aangezien.”

Op blz. 166 onderaan staat: „4 Febr. 1880”; dit moet zijn: „4 Febr. 1881” volgens het aantekenboek van de candidaats- en doctoraalexamens, zooals Prof. VAN BEMMELEN ons meldt. Wij ontleenden den datum aan den op blz. 167 vermelden brief van BAKHUIS ROOZEBOOM aan Dr. MOUTON.

Blz. 155, regel 23, staat: $x_d g x_g$, lees: $x_d g x_g$.

” ” ” 24, ” $x_v v x_v E$, lees: $x_v v x_v z$.

” ” ” 31, ” $x_v E$, lees: $x_v z$.

” 186, ” 13, ” $a'x'b'x_g$, lees: $a'x_v b'x_g$.

” ” ” 17, ” vlak, lees: ruimtefiguur.

” 200, ” 11, ” x_1, x_g , lees: $x_1 x_g$.

” 203, regel 9, staat: stollingstemperaturen in volgorde,
 lees: stollingstemperaturen en volgorde.

” 206, ” 18, ” HOLLMAN, lees: HOLLMANN.

” 212, ” 21, toe te voegen: Verslag aan B. en W. der gemeente Arnhem, aangaande een onderzoek van het water der Arnhemsche waterleidingmaatschappij, 1898.

” 215, ” 27, staat: ALTEN, lees: ATEN.

W. P. J. en W. E. R.

De Schoone Verbeelding door Julius de Boer.

Uitgave W. VERSLUYS, Amsterdam.

Ingen. f 1,50; geb. in perkament f 2,50.

De Amsterdammer, Weekblad voor Nederland („De Groene”) schrijft o. m.:

„In het eerste deel der Schoone Verbeelding bezingt de dichter de groote weelde van het dichter-zijn en der ontluikende liefde.”
(Volgen een paar aangehaalde gedichten.)

„Hij jubelt en juicht zijn dichterweelde uit in een reeks lentesangen.”

(Volgen aanhalingen.)

„Doch na de jubelende lente en den goudglanzenden zomer komen de droeve herfst en de kille winter.”

(Na eenige aanhalingen):

„JULIUS DE BOER is een dichter, „die er mag zijn”, om met WILLEM KLOOS te spreken, en zijn bundel De Schoone Verbeelding getuigt van een onmiskenbaar talent.”

Het Vaderland:

Na van het „idealisme” van den dichter te hebben gewaagd, schrijft het blad:

„Hij is vóór alles schoonheidzoeker. De Schoone Verbeelding — de titel duidt het al aan. Hij zoekt het schoone beeld voor al zijn zieningen en voelingen. Hij wil het uithouwen in taalmarmer met zuivere lijnen en gevoelige contouren. Hij houdt van de taal als kostelijk materiaal en haar welluidendste woordverbindingen dienen hem in de sierlijk deinende verzen.”

In Groot Nederland schrijft W. G. VAN NOUHUYS in een uitvoerige Literatuur-beschouwing:

„Gevoel en Verbeelding... Gevoel dat niet rust voor zij een Beeld als een symbool gevonden heeft. Dat altijd streeft die bijzondere sfeer te bereiken waar alles wordt omgezet in schoonheid van lijn en kleur, van harmonie in klank en rythme.

Al dadelijk in het eerste sonnet wordt door JULIUS DE BOER „de schoone verbeelding” verheerlijkt.”

Na de aanhaling van dat gedicht vervolgt de criticus:

„Vóór alles wil de dichter uitbeelden, plastisch voor zich zien, in schoonheidssfeer objectiveeren de emotie die zijn ziel doorleeft.”

Ook gedachten over eigen lot en leven tracht hij tot diezelfde schoone sfeer op te heffen, om ze daar als statuen in een luthof van verbeelden te plaatsen."

Na eenige „detail-critiek", waarin op een paar gebreken gewezen wordt, vervolgt hij:

„k Heb hier den vollen nadruk op willen leggen omdat deze dichter voor het overige niet gering te schatten qualiteiten heeft.

Vooreerst een alles overheerschend sterk gevoel voor verschoonheid. Voor hem moet de taal tot muziek worden. En hiermee steekt hij zoo gunstig af tegen anderen, wier verzen het vaak alleen met den typografischen vorm moeten stellen, waarbinnen ze hortend, struikelend of met moeilijke pasjes zich bewegen, vermoeiend te volgen in hun wonderlijke evoluties om zonder al te groote ongelukken aan het doel te komen.

Het zangerig-breedstreckende en gedragene is een doorgaande eigenschap van deze poëzie. Sla op waar ge wilt, overal zult ge de welluidende zuiver gerythmeerde verzen voor 't grijpen hebben — een lust voor 't oor."

De Nederlandsche Spectator schrijft in een poëzie-critiek:

„Zowel onze oudere dichters, VAN EEDEN, GORTER en KLOOS, als onze jongeren, JULIUS DE BOER en JAC. THOMSON hebben een schat van gedachten in beeldenrijke poëzie uitgezongen".

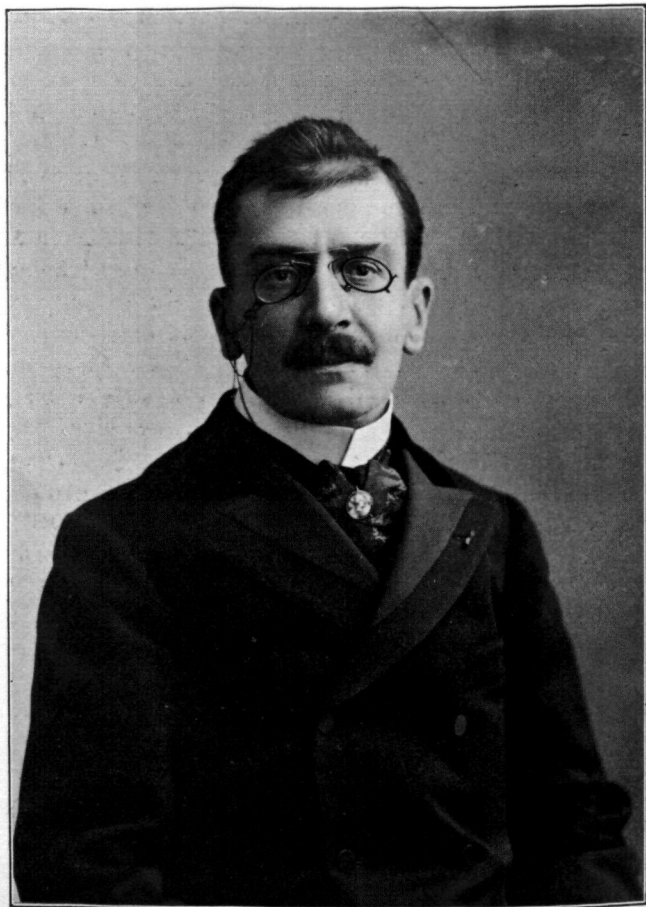
School en Leven schrijft in een hoofdartikel over „Hedendaagsche Literatuur":

„Het werk door WILLEM KLOOS en zijn voornaamste medestanders als ALBERT VERWEY, en niet te vergeten den helderen en verder blikkenden VAN DEYSEL verricht, is niet zonder vrucht gebleven. In de letterkundige producten der „nieweren" zoekt men niet vergeefs naar een hart, naar een ziel. Van JACQUES PERK tot de allerjongsten als FRANS BASTIAANSE en JULIUS DE BOER, met de daartusschen liggende talrijke woordkunstenars (een merkwaardig verschijnsel in een klein land als 't onze, met gemak een dozijn erkende letterkundigen te kunnen aanwijzen binnen een vijf en twintig jaar), is er een aangesloten rij van dichters en prozaschrijvers, die wel allen het groote beginsel in toepassing gebracht hebben, door De Genestet reeds zooveel jaren te voren gepopulariseerd in de woorden:

Gij, zanger wien de boezem brandt,

Hef aan!...

en later door de Jonge Garde op zoo verscheiden en krachtige wijze verdedigd. De waarheid heeft hiermede haar intrede in onze literatuur gedaan."

FERDINAND BRUNETIÈRE.

(Phot. Reutlinger.)

FERDINAND BRUNETIÈRE.

Den 9den December 1906 is te Parijs een man gestorven, die zonder van zichtbaren invloed te zijn geweest op de geschiedenis van het Frankrijk onzer dagen; zijn deel gehad heeft aan het rumoer van den strijd, en een even grooten naam in de harten van velen gewonnen heeft, als hij naar mijne slechts noode geopperde meening een geringen zal hebben voor de historie.

Ieder, die ooit een bijzonder begaafden en goeden mensch heeft mogen bestudeeren; die hem heeft mogen volgen in zijn ontwikkeling, en die zich in de bron van tegenstrijdigheden heeft gespiegeld, welke het gemoed te zien geeft van bijna ieder werkelijk belangrijk man, zal begrijpen, hoe het pijn doet zoo iemand af te vallen... reeds vóórdat men is begonnen over hem te spreken.

Maar de zaak is, dat wij van nature geneigd zijn, door op één mensch onze aandacht samen te trekken, de verhoudingen uit het oog te verliezen tusschen dien mensch en zijn omgeving. De zaak is, dat eerbied en bewondering licht op hol

slaan — en dat het daarom beter is reeds bij 't begin de barrières te plaatsen.

FERDINAND BRUNETIÈRE is een groot en moedig redenaar geweest, een universeele critische geest, en in beide hoedanigheden een voorganger voor vele consciënties. Maar hij is een voorganger geweest van „traditioneele” consciënties; zijn natuur, die door en door vijandig was aan de ongeordendheid, aan de „anarchie”, welke hij heerschen zag in heel het geestelijk en maatschappelijk leven van onzen tijd, zocht haar steun in de geordendheid van een voorbije periode, niet in die van een toekomstige. Wat zijn vrienden ook mogen zeggen van de „moderniteit” van dezen man, van zijn vurige belangstelling in alle vraagstukken, welke het nieuwe eeuwbegin bezig houden, — wij zullen gelegenheid hebben op deze merkwaardige en altijd wakkerere belangstelling terug te komen, — BRUNETIÈRE blijft, die hij altijd geweest is: de Fransche zeventiende-eeuwer in onze negentiende eeuw.

Omdat hij geen baken is geweest, dat den weg wijst naar nieuwe gebieden, omdat hij bovendien met al zijn talenten slechts een conservator, een boedelbeschrijver was van het éénsverkrege, maar geen omschepper daarvan en geen artist, zal zijn naam, dunkt ons, worden vergeten, en zal zijn invloed verdwijnen met het geslacht, dat hem bewonderd heeft.

* * *

FERDINAND BRUNETIÈRE werd geboren te Toulouse op den 19den Juli 1849. Hij was van uiterlijk en karakter — en ook van afstamming Vendeër. Zijn vader, eerst controleur, daarna hoofd-inspecteur bij de Marine, deed hem in de steden, waar zijn betrekking hem riep, het lycée volgen: — te Toulon en later te Marseille. In 1869 vindt hem PAUL BOURGET als medeleerling op het „Lycée Louis-le-Grand” te Parijs. De twintigjarige BRUNETIÈRE maakte zich gereed voor de hogere normaalschool, de „Ecole Normale”, die een soort hogere-kweekschool voor leeraars is. Maar bij het toelatingsexamen van 1870 werd hij afgewezen.

De Fransch-Duitsche oorlog brak inmiddels uit en BRUNETTIÈRE deed als ieder zijn plicht. Tot het geregelde leven teruggekeerd zou een ander, van de gaven van BRUNETTIÈRE, de examen-proef herhaald hebben. Maar het waren juist zijn gaven, die zijn gevoel van eigenwaarde van zulk een herhaling terughielden: hij voelde zich voorbeschikt voor iets beters dan een onderwijspost. En met stoicijschen moed begon hij een leven van ontbering en studie, van overdag lesgeven aan de achterlijke leerlingen van een bizondere school, en van arbeid voor zichzelf bij de lamp tot diep in den nacht. Zijn vriend BOURGET vertelt, hoe hij met hetzelfde plichtsgevoel en denzelfden methodischen zin, voor de treurige 150 francs, die hem er maandelijks voor werden toegeteld, den leerlingen van zijn instituut onderwijs gaf, als waarmee hij later zijn beroemde lezingen voorbereidde. En hoe hij nacht in dag verkeerde met dezelfde onverschilligheid voor zijn gezondheid, als die hem ten slotte, eerst zésenvijftig jaar oud, ten grave heeft gebracht.

* * *

Want gedurende zijn heele leven is BRUNETTIÈRE een man geweest van strenge zelfdiscipline, van methode in zijn denken en in zijn arbeid, en is hij een man geweest, die onbereikbaar bleef voor overwegingen, zijn persoonlijke belangen betreffende. Van jongs af heeft, en dit in alle opzichten, het materiele leven geen invloed op hem gehad. Hij was spiritualist niet alléén als denker. Hij was het in zijn gansche activiteit, waar voor iets anders dan ideeën geen plaats was. De abstractie, heeft HERVIEU opgemerkt, was de eenige atmosfeer, waarin hij ruim ademen kon. De idee en haar wording, de idee en haar overwinningen waren hem zijn begeerten, waren hem zijn troost voor de somberheid van het leven. Met methode en onder zelfdiscipline die somberheid te overwinnen, met wilskracht, volgens een vast plan, het leven te overrompelen, het „te bedriegen”, zooals hij gaarne zei, was voor hem de taak, die moest worden volvoerd. Om dat doel te bereiken moest de

jonge letterkundige zich — en hij heeft het gedaan — een encyclopaedische kennis verzamelen. Van de uiteenlopendste zaken stelde hij zich op de hoogte, hoe ver ze mochten afstaan van het eigenlijk litterair domein. Hij bestudeerde krijgswetenschap, geneeskunde, theologie, theorie van den handel, alles door elkaar. En slechts een stalen geheugen en een verbazingwekkende leesgymnastiek maakten het hem mogelijk zich al dit materiaal toe te eigenen, het in zijn geest te ordenen en het te benutten. „Ik wil altijd”, zei hij tot zijn leerlingen, „het heele klavier onder mijn vingers voelen.” En het heele klavier had hij onder zijn vingers. Men kan zeggen, dat hij op 't einde van zijn leven een bibliotheek van twaalf- tot vijftienduizend boekdeelen beheerschte, die hij stuk voor stuk met de liefde van een bibliophile verzameld had, voor 't meerendeel had gelezen en zelfs dikwijls met noten verrijkt.

Volgens een vast plan het leven te belegeren en het te nemen, schijnt echter niet meer van dezen tijd. Toen BRUNETIÈRE'S publieke loopbaan begon als schrijver van letterkundige critieken, eerst, weinig opgemerkt, in de *Revue politique et littéraire* (1873), later, reeds meer gerucht makend, als secretaris van den gevreesden BULOZ in de *Revue des deux Mondes*, bloeide in de litteratuur een „dilettantisme”, dat slecht samenging met een levensopvatting van plan en methode, nog minder van traditioneele beginselen. Het is een curieuse verschijning deze BRUNETIÈRE in dien tijd: — Te midden van artisten, voor wie als regel gold „l'art pour l'art”, en maar al te vaak „l'art pour l'artificiel”, voor wie leven en kunst twee afzonderlijke gebieden waren, voor wie de Fransche klassieken tot het verre verleden behoorden, kwam als litterair-criticus in 't voornaamste tijdschrift van Frankrijk een man de traditie verdedigen en kunst en leven één noemen, die niet oud en verouderd was, neen jong en geweldig toegerust, — een man, die wel niet heelemaal hun taal sprak, eigenlijk niet altijd op het terrein geheel thuis was, waarop hij streed, maar die zooveel wapens

tot zijn dienst had, zoo methodisch slag wist te leveren, dat hij er soms werkelijk gevaarlijk van werd.

Tegen de dilettanten van de Fransche, spelende ironie kwam een criticus zich verzetten, die in de litteratuur geen ironie om haarzelfswille verstond, of wenschte te verstaan. Tegen BAUDELAIRE en zijn groep verzette zich de vijand van alles, kunst of geen kunst, wat anti-maatschappelijk moet werken. Een jonge man kwam hier met argumenten te voorschijn, die men gewend is door ouden van dagen te zien gehanteerd. En hij ging, merkwaardig geval, véél verder terug dan ouderen doen! Dat kwam, omdat hij niet zoozeer sympathie had voor wat sinds kort versleten is, als wel liefde voor wat sinds lang klassiek is.

* * *

Want BRUNETIÈRE was met heel zijn hart een classicus.

En daar in Frankrijk de zeventiende eeuw de klassieke eeuw is, waarin BOSSUET en RACINE leefden, die in hun kunst de meest volmaakte uitdrukking gaven aan den eveneens „klassieken” monarchistischen staatsvorm van den Zonnekoning, richtte BRUNETIÈRE zijn liefde naar de zeventiende eeuw.

De zeventiende eeuw vond hij de model-periode van een georganiseerde samenleving, berustende, wat het geraamte betreft, op een prachtig sluitende hiërarchie en, wat den geest, op een overtuiging. BRUNETIÈRE, die zijn heele leven de orde heeft bemind en naar een overtuiging, naar een zekerheid gedorst heeft, kon, als geboren redenaar en letterkundige, aan geen man eerder zijn bewondering geven dan aan den grooten redenaar en letterkundige, die het volmaaktst die eeuw en haar beginselen vertegenwoordigde: BOSSUET. Hij heeft den bisschop aangehangen met een trouwe, vurige liefde, die hij ondanks onophoudelijke bespottig nooit heeft verloochend.

Die vereering voor BOSSUET en voor de heele klassieke periode, waartoe hij hoort, vond, zeggen zijn vrienden, voornamelijk haar oorsprong in de eigenaardige scholastieke wrong, die in BRUNETIÈRE's denkwijze zat, en in de historische en letterkun-

dige bewondering, die hij den „adelaar van Meaux” en zijn tijd toedroeg. Het is mogelijk, dat zooals zij beweren de eigenlijke filosofie van BOSSUET niet van grooten invloed geweest is op de geestelijke vorming van BRUNETIÈRE. Zijn meest geliefde leerling, de heer VICTOR GIRAUD, noemt als de vaders van BRUNETIÈRE's gedachteleven PASCAL, DARWIN, SCHOPENHAUER, AUGUSTE COMTE, en, in een andere geestesorde, GEORGE ELIOT en FROMENTIN. Maar wij meenen, dat het hier niet voornamelijk om het „gedachteleven” gaat. Het kan niet verwonderen, dat de filosofie van den vrijdenker, ja zelfs later die van den katholiek BRUNETIÈRE geen steun kon zoeken in de philosophische opvattingen van een BOSSUET, die, hoe groot ook als gewijd redenaar en stylist, zijn tijd in niets vooruit was en noch een diep denker is geweest, noch een bouwer van eenig belangrijk wijsgeerig systeem. BOSSUET was dat niet, maar hij was — voor een man als BRUNETIÈRE — meer dan dat. BOSSUET, bisschop, staatsman en kunstenaar, vertegenwoordigde, op schooner wijze dan iemand anders, de samenvatting van de drie hiërarchieën, die in de zeventiende eeuw de ruggegraat vormden van het Fransche gemeenebest, hij was een toppunt van schoone hiërarchie voor de oogen van BRUNETIÈRE, die zijn heele leven naart ucht en orde en hiërarchie als naar *het* levensbeginsel hartstochtelijk verlangd heeft.

Om dit goed voelbaar te maken kunnen wij niet beter doen dan het slot — in *raccourci* — aanhalen van een van BRUNETIÈRE's beste opstellen — zoo gloedvol, als de droge stylist er helaas zelden geschreven heeft, en dat men vinden kan in de eerste serie van zijn *Etudes Critiques sur l'Histoire de la Littérature Française*, opstel „VOLTAIRE”.

Na een opstapeling van kenschetsende bijzonderheden over Madame de SÉVIGNÉ, MOLIÈRE, RACINE, MONTESQUIEU enz., trekt BRUNETIÈRE er een parallel tusschen VOLTAIRE en BOSSUET.

„Beiden,” zegt hij, „hebben den grootsten naam gedragen van hun eeuw en zijn de stem geweest, waar het meest naar geluisterd werd.

„Zij hebben, de een zoo goed als de ander, beter dan wie ook.

die lichtende taal gesproken van het gezond verstand, die even ver verwijderd is van de Engelsche gekunsteldheid als van de Germaansche diepte; zij hebben, de een zoo goed als de ander, zich minder toegelegd op het voortbrengen van kunst dan van actie, minder willen bekoren dan overreden of overtuigen en geesten winnen voor hun zaak. Waar de strijd ook woedde, zij stelden zich vooraan en overwonnen. Maar de bisschop heeft alleen de wapens opgenomen om te steunen, te sterken; hij heeft slechts gestreden voor zaken, die waarde geven aan de menschenmaatschappij: godsdienst, gezag, eerbied. VOLTAIRE van zijn kant, heeft, een paar uitzonderingsgevallen niet meegerekend, alleen gestreden om te vernietigen, te ontbinden en den aftocht volkomen te maken, die anderen waren begonnen, slechts tusschenbeiden komend in zijn eigen belang, gedurende zestig lange jaren alleen oorlog voerend met het oog op zijn fortuin, zijn succes en zijn reputatie....

„In den foyer van de „Comédie Française” ziet men een prachtig standbeeld van VOLTAIRE. 't Is de VOLTAIRE van Fernel, belast met jaren, door ouderdom uitgeput en vermagerd, maar eeuwig jong door de vlam van zijn blik en het leven, dat tintelt in zijn glimlach. Zijn heele lichaam neigt uit een zetel naar voren en schijnt uit te tarten tot het gevecht. Men zou zeggen, dat de beeldhouwer hem verrast heeft op een oogenblik, dat hij, in zijn gewone houding gezeten, tegen een vijand, dien men denkt te kennen, een van die doodelijke geestigheden gaat slingeren, die een tegenstander aan den grond nagelen. Ook zijn handen, lang en mager, die de stoel leuning en omklemd houden, schijnen slechts te wachten op een signaal om het heele lichaam op te richten en ineens in één zwaai vooruit te werpen.

„Ga nu in den Louvre het portret zien van BOSSUET door RIGAUD. Gij ziet hem óók zitten gereed tot den strijd, maar tot den strijd, dien men met vasten voet afwacht, niet tot den strijd, dien men door te tarten uitlokt. Het is de kalmte van de kracht, beproefd door de ondervinding en door het rustig

evenwicht van een onwankelbare overtuiging, waartegen niets menschelijks is opgewassen.

„Beschouwt ze langzaam, oplettend, dit portret en dit standbeeld: 't zijn niet alleen twee mannen, 't zijn twee éeuwen van onze geschiedenis....”

„Actie”, zegt BRUNETIÈRE, „in den individu: godsdienst en gezag in de maatschappij”.

En men merke wel op, dat de nauwelijks dertig-jarige, die dezen uitroep slaakt, godsdienst-loos is en anti-clericaal.

Men heeft in talrijke kringen — en men doet het er nog — BRUNETIÈRE o.a. om deze innerlijke tegenspraak, die trouwens geen tegenspraak was, voor een opportunist gehouden en hem niet vrij geacht van een zekere maatschappelijke geveinsdheid. Ik ben integendeel zeker van zijn volkomen loyauteit. Daarvoor staan borg een heel leven van belangeloosheid en oprechtheid, verschillende daden van kranige en slechts later uitgekomen zelfverloochening, jarenlange kameraadschap met rechtschapen mannen, en een zeer ontwikkeld gevoel van respect voor zijn eigen persoon en voor zijn kunnen. BRUNETIÈRE heeft zichzelf véél te groot gezien om in staat te zijn zich een overtuiging inelkaar te timmeren of diplomatiek te doen in zijn openbaar leven.

Neen, als hij den godsdienst eerde in een tijd, dat hij aan geen „failliet van de wetenschap” geloofde, maar integendeel aan een failliet van de godsdiensten, dan kwam dit, omdat hij in den godsdienst een georganiseerde maatschappelijke moraal zag, een orde, een hierarchie en een „zekerheid”. De menschen, die geneigd zijn de goede trouw van BRUNETIÈRE in twijfel te trekken, — en wij zullen straks zien, dat zijn advocaten-natuur dikwijls reden daartoe gaf — wijzen gaarne op de vijf „brieven” in het dagblad *Ouest-Eclair* verschenen bij de ont-hulling van RENAN's standbeeld te Tréguier in 1903. Zij zeggen, dat die brieven onrechtvaardig, giftig en soms valsch zijn. Ik zeg niet van neen. Maar is BRUNETIÈRE's scheeve voorstelling van de figuur van RENAN niet — bijna zei ik: „pathologisch”

te verklaren? Wat was immers RENAN tegenover, en in de oogen van BRUNETIÈRE? De man, die afschuw had van de zekerheid, *l'horrible certitude* — BRUNETIÈRE's begéerte van nacht en dag! De man, die niet „de waarheid” beminde, maar „waarheden” beminde, en dan nog maar alleen om er iets „moois” over te zeggen, als een dilettant, een epicurist, een „vermaker”! Zoo iemand stond voor BRUNETIÈRE aan de andere pool van het leven; was een „danser” en een „fluitspeler”. Zoo iemand had op zijn geest dezelfde uitwerking als een roode parasol op een stier.

En als de hartstochtelijke vereerder van al die dingen, die „waarde geven aan een menschenmaatschappij”, deze met zooveel talent, als hij trouwens in RENAN openlijk erkende, verguisd zag en vernederd, is het dan wonder, dat hij met de meest mogelijke goede trouw niet altijd waar van onwaar onderscheidde?

„Iederen keer”, heeft eens ANATOLE FRANCE gezegd, „dat men handgemeen wordt ter wille van de waarheid, bestaat de mogelijkheid, dat zij een flauwte krijgt midden in 't gevecht...”

* * *

BRUNETIÈRE — het is een eigenschap, die ik nog niet genoemd heb — had een vechtnatuur. Er zijn menschen voor wie opponeeren en tegenspreken een functie is, die hen door het leven heen voert, zooals deugdzaamheid of eerezucht het anderen doen. Een donker pessimisme, dat BRUNETIÈRE zijn heele leven is bijgebleven, wierp hem van den terugslag in een onophoudelijke bedrijvigheid. Zijn geest was niet rustig, als er geen „daad” te verrichten viel, en liefst een daad van belang, en liefst alléén volbracht tegen de heele wereld. Een officier van justitie, die tegen de opinie in van alle rechters en het heele publiek, de schuld zonneklaar komt bewijzen van een gevaarlijken misdadiger, en zodoende op het onverwachtst en het schitterendst „de maatschappij redt”, kan niet gelukkiger zijn dan BRUNETIÈRE was, als hij methodisch en zonder erbar-

men een door hem schadelijk geacht kunstenaar in 't stof had doen bijten. Harteloos! riepen dikwijls de menschen, zelfs die hij overtuigd had. Ze vergisten zich. BRUNETIÈRE, die nooit de persoon zag, omdat zijn geest slechts in de abstractie, in de „gedachte" zich bewegen kon, was allerminst harteloos.

Die natuurlijke vechtlustigheid is zijn kracht geweest en de bron van vele zijner fouten.

Het is van groot belang voor iemand, die in 't publieke leven verkeert, gedurig in de voorste rijen te staan. Dat maakt het talent rijker en veerkrachtiger, en vergroot de persoonlijkheid. BRUNETIÈRE, door zijn vechtlust altijd vooraan, heeft ruimschoots van de voordeelen genoten van het vooraan staan. Zijn proseytisme, zijn instinct van menschen domineeren, zijn behoefte om te leeraren vonden hier hun veld van actie. Met zijn uitgebreide kennis en zijn ordelijk maar dwingend, dogmatisch verstand kon hij zoo worden een „autoriteit".

Maar men is geen vechtlustig dogmaticus zonder den tegenzin op te wekken van negen tienden van zijn tijdgenooten. Wat is hij gehaat geweest, BRUNETIÈRE! Vier, vijf monographieën ken ik, vol venijn tegen den „schoolvos", den „doctor scholasticus", den „egel", den „wereldlijken nuntius", den „redeneerder", den „raisonneur".

Men is bovendien geen vechtlustig dogmaticus zonder in zijn eigen arbeid de nadeelen van de positie te ondervinden. Op hoeveel plaatsen heeft ze hem geen parten gespeeld! Als de degelijke, uitnemend geredigeerde „Grande Encyclopédie" hem opstellen vraagt over FÉNÉLON, over „de critiek", over zoovele andere belangrijke onderwerpen, hoe kan hij dan afdwalen en de kostbare kolommen, die hem gegund werden, met allerlei polemiek vullen, welke meestal interessant is, maar slechts in ondadelijk verband staat met den titel van het opstel! Zijn artikel over FÉNÉLON is één lange aanval op dezen grooten schrijver, in wien hij de eerste verloocheningen merkt van het classicisme van BOSSUET. Wilt ge vragen *wie* FÉNÉLON was?

BRUNETIÈRE's antwoord is het requisitoir tegen den man en nog maar alleen voorzover hij zich verwijderde van den „onnavolgbaren” BOSSUET. Veel van het overige blijft eenvoudig in het duister. Zonder geschiedboek ernaast geeft zijne verhandeling geen volledig beeld van den geloovige, den politicus en den kunstenaar FÉNÉLON.

Het zou mij te ver voeren door voorbeelden een toelichting te geven bij alle andere gebreken, waartoe zijn polemische natuur BRUNETIÈRE heeft gebracht. Laat ik volstaan met te zeggen, dat hij er gelijkhebberig en betweterig van was — de woorden zijn niet fraai, maar de geestelijke tournure zelve van BRUNETIÈRE is evenmin elegant! —, dat hij er het vertrouwen van een critisch lezer herhaaldelijk door verliest, hem vermoeit met heele wagenvrachten namen en argumenten, die krioelen over de bladzijden — RÉMY DE GOURMONT heeft 50 titels van comediestukken gevonden in één enkel artikel van geen tien pagina's druks, — en dat zijn geschriften er bijgevolg pedant van worden en overladen.

* * *

Wij hebben het tot hier toe vooral over de persoon van BRUNETIÈRE gehad, wij willen nu meer in het bijzonder van zijn *oeuvre* een overzicht geven. Dat *oeuvre* is verbazend groot geweest, en verdient om de rustelooze werkzaamheid, die er uit spreekt en het werkelijk ontzaggelijk weten bewondering zonder voorbehoud.

Het is te verdeelen, met het oog op de evolutie, welke BRUNETIÈRE's gedachteleven ondergaan heeft, in drie belangrijke perioden.

De eerste periode is de uitsluitend litteraire, waarin zijn critische arbeid valt. Zij loopt van 1875 tot 1889 en omvat alle opstellen, die in dat tijdvak verschenen zijn in de *Revue des deux Mondes*, de periodiek waaraan BRUNETIÈRE tot zijn dood toe verbonden is geweest.

De tweede loopt van 1889 tot ongeveer 1893 en doet ons

BRUNETIÈRE zien als voortzetter van Taine, wiens methode van kunstcritiek, gegrond op de natuurlijke-historie van vóór DARWIN, hij verjongd heeft door er de „theorie van de evolutie” in te schuiven. Deze periode, waarin BRUNETIÈRE’S activiteit in alle richtingen zich gaat bewegen en hand over hand grooter wordt, bereidt de derde en laatste periode voor, die ons den schrijver op weg toont naar het katholicisme en tevens op het toppunt van zijn carrière: directeur van Frankrijk’s deftigste tijdschrift, gevierd redenaar en lid van de *Académie Française*.

Van 1875 af, toen hij op voorspraak van zijn vriend PAUL BOURGET op 26-jarigen leeftijd als particulier secretaris van BULOZ in de redactie van de *Revue des deux Mondes* trad, tot, zooals wij reeds gezien hebben, 1889 toe, beweegt zich de werkzaamheid van BRUNETIÈRE op louter critisch gebied. Als men de dikke (en niet zeer vroolijke) *Revue*-deelen van die jaren doorbladert, ziet men vrij geregeld onder artikels, die de meest verschillende onderwerpen behandelen — voor negen tienden litteraire onderwerpen —, den naam BRUNETIÈRE staan. Over de „poésie intime” en „een Duitsch handboek voor aardrijkskunde”, over „de onuitgegeven brieven van mevrouw DE SÉVIGNÉ”, over „priester GALLANI” en „het vraagstuk van ’t Latijn”, over „de volledige werken van MONTESQUIEU”, „de mysteries in de middeleeuwen”, „het lager onderwijs onder het *ancien régime*”, „de casuïstiek in den roman”, enz. enz., heeft hij in die jaren geschreven, en altijd op degelijke wijze geschreven.

In deze periode schijnt het zijn uitsluitende eerezucht geweest te zijn ooit de opvolger te mogen heeten van dien Franschen „Jonckbloet” uit het midden van de vorige eeuw: DESIRÉ NISARD. Wanneer men tenminste niet vergeet te bedenken, dat tusschen BRUNETIÈRE’S werkzaamheid en die van zijn voorganger de heele opkomst ligt van de moderne litteratuur, en zich daaruit het verschil verklaart, dat er altijd blijft bestaan tusschen dit tweetal groot-compilatoren van letterkundige critiek, is de gelijkenis treffend. BRUNETIÈRE en NISARD stellen zich beiden op

het standpunt, dat de 17de eeuw een voorbeeld is voor alle tijden, van wat de Fransche litteratuur kan zijn. Van die 17de eeuw af achten zij de letterkunde in Frankrijk in een toestand van langzaam verval. Het begint voor hen reeds bij FÉNÉLON, in wien BRUNETIÈRE de eerste teekenen herkent van de gevoelsoverheersching en van de filosofie van „de goedheid der natuur”, welke een paar geslachten later Jean JACQUES ROUSSEAU zullen kenmerken en de heele „van hem afstammende” 19de eeuw.

NISARD'S *Histoire de la Littérature française* (1844 en 1855—1861) en BRUNETIÈRE'S verzamelde opstellen zijn, ieder op zijn wijze, twee monumenten van traditie.

BRUNETIÈRE kwam niet alleen door zijn aanleg tot een nooit verloochende liefde voor de traditie, hij werd daarin gesterkt door zijn studiën in de betrekkelijk „moderne” 19de eeuwsche filosofie.

Toen hij zijn critieken begon te schrijven in de *Revue des deux Mondes* had hij zich reeds een belangrijke philosophische kennis eigen gemaakt en er den invloed van ondergaan.

„De leer van het pessimisme (Schopenhauer) sterkte hem in de bij hem ingeboren overtuiging, dat de mensch van nature niet goed is; de 18de eeuw en haar optimisme verachtte hij dan ook innig. Aan het evolutionisme van DARWIN ontleende hij de verklaring van het smartelijk dualisme, waarin de tragedie ligt van het menschelijk leven. Het neo-criticisme gaf hem een basis voor zijn geloof in het primair bestaan van de moraal en in de aanwezigheid van een vrijen wil. Aan het positivisme dankte hij zijn meening, die hij altijd behouden zou, over de wetenschap, zijn wantrouwen ten opzichte van alle metaphysiek en den eerbied, dien hij altijd is blijven koesteren voor de feiten.

„Hij dankte het nog iets anders, want van al deze stelsels is het 't positivisme geweest, dat op zijn geest den diepsten indruk heeft achtergelaten. AUGUSTE COMTE heeft zijn merkteeken op hem gezet, en dat merkteeken is nooit uitgewischt.

In 't bijzonder heeft hij hem de valsheid en de ijdelheid geleerd van het individualisme. De stichter der sociologie heeft hem met den vinger de noodzakelijkheid doen aanraken der hervatting, van de grondslagen af, van den arbeid der Revolutie, de noodzakelijkheid om de maatschappij te grondvesten, niet meer op de rechten, maar op de plichten der burgers en het begrip te herstellen van orde en organisatie. Er zijn wetten van de sociale orde, er zijn wetten van de zedelijke orde; die wetten eischen, dat de rede het instinct regeert, de mensch het dier. Men behoort aan de wetten te gehoorzamen, te gehoorzamen aan de rede", (BRUNETIÈRE is tot in zijn katholieken tijd rationalist gebleven), „de wanorde op de kaak te stellen, de ware orde te vinden, haar uit te roepen en haar te herstellen.”¹

Het is geen wonder, dat BRUNETIÈRE, met zulke denkbeelden in zijn mars, — en toch reeds, wat veel voornamer is, van nature en in zijn heele wezen: man van de orde-van-'t-verleden, van hiërarchie en traditie, — in conflict kwam met de letterkunde, die in '75 de overheerschende was. Het Fransche naturalisme, dat een maatschappelijk-destructieve werking moest hebben, het dilettantisme, dat het ontbindende scepticisme is in de kunst, de poëzie van het kleine gevoelsgedicht, dat, als een schoone en wulpsche vlinder rondfladderend, geen regel kent en tot bandeloosheid uitlokt, al die litteratuur van het Ik, die, zooals in den onsterfelijken Baudelaire, bij wijlen zelfs tot verheerlijking komt van de negatie der meest essentiele deugden, al die in diepste wezen anti-sociale litteratuur was bezig te triumfeeren in het Frankrijk van 1875. BRUNETIÈRE is de aanklager geweest van deze litteratuur.

Intusschen, zoo het misschien al steeds tot zijn bewustzijn doordrong, dat wat hij in een gedicht, in een roman ver-

1) Deze twee alinea's ontleenen wij, met kleine wijzigingen — noodzakelijk, omdat de schrijver ons Br. te veel voorstelt als *gemaakt* door zijn filosofisch studiën — aan den heer FONSEGRIVE, *La Quinzaine* van 16 Januari 1907.

oordeelde, de sociaal-vernielende invloed ervan was, dan begrijpt men daarom nog zeer goed, dat hij bij zijn vonnissen niet altijd op dit zelfde „sociale” aambeeld geslagen heeft. Als letterkundig beoordeelaar was hij natuurlijk aangewezen op argumenten van letterkundigen aard. En zijn maatschappelijke weerzin moest hij, bewust of onbewust, doorgaans vertalen in overwegingen, die zuiver litterair leken.

Dit vooraf gezegd, kunnen wij overgaan tot BRUNETIÈRE'S critiek op de naturalisten, — zijn voornaamste vijanden, waarmee hij beroemd gebleven discussies heeft gehad; — en tot zijn critiek op de critiek, d.w.z. op de critiek van mannen, die, als ANATOLE FRANCE, LEMAÎTRE enz. het dilettantisme ook in de kunstbeoordeeling hadden binnengevoerd.

Het merkwaardige geval, waarin BRUNETIÈRE verkeerde ten opzichte van deze heele „moderne” kunst-periode, die hij bestreden heeft, is, dat hij een uitnemend orgaan bezat tot het aanvoelen van die periode als „maatschappelijk verschijnsel”, maar een vrij zwak orgaan tot het aanvoelen ervan als „kunstverschijnsel”, en dat hij niettemin, dank zij een ongelooflijk groote belesenheid en een gelijke memorie, en een zeker vosseninstinct voor het vinden van den weg ook op onbekend terrein, met werkelijk veel autoriteit over deze periode heeft gesproken.

Wanneer men niet telkens, door kleinigheden, door in harts-tochtelijke eerlijkheid neergeworpen oordeelvellingen, eraan herinnerd werd, dat hier een man sprak, die in kunst valsch van echt, frisch van verwelkt niet nauwkeurig wist te onderscheiden, zou men gaan twijfelen of hij niet *toch* zoo een fijn onderscheidingsvermogen bezeten heeft. Want het is in-de-waerbrengend zooals hij met kennis van zaken over „kunst” spreken kon.

Wij bedoelen niet zijn kunst-theoretische polemiëk met ZOLA b.v., den naturalist, dien hij het eerst tegenover zich vond.

Diens grootheid ligt zeker niet in zijn „theorieën” over kunst. „Het aplomb”, heeft eens FLAUBERT gezegd, „van ZOLA in zake critiek vindt zijn verklaring in zijn onpeilbare onwetendheid”. FLAUBERT gaf wel eens wat veel relief aan zijn onvriendelikheden, — maar deze was niet geheel onverdiend, — en BRUNETIÈRE, die juist het tegendeel was van „onwetend”, had met ZOLA soms gemakkelijk spel.

Neen, wat wij bedoelen is de kennis van zaken, waarmede de criticus van de *Revue des deux Mondes* het heele Fransche naturalisme aanviel, er verscheidene schoonheden van prees, om des te beslister het wezen ervan te veroordeelen.

Om zijn doel te bereiken stelde hij het gaarne tegenover het „naturalisme” in den Engelschen roman of in de oud-Hollandsche schilderkunst. Ook daar ontmoette hij de uitbeelding tot in kleinigheden van het dagelijksch leven der kleine luyden, zonder fijnere cultuur en zonder „nobele ontroeringen”. Maar hij herkende in dat „naturalisme”... (GEORGE ELIOT en DICKENS) een gedurige sympathie van den kunstenaar voor het beschreven milieu: voor dien verschrompelden molenaar, voor de opofferende oude-vrijster, voor den dronkaard zelfs en den kleinen dorpstyan.

In het Fransche naturalisme daarentegen zag hij niets dan minachting en haat tegen dat kleine, dat middelmatige: — Nooit wordt een traan gestort door een winkeliervrouw of het is „op het kasboek”, alle menschen worden zonder karakter gemaakt, tot automaten, „nooit een teeken van gevoelsleven, nooit een kreet, die het hart ontsnapt; de menschen in zulk een roman gaan, naar het toeval hen voert, als een rustige kudde beesten, in een atmosfeer van onverschilligheid en verveling, zoodat men zich zelfs bij wijlen erover verwondert, wanneer zij eens handelen, verrast, als bij het plotseling breken van een veer in een mechaniek speelgoed.... Welnu, het moet dan eens gezegd, dat zijn geen werkelijke wezens, dat zijn louter caricaturen. Er bestaat geen hart, dat nooit heeft geklopt, geen geest, die nooit heeft gedacht, geen ver-

beelding, die nooit heeft gedroomd. Even zoo goed als het menschelijk lichaam, zoo het al in onze noorder-klimaten de zuiverheid van lijnen mist, die het onder den hemel van het oude Griekenland bezat, — geschonden als het is door de armoë, misvormd door het vak, gebogen door de moderne beschavingen onder het juk der materiële gewoonten — toch iets behoudt van den ingeboren adel en de waardigheid der menschelijke gedaante, evenzoo — al zijn wij ook op het democratisch niveau gebracht van algemeene gelijkheid, al zijn wij verzwolgen door de kleine eischen van het maatschappelijk bestaan, en gedurig in drukke jacht op de fortuin en op de voldoeningen van onze eigenliefde, — houden wij niet op menschen te zijn, d.w.z. wezens in staat om door een vurige drift van het hart of de kracht der gedachte ons te verheffen boven de werkelijkheid, die ons neerdrukt”.

Wat BRUNETIÈRE prijst in de Engelsche „naturalisten” is de rust van hun geest en van hun hart, welke „weten, dat ieder ding is, zooals het moet zijn”. Ook deze Engelschen beoefenen den spot, maar die spot komt uit een „meevoelend gemoed”. Wanneer zij een familie teekenen vol kleine vooroordeelen, vol deftigheidsdwaasheden, en er om glimlachen, dan vergeten ze niet den „gezonden familietrots” op te merken, die in deze menschen een bindende kracht is, daar zij beteekent: eergevoel, vlijt en „trouw aan de eenmaal aangenomen gebruiken”.

Is het hier nog de kunst, die wordt aangevallen? Daarstraks, toen hij zich beriep op het idealisme van het menschelijk hart en de „kracht der gedachte”, kon BRUNETIÈRE desnoods zeggen: ja; hij kon zeggen: de kunst moet de spiegel zijn van het leven, en in het leven zijn de menschelijke vrije wil, de ideëele moraal en de gedachte enorme factoren, die een kunstenaar niet ongestraft miskent. Als ik die miskennis wraak, wraak ik de kunst, die er zich aan schuldig maakt. Hij kon dat desnoods, met schijn van recht zeggen, de kunst metende met het *leven*, met een voor hem onvergankelijk element. Maar

hier, bij deze eischen van „tevredenheid”, van „medelijden” en van „fatsoen”, bedoelt hier BRUNETIÈRE’s verontwaardiging nog wel de kunst zelf? Of toetst hij hier de kunst, niet eens meer, als daarstraks, aan het „leven”, maar aan een *bestaande orde*, aan bestaande gebruiken en zelfs aan zekere geheel subjectieve voorliefden en vooroordeelen? Is het hier niet een vergankelijke maatschappijvorm, dien hij verdedigt, en een revolutionaire beweging, die hij tracht af te slaan? Het kan niet anders zijn. Zoo is het. Het Fransche naturalisme — als we onder deze benaming de zoo uiteenlopende „naturalisme’s” van de tweede helft der negentiende eeuw mogen begrijpen — had een bewust litterairen haat tegen het burgerdom en een maar nu en dan bewusten omverwerpenden invloed. In het groote haatpessimisme van deze kunst was geen plaats voor „tevredenheid” en voor „fatsoen” of klein „medelijden”. De voornaamste werken van FLAUBERT, DE GONCOURT en ZOLA moeten worden gelezen door wie het leven één schoone verschrikkelijkheid vindt zonder oplossing. O! hoe moest die kunst BRUNETIÈRE prikkelen, die vervuld was van een geheel tégengesteld pessimisme, het pessimisme van wie als het hert hijgt naar de waterbronnen, d.w.z. van wie pessimist is juist uit vurig verlangen naar een „oplossing”.

Het is wáár, het „naturalisme”, zowel van FLAUBERT als van ZOLA, maakt van de menschen „een kudde beesten, die gaat, waar het toeval haar voert”. Het is waar, de *Education Sentimentale* is een boek, „grijs van eentonigheid”. Het staat een criticus vrij zulke kunst te veroordeelen. BRUNETIÈRE heeft haar ontleed, zooals gezegd is: met kennis van zaken. „Onbelangrijkheid der personen”, heeft hij gezegd, „alledaagschheid der gebeurtenissen, langzaam verloop van de intrigue”. Maar hij concludeert: — eindeloze verveling...

De *Education Sentimentale* vervelend! Dat ééne woord doet u uit een droom ontwaken. En ge ziet nader toe: BRUNETIÈRE heeft het over niets gehad dan over détails. „Waar vindt men

in zoo'n boek één oogenblik", roept hij uit, „van wezenlijke ontroering?" In zes boekdeelen ontdekt hij één zoo'n oogenblik, en ik heb reden om te gelooven, . . . dat hier juist een niet geheel verdedigbare afwijking van FLAUBERT te constateeren valt, of een „artistieke vrijheid", wat op hetzelfde neerkomt. BRUNETIÈRE integendeel verheugt er zich mee. Hij houdt het tusschen zijn vingers als een zeldzamen vlinder. Zijn gebrek aan een zuiver waardeeringsvermogen van naturalisme maakt, dat hij de emotie zoekt in het detail en haar niet voelt in het geheel. Waar is een emotie in FLAUBERT's werk, roept hij uit, waar ziet men bij hem op het gelaat van een mensch ontroering geteekend? 't Is of men 't zelfde vroeg vóór een van die óók grijze en óók eentonige schilderijen uit de beste periode van onzen VAN GOYEN. Waar is daar een figuur, die ons iets „voelen" of iets „denken" doet? Onder grijze wolken over een dijk, die eindelooze velden begrenst, gaan grijze figuren. 't Is alles eendeloos droefgeestig en eentonig. Iemand, die zich, als BRUNETIÈRE ten opzichte van FLAUBERT, vergissen zou, kon hier zeggen: dit is grijs en vervelend. Neen, dit is niet vervelend, want het grijs is hier een drager, een verberger, een omvatter van duizende kleuren, die in al haar rijkdom worden beheerscht. Er is hier geen ontroering in de details gelegd, maar het geheel is één groote ontroering.

Ik herhaal, dat het den criticus vrijstaat zulke kunst te veroordeelen, d. w. z. haar te stellen beneden een andere. Hij mag bijvoorbeeld betoogen, mits hij het bewijst, dat wat der schilderkunst geoorloofd is, het nog niet is aan de romankunst. Maar het staat hem niet vrij deze kunst te miskennen, haar wezen niet te begrijpen.

Wat van BRUNETIÈRE's bestrijding van het Fransche naturalisme geldt, geldt ook van zijn bestrijding van het symbolisme, dat op het naturalisme gevolgd is. Het geldt van al zijn toernooien tegen de nieuwere dichtkunst, van zijn geharrewar met een man als STÉPHANE MALLARMÉ, van zijn minachtend bespreken van VERLAINE, van zijn verbolgenheid tegen BAUDELAIRE. Waar-

toe zouden wij de strijdschriften, die hij tegen deze groote artisten gericht heeft, uitvoerig ontleden? Waartoe den lezer vervelen met iets wat onszelf ondoorkoombaar heeft geschenen? Vol van eindeloze uitweidingen heeft ieder van die opstellen geen ander doel, dan de school van symbolisten in haargeheel en om haar bandeloosheid te veroordeelen, zooals te voren romantikers en naturalisten om redenen, die even weinig de kunst als kunst raakten, waren veroordeeld. Zooals verder BRUNETIÈRE, het naturalisme bestrijdend, een derderangs romanschrijver als HECTOR MALOT aan ZOLA koppelde, koppelt hij hier aan VELAINE de kleine dichtertijke persoon van een RENÉ GHIL. Hij verklaart heel duidelijk — wat trouwens iedereen weet — waarin de beteekenis ligt van het symbolisme, hij keurt zijn tendens niet nadrukkelijk af, — hoe zou hij het ook kunnen doen? — maar niet éénmaal bespreekt hij de schönheidswaarde der symbolistische voortbrengselen, niet éénmaal toont hij den nieuwen letterkundigen schat te hebben kunnen waardeeren, dien het symbolisme het Fransche volk heeft gebracht. Hij tornt gedurig aan BAUDELAIRE vooral, wien hij een „verpestenden” invloed toeschrijft. Om de kleur van zijn verzen? Neen, om de innerlijke onzedelijkheid van zijn kunst. Hij tornt aan VERLAINE. Waarom? Om den vrijen versvorm. Geen woord echter over de kunst zelf van VERLAINE en van BAUDELAIRE. Geen enkele analyse van het schoon, dat zij gaven, geen woord over die schoonheid, die haar invloed heeft tot op de tegenstanders toe. Ik herhaal, dat men een kunst mag veroordeelen, lager mag stellen dan een andere, mits onder den eisch, bij een veroordeeling tenminste in een kunst-critiek; dat de beteekenis, de invloed van de kunst zelf, van den „vorm” zooals BRUNETIÈRE zei, worde toegelicht en het belang ervan worde omschreven. Dat in elk geval het belang ervan in zijn vollen omvang worde begrepen en erkend.

Dit is het wat — mutatis mutandis! — RONSARD voor zichzelf eischte, toen hij, door het geslacht, dat op hem volgde, hevig aangevallen, dien jongeren toevoegde:

Adoncques, pour hausser ma langue maternelle
 Indompté de labeur je travaillai pour elle,
 — — — — —

Et mis la poésie en tel ordre, qu'après
 Le Français fut égal aux Romains et aux Grecs.
 — — — — —

Tu ne peux le nier ; car de ma plénitude
 Vous êtes tous remplis ; je suis seul votre étude ;
 Vous êtes tous issus de ma Muse et de moi ;
 Vous êtes mes sujets, je suis seul votre roi ;
 Vous êtes mes ruisseaux, je suis votre fontaine...

In hoeverre was BAUDELAIRE zulk een „bron”, in hoeverre was hij een formeerder van de Fransche taal? En zoo hij de Fransche taal wellicht niet bijzonder verrijkt heeft, in hoeverre was hij dan een bron van nieuwe gevoelens en gevoelsvormen?

Op die vragen is een kunst-criticus antwoord schuldig. BRUNETIÈRE heeft er het stilzwijgen over bewaard. Man van theorieën en algemeene ideeën, die hij was, zoeker van een maatschappelijke moraal, uitsluitend vereerder, zooals wij weten, van het opbouwende, het ordenende, het sterkende classicisme, greep hij het symbolisme in zijn gehéél aan als een nieuw „verschijnsel” in de maatschappij, als een nieuwe vergiftige plant, — zie die bleeke loten, riep hij uit, niets dan wat losse verzen, geen enkel meesterstuk, verheerlijking van ontucht, het is *décadence*, en 't is de verflauwing van een litteratuur!

Zulke critieken zijn geen letterkundige, maar zijn zedekundige verhandelingen, zeiden JULES LEMAITRE en ANATOLE FRANCE. En zij hadden zeker geen ongelijk. Zij konden moeilijk in deze quaestie ongelijk hebben, daar zij even fijne kenners waren van de moderne kunst in al haar vormen als BRUNETIÈRE er onbehouden tegenover stond; zij even gemakkelijk over de kleinste onderdeelen er van konden oordeelen als BRUNETIÈRE — en hij had er reden toe — ontweek dit te doen.

Maar had BRUNETIÈRE van zijn kant zoo erg ongelijk, als hij

de beide litteratuur-verfijners aanviel over *hun* opvatting van de critiek?

Een paar bladzijden terug heb ik gesproken over een polemiek tusschen BRUNETIÈRE en de „moderne” critici van zijn tijd. Ik doelde op den pennestrijd, die tusschen den redacteur van de *Revue des deux Mondes* en de heeren FRANCE en LEMAÎTRE heeft plaats gehad. Men kan te lichter de vrijheid nemen het hier met deze twee artisten oneens te zijn, daar zij sedertdien een goed eind weegs tot BRUNETIÈRE's opvattingen zijn teruggekomen.

Ziehier het geschil.

De criticus, zei BRUNETIÈRE, is een rechter. Hij oordeelt, d.w.z. hij prijst of laakt. En hij geeft de motieven aan van zijn oordeel. Hij zegt op grond van welken regel, van welk axioma iets goed is of slecht. Hij beroept zich op eeuwige wetten, soms beroept hij zich op nieuwe, vergankelijke wetten; en hij kent ook de wetten, die verouderd zijn en niet meer kunnen worden toegepast. Wie niet zoo doet, maar losweg zijn persoonlijke meening geeft, is geen criticus maar een „impressionnist”.

Wat wilt ge toch van me? vroeg daarop ANATOLE FRANCE. Van mij een rechter, een litterair inquisiteur maken? Maar ik denk er niet aan! Ik krijg een kunstwerk vóór me liggen, en ik zeg ervan hoe aangenaam de gewaarwording is geweest, die het bij me gewekt heeft, of hoe schraaltjes of hoe bedenkelijk. Dat amuseert mij, en mijn lezers vragen mij geen andere dingen. Ik geef mijn meening niet voor de waarheid uit, ik kom er mee voor den dag als met mijn meening, en daarmee uit. En trouwens, hoe wil men de schoonheid gaan „meten” van verschillende kunstwerken? Waaráán zal men haar meten? Immers bij slot van rekening aan ieders persoonlijke opinie! Ieder heeft zijn voorkeur en heeft redenen om die voorkeur te hebben. De een houdt CORNEILLE voor mooier dan RACINE, en de ander RACINE voor mooier dan CORNEILLE!

Ja, ja, antwoordde BRUNETIÈRE weer, maar iedereen weet, dat

BALZAC grooter kunstenaar is dan CHARLES DE BERNARD, en LAMARTINE grooter dan madame DESBORDES-VALMORE. Zoo zijn er talrijke vergelijkingen, waarover iedereen het eens is. Er moeten dus zonder twijfel redenen zijn voor die eensgezindheid. Waarom zou de critiek niet bestaan in de ontleding en de ordening van die redenen? Eensgezindheid veronderstelt iets objectiefs. De critiek moet objectief zijn of zij is geen critiek.

En bovendien... is er dan niets dan de kunst als kunst? De moraal en de beschaving bestaan toch ook dikwijls, evenals de critiek, in het bóven onze persoonlijke voorliefden stellen van andere motieven en principen, van hooger orde dan ons instinct. Indien ieder onzer de aanmatiging had om in niets en voor niemand een handbreed te wijken van zijn eigen preferenties, zou het leven onmogelijk worden.

Het eenige antwoord, dat FRANCE gaf was: ho, ho, er zijn heel wat menschen, die de verzen van madame DESBORDES-VALMORE mooier vinden dan die van LAMARTINE, en die zich veel gelukkiger voelen met een roman van DUMAS père dan met een drama van SHAKESPEARE!

ANATOLE FRANCE en LEMAITRE, die sedert dit letterkundig steekspel beiden tot de realiteit van de menschelijke samenleving zijn teruggekeerd, de een door socialist te worden, de ander door het presidentschap te aanvaarden van de nationalistische partij, zouden op het oogenblik zeker niet meer deze ultra-subjectieve theorieën verkondigen. In dezen was BRUNETIÈRE, die in kunstbegrip hun mindere was, hen voorgegaan.

* * *

Al deze strijd, — tegen de romankunst van FLAUBERT en ZOLA, tegen de poëzie der „symbolisten”, van VERLAINE, DE RÉGNIER, MORÉAS, enz., — en tegen hun proza, want hij heeft HUYSMANS óók beoorloofd — al zijn gebakkelei met de moderne critiek, het hoort alles tot de eerste periode van BRUNETIÈRE'S leven, de zuiver litteraire periode. (Wat natuurlijk niet zeggen

wil, dat de roerige polemicus in zijn latere dagen van dezen strijd afliet. Integendeel.) Waar we nu echter aan komen is de tweede periode van zijn leven: — die, waarin zijn denken zich geheel en al in evolutionistische richting ging bewegen en hij DARWIN's en HAECKEL's hypothesen op de geschiedenis der letterkunde ging toepassen.

Wij beginnen hier een nieuw hoofdstuk. Vooraf ga een inleiding.

* * *

De moderne litteratuur-critiek, die in tegenstelling met de klassieke van de 17de en de 18de eeuw, welke niet meer was dan een „opinie”, een „wetenschap” wilde zijn, dateert in Frankrijk zooals men weet van het optreden van VILLEMMAIN.

VILLEMMAIN, staatsman en letterkundig criticus, navolger van den grooten geschiedschrijver GUIZOT, is voornamelijk bekend door zijn standaardwerk: *Tableau de la littérature française*. Terwijl tot dusverre de critiek er zich toe bepaalde den kunstwerken ieder afzonderlijk den traditioneelen maatstok aan te leggen van wat klassiek schoon was of niet, begon VILLEMMAIN — in 't begin van de 19de eeuw — te trachten de oorzaken, eenige oorzaken tenminste, op te sporen van de schoonheid en de soort schoonheid van het letterkundig werk.

Hij was b.v. de eerste, die den invloed naging, door vreemde litteraturen op de Fransche uitgeoefend.

Hij was ook de eerste, die voor zijn critiek geschiedenis en levensbeschrijving te hulp riep en zich niet bepaalde bij analyse en uitlegging.

Maar het moet gezegd, dat hij de levensbeschrijving nog meer er bij haalde om de belangstelling te wekken dan om met behulp ervan te verklaren.

SAINTE-BEUVE, wiens werkzaamheid te stellen is tusschen 1830 en 1865, is verder gegaan dan VILLEMMAIN. Ook hij heeft de „geschiedenis” in de critiek gebracht, maar een uitgewerkte,

een tot talrijke détails, en zelfs tot anecdoten afdalende „geschiedenis”. De criticus moet, meende SAINTE-BEUVE, om zoo te zeggen in het dagelijksch leven binnendringen van den te beschrijven artist. Hij moet hem schetsen met zijn lichaamsbouw, zijn afkomst, zijn milieu, zijn ouders, zijn kinderen, zijn stand, zijn godsdienstigheid of ongodsdienstigheid, zijn vrijmoedigheid of zijn verlegenheid. Dat was de theorie van het „portret”. En zij diende SAINTE-BEUVE als éérste werkmethode.

In het tweede deel van zijn leven, inziende, dat zijn critiek wel psychologische waarde had, maar niet tot een conclusie, tot een oordeelvelling kwam, beperkte hij haar niet langer tot het „portret”; hij stelde in zijn monographieën, (zijn beroemde „Causeries du Lundi”), portret tegenover portret, vergeleek ze, legde ze naast elkaar, als de botanist het gedroogde planten doet. SAINTE-BEUVE, die op deze wijze, naar zijn overtuiging, de „natuurlijke historie” in de litteratuur-critiek had gebracht, voelde er echter zelf al de onvoldoendheid van en schreef: „Wij zijn nog geheel in 't begin, aan de bizonderheid, aan de individu; hoogstens vatten we reeds enkele soorten samen. Maar ik voorzie, dat er een dag zal komen, waarop deze methode tot een wetenschap zal worden en de groote geestes-familiën zullen worden aangewezen. Toch zal men zeker wel nooit met de menschen kunnen doen als met dieren of planten. De mensch is gecompliceerder. Hij bezit wat men noemt den vrijen wil...”

Taine, wiens invloed valt tusschen 1865 en 1880, zou dat onderscheid niet maken. De methode van de „natuurlijke historie”, waarvoor SAINTE-BEUVE den weg had geopend of, om juist te zijn, had aangeduid, is hij zonder eenige reserves gaan toepassen: „De moderne werkmethode, die ik tracht te volgen”, zoo schreef hij, „bestaat hierin, de voortbrengselen van den menschelijken geest in het bijzonder te beschouwen als feiten en producten, waarvan men het karakter moet aangeven en de oorzaken zoeken, meer niet. Zoo begrepen spreekt de wetenschap noch een vonnis uit, noch schenkt zij vergiffenis: zij stelt vast en zij legt uit... Zij doet als de plantkunde, die met gelijke

belangstelling nu eens den sinaasappelboom bestudeert, dan weer den den, nu eens den laurierboom en dan weer de berk: zij is zelf een soort plantkunde, echter niet op planten toegepast maar op de werken der menschen".

Welke zijn, heeft TAINÉ zich dus afgevraagd, de bijzondere kenmerken der verschillende geschriften en litteraturen? Welke zijn haar oorzaken? Welke classificatiën zullen ons steun geven?

En als vrucht van zijn observatie kwam hij tot dit besluit: Een kunstwerk is het voortbrengsel, in diepsten grond, van twee factoren: *ras* en *milieu*. Een maatstaf ter „beoordeeling” der kunstwerken is ook te bepalen: In de eerste plaats moet worden gelet op het „domineerende karakter”, in de tweede op den invloed „ten goede”, in de derde op den „vorm of stijl of de waarde van uitvoering, die geschikt zijn om het werk te vereeuwigen”.

De nieuwe methode van litteratuur-critiek, welke, in zijn lessen aan de „Ecole Normale Supérieure” FERDINAND BRUNETIÈRE in het jaar 1889 bracht, ging in één opzicht terug op 't geen TAINÉ geleerd had, in een ander, belangrijker opzicht ging ze verder.

De „vrijheid” en daarmee de zelf-scheppende factor van de „individu” zóó miskennen, als TAINÉ het scheen te doen, wilde BRUNETIÈRE niet: „Er is in den mensch iets anders en iets méér dan in het dier; en de beschaving is iets anders dan de natuur”. Spiritualist, die hij was van zijn wieg tot aan zijn graf, kon men van BRUNETIÈRE niet eischen, dat hij „zijderups” en „romanschrijver” op één lijn zou stellen, zooals TAINÉ het deed.

Maar aan den anderen kant opende hij, daar waar TAINÉ hem was voorgegaan, geheel nieuwe vergezichten. TAINÉ's „natuurlijke historie van den geest” was gebaseerd op de kennis van de oude natuurlijke historie van GEOFFROY ST. HILAIRE en CUVIER, waarvoor de „soorten” in de natuur vaststaande waren; BRUNETIÈRE's methode werd het op de nieuwe van DARWIN en HAECKEL. Hij voerde er binnen: de *evolutie-theorie*.

„Op alle gebieden”, aldus sprak ongeveer BRUNETIÈRE tot zijn leerlingen, de toekomstige leeraars, „is de evolutie-theorie binnengedrongen, — waarom zou zij het niet doen op het gebied der litteratuurcritiek? Het is zeker goed nieuwigheden met wantrouwen tegemoet te treden en te wachten, vooral met haar te onderwijzen, tot zij, zooals MALEBRANCHE zegt, een beetje baard aan de kin hebben, maar nu vijftientig of dertig jaren zijn verlopen sedert haar eerste optreden, moet er iets in die theorie steken, dat haar succes rechtvaardigt. Het is mogelijk, dat zij niet de uitdrukking is van de gehééle waarheid; en dit is zelfs waarschijnlijk. Ik wil desnoods aannemen, dat zij morgen, wie weet, van haar oogenblikkelijke populariteit wordt beroofd door een andere leer of een andere hypothese; — al geloof ik er in mijn binnenste niets van. Maar, nu ze dan zoo ver nog niet is en nog altijd heerscht, schijnt er mij geen voordeel in gelegen net te doen of men haar bestaan niet kent.

„Laat ons, om aan een ander gebied van kunst, dan de litteratuur is, deze theorie te demonstreeren, een blik slaan op de geschiedenis der schilderkunst. Zien wij eerst de „evolutie” dáárin.

„In het begin is de godsdienst de eenige bezielster van den artist. Er bestaat alleen: de religieuse schilderkunst (CIMABUE, GIOTTO, VAN EYCK, MEMLING), die den schilder een middel is tot leering en stichting, ook stichting van zichzelf. Daar echter de verleiding der schoone lijnen en kleuren te sterk wordt om niet deze om haarzelf te doen beminnen, werkt zich los, uit de religieuse schilderkunst, de mythologische schilderkunst: de Venussen van TITIAAN zijn even schoon als zijn Visitaties.

»En hoe heeft zich hieruit weer de schilderkunst der geschiedenis-tafereelen ontwikkeld?

»Laat ons dit niet, voor dit oogenblik, opsporen, maar enkel den overgang constateeren: op de uitbeelding van Olympische tooneelen is zoowel in Italië als in Vlaanderen de uitbeelding

gevolgd van de groote feiten der historie. Dat was een stap tevens naar de realiteit. Een nieuwe vorm van historie-schildering ontstaat: de portretkunst. In de Hollandsche schilderschool van FRANS HALS en REMBRANDT omvat de portretkunst bijna de geheele historieschildering. De „Anatomische les” en de „Nachtwacht” zijn slechts een verzameling portretten. Maar al die Nederlandsche portretstukken samen vormen een stuk Nederlandsche geschiedenis.

„Die aanwezigheid van meer dan een portret op hetzelfde doek brengt ons echter reeds naar de anecdote, de particulariteit: Hiermee zien wij verschijnen: de schilderkunst van het „genre”, die eerst bestaat met en door de portretkunst, als een bijhangsel, een versiering van deze, maar ten slotte haar eigen leven gaat leven.

„De laatste stap, de anecdote zonder menschelijke figuren: dieren- en landschapschilderkunst, stilleven. . . . .

„Het gaat er dus om, te weten welk verband er bestaat tusschen deze vormen van schilderkunst, en welken naam men moet geven aan de nog onbekende oorzaken, die hen achtereenvolgens den een uit den ander, men zou zeggen: hebben losgemaakt. Is hier louter toeval in 't spel, een opeenvolging zonder verder verband? Wanneer de omstandigheden het hadden meegebracht, had dan de schilderkunst van het „genre” kunnen voorafgaan aan de religieuse schilderkunst? of had, een parallel geval, de zedenroman kunnen voorafgaan aan het heldendicht? Maar zoo er geen toeval in 't spel is en er geen opeenvolging heeft plaats gehad zonder verband, op welke wijze zijn dan de verschillende vormen elkaar opgevolgd? Is de band, die hen samenhoudt, een chronologische of een genealogische? ik wil zeggen: is het feit van hun opeenvolging het werk der omstandigheden, der invloeden van buiten? of heeft er hier voortbrenging plaats in den waren zin des woords? Dat is de eerste vraag, die wij zullen trachten te beantwoorden.

„In de tweede plaats, — wanneer wij eenmaal het chronologisch of genealogisch verband kennen van deze vormen onder-

ling, welke is dan, welke zijn dan, als ik mij zoo uit mag drukken, de esthetische verbanden? Is de religieuze schilderkunst, omdat zij in tijdsorde de eerste was, noodzakelijk voortreffelijker dan de landschapschilderkunst b.v.? En waarom? Of, indien het tegendeel waar is, waarin zullen wij dan zeggen, dat de grootere voortreffelijkheid steekt van de tweede? Of nog iets anders: gesteld, dat zij zich ieder op voortreffelijke eigenschappen kunnen beroemen, die de andere niet gehad heeft, kan men dan, en op welke beginselen zich grondend, de uitspraak doen, dat er, van den eenen op den anderen vorm, heeft plaats gehad aanwas, verrijking, vooruitgang, of wel integendeel verval, verarming, vermindering van de kunst? Dat zal onze tweede vraag zijn.

„Ten slotte — wanneer wij de genealogische of esthetische betrekkingen van deze vormen onderling eenmaal behandeld hebben — welke zijn dan, indien ze er zijn, hunne wetenschappelijke betrekkingen? D.w.z. bestaan er Wetten, die deze opeenvolging beheerschen; en waaruit kan men deze Wetten afleiden? hoe en door welke middelen kunnen wij haar inhoud vaststellen? Of, anders gezegd, vinden wij hier iets, dat analoog is aan die „voortdurende differentiatie”, die in de levende natuur de stof doet overgaan uit het gelijksoortige in het ongelijksoortige, en zonder ophouden, als ik mij zoo mag uitdrukken, het tegendeel doet te voorschijn treden uit het gelijke?”

BRUNETIÈRE heeft dit alles, — mijn vertaling is tevens een bekorting — als voorrede geschreven voor de uitgave van zijn lessen aan de „Ecole Normale”. Wij komen nu aan het eigenlijke lichaam van zijn theorie. Het heeft den vorm van een uitgebreid letterkundig programma, dat de gebieden afbakent, waarop later de demonstraties zullen plaats hebben.

Maar eerst, om niet „in de lucht” te bouwen, wil BRUNETIÈRE een overzicht geven van de evolutie der critiek in Frankrijk: Hoe is de critiek, vraagt hij zich af, van een „opinie” geworden een „wetenschap”, een wetenschap zoo goed als de natuurlijke

historie.... En hij verdeelt de geschiedenis der critiek in drie groote perioden: in de voor-klassieke (van den Renaissance-tijd), de klassieke (van de 17de en 18de eeuw), de moderne (van de 19de eeuw).

„Op deze wijze”, zegt hij dan, „aan het einde der vestibule beland, kunnen wij in de vertrekken binnentreden en ons bezig houden met het vraagstuk van de „evolutie der soorten”.

DE EVOLUTIE DER SOORTEN.

„Het vraagstuk komt tot zijn recht als wij een onderverdeling maken in deze vijf paragrafen:

§ 1. *Het bestaan der soorten*: Zijn de „soorten”, waarvan wij spreken (de litteratuur-soorten), misschien niets meer dan woorden zonder inhoud, willekeurige categorieën? Zijn niet de kunstwerken, integendeel, eindeloos verschillend van aard?

§ 2. *De differentiatie der soorten*: Hoe wikkelen zich de soorten los uit de oorspronkelijke onbepaaldheid?

§ 3. *Het zich vastzetten der soorten*: Evenals in de natuur de soorten, als de omstandigheden gunstig zijn, een tijdje dezelfde blijven, zich fixeeren, evenzoo doen het de soorten in de litteratuur. Dit zich fixeeren van een litteratuur-soort heeft, in 't voorbijgaan gezegd, de meening kunnen doen ontstaan, dat onoverkoombare kloven de eene soort van de andere scheiden.

„Heeft dus, is de vraag, een letterkundige kunstsoort een zekere stabiliteit, d. w. z. een geschiedenis van datum tot datum, een kop, een midden en een staart?

§ 4. *De wijzigingen der soorten*: Wij hebben vastgesteld, dat het bestaan van een soort een einde kent, zoo goed als dat van het individu. Zoolang de soort echter bestaat, groeit ze, terwijl ze in beginsel dezelfde blijft. — Welke zijn nu, vragen wij, de oorzaken, die dezen groei bespoedigen, de stabiliteit van de soort versterken of integendeel haar wasdom tegenhouden, haar ontbinding verhaasten?

„Noemen wij deze drie oorzaken:

- A. „De *hereditet* of het *ras*, die maken, dat een soort als het heldendicht, hetwelk in Indië b.v. altijd natuurlijk zal wezen, misschien wel altijd gereed zal wezen er weder op te bloeien, altijd min of meer litterair, en bijgevolg gekunsteld zal zijn bij ons.
- B. „Waarom hebben de Chineezzen geen heldendichten, de Germanen geen dramatische kunst? Als het „*ras*” geen voldoende verklaring geeft, biedt ons die misschien de *invloed van het milieu*.
- „Wat verstaan wij onder het „milieu”? Wij verstaan daaronder: 1°. de geographische gesteldheid en het klimaat; 2°. de maatschappelijke toestanden, d.w.z. die, welke den menschen zijn opgelegd door de inrichting van de maatschappij, naar gelang zij meer of minder gevorderd is in beschaving, en overeenkomt met het een of ander type; theocratisch is, aristocratisch of democratisch; 3°. de omstandigheden van geschiedkundigen aard, d.w.z. die, welke van binnen of van buiten op de maatschappelijke inrichting invloed oefenen, maar beschouwd kunnen worden als onafhankelijk daarvan.
- C. „Een factor van allereerste beteekenis: de *individualiteit*, d.w.z. het geheel van deugden en gebreken, die maken, dat een individu éénig is in zijn soort, dat hij dus in de geschiedenis van litteratuur en kunst iets brengt, dat er niet in was vóór hem, dat er niet in zou zijn zonder hem, dat er in zal blijven na hem. Ik geloof, dat ik u hiervan merkwaardige voorbeelden zal kunnen geven. Zonder dat wij daarom in de overdrijvingen van CARLYLE behoeven te vervallen, zult gij zien, dat dikwijls één mensch voldoende is geweest om wijziging te brengen in den gang der dingen; en gij zult ook zien, dat niets zoozeer in harmonie is met de evolutieleer dan dit den nadruk leggen op deze veranderingsoorzaak der soorten, daar het juist volgens DARWIN'S *Het ontstaan der soorten*

het individueel-eigenaardige zou zijn, dat het begin is van alle variëteiten.

§ 5. *De transformatie der soorten*: Bestaat er een wet voor het verschijnsel van de evolutie der soorten, of bestaan er slechts, wat men in 't begin geneigd is aan te nemen, wetten voor de evolutie van iedere soort afzonderlijk? Het best is 't voorbeelden te nemen. Wij zullen er drie behandelen.

a. „De geschiedenis van de Fransche tragedie: prachtig voorbeeld van een heerlijke kunstsoort, waarvan wij thans, nu zij dood, volkomen dood is, zoo goed kunnen nagaan: hoe ze geboren is, tot haar volmaaktheid geraakt, vervallen en ten slotte gestorven.

b. „De overgang van één soort in een andere: de redekunst van den kansel, zooals de 17de eeuw haar heeft gekend, langzamerhand geworden tot de lyrische poëzie van LAMARTINE, HUGO, DE VIGNY, DE MUSSET.

c. „De geschiedenis van den Franschen roman: waarin men zal kunnen zien hoe, wanneer de tijd ervoor gekomen is, een soort wordt opgebouwd uit de brokstukken van verscheidene andere: de Fransche roman uit de ruïnen van de tragedie, het heldendicht en de filosofische en zedekundige Essais.”

Tot zoover het résumé van BRUNETIÈRE'S program.

Wij zijn begonnen met de werkmethode van zijn voorgangers in het kort aan te geven en hebben toen gesproken over VILLEMAIN. Hij was de eerste, zeiden wij, die van een „opinie”, welke tot zijn tijd de critiek was, een „wetenschap” trachtte te maken. Wij hadden eraan toe kunnen voegen, dat hij onder de critici de eerste was, die het geloof heeft helpen ondermijnen aan de „vaste regels” van de klassieke schoonheidsleer, de „regels”, waarvan BOILEAU, VOLTAIRE en LA HARPE zich hebben bediend. De nieuwe schoonheden, die CHATEAUBRIAND bracht, pasten niet in die te nauwe „regels”, en de critiek had gewonnen spel met op de tegenspraak tusschen haar en die schoonheden de aandacht te vestigen.

Maar met het verdwijnen van de oude schoonheidsleer verdween ook alle vastheid, alle zekerheid in de critiek. Er werd geen oordeel meer uitgesproken, er werd alleen een uitleg gegeven. Zeker, de oude „regels” van een LA HARPE zweefden in de lucht, maar, eenmaal aangenomen, waren zij tenminste een compas voor de critiek. Zij berustten wel op een „opinie” en niet op een „wetenschap”, maar zij hadden tenminste de methodische zekerheid in zich van een „wetenschap”. En de moderne critiek van haar kant, die, zonder twijfel, méér berustte op „wetenschap”, moest zich ten opzichte van een eindoordeel beperken tot het uiten van „opinies”.

BRUNETIÈRE heeft gemeend, voor nu en langen tijd, de oplossing van de moeilijkheid te hebben gevonden. Hij ging de vastheid, de zekerheid weer terugbrengen in de critiek, hij ging haar weer aan „regels” binden, maar aan regels, die zóó ruim waren, dat geen nieuwe vorm, geen nieuwe „soort” van kunst ze zou kunnen doen springen: die „regels” zouden immers zoo ruim zijn, dat ze zelfs de komst van nieuwe soorten konden voorzien, en bijna konden voorspellen. Want het zouden de „regels” zijn van de *evolutie* der soorten.

Er steekt zeker iets kranigs in, ons uit de zeventiende eeuw te zijn overgewaaid en ons op grond van onze *moderne* wetenschap, op grond van DARWIN en HAECKEL, een „schoonheidsleer” te gaan opleggen, die ons, wat zekerheid en vastheid betreft, weer terugbrengt naar de klassieke zeventiende eeuw! BRUNETIÈRE was een traditionalist van ruime begrippen.

Hoe kon ik er dan toe komen reeds in het begin van deze kleine studie de meening te opperen, dat BRUNETIÈRE geen grooten naam zal behouden voor de geschiedenis? Het is toch geen kleinigheid een geheel nieuwe methode van critiek te construeeren, SAINTE-BEUVE'S voorgevoelen zoo ongeveer tot werkelijkheid te maken en den grooten TAINÉ voort te zetten.

Het schijnt mij de vraag of men mag zeggen, dat BRUNETIÈRE een nieuwe methode „geconstrueerd” heeft. Blijft het belang

van zijn „évolution des genres” niet vrijwel beperkt tot het belang van de vondst? En zoo niet, — zoo men wil, dat hij „geconstrueerd” heeft, is die constructie dan niet vrij willekeurig, vrij zwak?

Ik geloof niet, dat wij veel kans hebben ons te vergissen, als wij zeggen, dat in een „wetenschap” zoo droevig jong als de „wetenschap” der litteraire critiek, niet de vondst van belang is, maar de uitwerking van de vondst. De evolutietheorie van DARWIN toe te passen op de geschiedenis der letterkunde, en op die der kunst in het algemeen, kan getuigen van wetenschappelijke onderlegdheid, van eenige verbeeldingskracht vooral, en van durf. Maar hoe weinig tellen voor de toekomst die eigenschappen, als ze niet gevoerd hebben tot den bouw van een goedsluitend *oeuvre*, dat er sterk moet uitzien als een bastion, en vooral — o, vooral, — logisch en edel-gevormd. En dit werk van BRUNETIÈRE, in den hortenden en antiëken stijl geschreven van den „magister”, heeft ook maar niets edels over zich; — zoo het al logisch in elkaar schijnt te zitten, heeft het toch welbezien geen andere logica dan een tweedehandsche, die van DARWIN en TAINÉ vereenigd; — en sterk is het evenmin, want de kracht van zulk een systeem kan eerst duidelijk uitkomen, wanneer door den opbouw volgens dat systeem van een ware vesting van critiek, zooals TAINÉ's *Histoire de la littérature anglaise* is, de levende waarde van de gegeven regels tastbaar wordt. BRUNETIÈRE heeft wel zulk een ontzaggelijk werk willen beginnen. Maar aan den drempel van zijn ondernemen is hij blijven staan. Na de uitgave van zijn *Évolution de la poésie lyrique* en, als men wil, zijn *Manuel de l'Histoire de la Littérature française*, is niets meer verschenen, dat gebaseerd was op zijn theorie! En als het verschenen was... neen, wij waardeeren, wat ons betreft, dan nog maar veel meer de mooie, de genereuse gedachte, dan wij de uitwerking ervan à la Brunetière zouden hebben gewaardeerd. Nooit zal het, dunkt ons, geoorloofd zijn een grooten denker, strengen en toch lenigen, glanzenden stylist, als TAINÉ was, wiens werk de ge-

tuigenis draagt van een diepen geest en van een machtig vermogen van analyse, op één lijn te stellen met BRUNETIÈRE. De heer BRUNETIÈRE heeft tot een geheel andere geestelijke klasse behoord, — die een stoot kan geven in goede richting, die een groote rol kan spelen in de actualiteit, maar die niet van het erts is, waarvan men standbeelden giet.

* * *

Vóór wij overgaan tot de beschouwing van BRUNETIÈRE in zijn derde en laatste levensperiode, behooren wij nog een woord te wijden aan twee dingen, die hun belang hebben als het geldt een schrijver en redenaar: zijn stijl en zijn oratorischen aanleg.

BRUNETIÈRE's stijl....

Er is in 't algemeen niet veel vriendelijks over gezegd. Integendeel! Zelfs de vurigste bewonderaars van den redenaar en den criticus verlóochenen gewoonlijk zijn stijl. In zooverre zou het schijnen, dat het woord van BUFFON niet heelemaal juist is: *le style, c'est l'homme même*.

En toch, — integendeel, hoe juist is dat woord!

Wij voor ons, die niet behooren tot zijn „vurigste bewonderaars”, kunnen tenminste geen verschil zien tusschen dezen stijl en BRUNETIÈRE.

Een groot deel van zijn wezen, misschien zijn gemoedsleven uitgezonderd, weerspiegelt zich erin.

In de eerste plaats de man, van wien alle sympathieën zich concentreerden op de 17de eeuw. De hiërarchisch opgebouwde zinnen van BOSSUET waren geheel naar zijn aard. Als het misschien niet heelemaal waar is, dat geesten, die van nature zich in de abstractie bewegen, onvermijdelijk uiting zoeken in een stijl van lange, gedragen perioden, dan past de regel toch in ieder geval op BRUNETIÈRE, die zich nooit anders dan in de abstractie bewoog.

Maar ook den „Latinist” herkent men erin, den vijand van de Platonische zinsvorming, met haar „soepele en zelfs perverse” gratie, met haar slechts schijnbaren eenvoud, met haar voor-

liefde voor kleur en warm gevoel. Niet de kleur is het, die BRUNETIÈRE zoekt, maar de lijn. Niet de diepe wellust van de schilderkunst, maar de breede nuttigheid van de architectuur. Hij verwijt het zijn landgenooten, dat zij geneigd zijn der Latijnsche beschaving ontrouw te worden voor de Grieksche, die meer aan het Germaansch temperament past: „Onder een overmaat van kleur verbergt men al te vaak”, schreef hij, „als men het ooit gehad heeft, het instinctief gevoel voor de lijn”. Zijn zinnen wil hij, dat als breede en golvende draperieën zijn. Het „woord” kan hij niet beminnen als bestaande om zichzelf, maar als een deel van een decoratief geheel, drager van de „gedachte”.

Ware BRUNETIÈRE maar een zeventiende-eeuwer geweest of een tijdgenoot van den strengen CATO! Iedere theorie, iedere opvatting is immers goed, is zelfs wel de beste, als men haar toepast in den tijd, dat zij bloed heeft in de aderen. Men is niet in de negentiende eeuw een zeventiende-eeuwer, men is er hoogstens een bleeke afspiegeling van. BRUNETIÈRE's stijl draagt daarom de kenteekenen van alle *rhetoriek*: — die stijl is uitgedroogd en artificieel, riekt naar de bestofte notaris-kast, doet soms denken aan deurwaardersexploiten. „Écrivasserie judiciaire”, heb ik ergens door een vijand van hem geschreven gezien, „théologique, universitaire!”

„Universitaire”, — zeker! Den magister, den geboren onderwijzer, den docent leest men óók in dien stijl. Men ziet BRUNETIÈRE bezig om zich zoo duidelijk, als maar eenigzins mogelijk is, uit te drukken. Vandaar al die tusschenzinnen, al die dubbele punten en gedachteteekens, en dat leger van neuswijze komma's, de *que's* en de *qui's*, welke als spelden op een speldekussen de meeste bladzijden van BRUNETIÈRE's werk overdekken. Voeg daarbij, dat er niets dichtelijks in hem zat, en dat hij, als een antiquair een oud voorwerp, de syntaxis van de „klassieke” eeuw beminde, denk aan al de keeren, dat men bij hem leest, — b.v.... want ik doe slechts een greep: — *tout de même que*”, „*dont au contraire*”, „*pareillement-pareillement*”, en men begrijpt den uitval van den gewezen minister (en gevaarlijken

polemist) PELLETAN: „Du cacologue BRUNETIÈRE et du cacologue FAGUET, lequel des deux est le plus horriblement cacologue?”

De uitval is niet onverdiend. Waar blijft immers, als men BRUNETIÈRE leest, de beroemde zoetvloeiendheid van de Fransche taal: *parlure délitable en toutes...* het Fransch, „dat uit het korenveld opstijgt als 't gezang van den leeuwerik!”

En toch — want wij hebben met voorbedachten rade deze ééne, voorname „oorzaak” van BRUNETIÈRE's stijlvorming niet genoemd, — veel wordt ons duidelijk van zijn ingewikkelden zinsbouw, van zijn lange, onvermoeibaar lange alinea's, wanneer wij niet vergeten in BRUNETIÈRE te zien: die uitbreiding van den „leeraar”, die de „redenaar” is.

BRUNETIÈRE was redenaar geboren. Kwam hij bij een van zijn talrijke »conférences«, die hij in en buiten Frankrijk gehouden heeft — o.a. in 1903 te Amsterdam — op de estrade, dan zag het publiek een man van klein postuur, mager en een beetje gebogen, met schrille overeind staande snorharen en een zeer dunnen baard, in een fikschen pas naar het sprekerstafeltje gaan, zijn lorgnet met zwart koord in de goede positie herstellen, en plotseling, met verheffing van stem, en van een stem, die in de gewone perioden, als zij niet snijdend was, klonk als een ernstig luidende bronzen klok, zijn rede inzetten als een les en als een aanval. Van meet af construeerde, orchestreerde hij zijn zinnen, of hij improviseerde — wat hem zeer zelden gebeurde — dan wel met eenig „fantaiseeren” den tekst volgde, dien hij van te voren had opgemaakt. Hij construeerde en tóonde tegelijkertijd aan het publiek de constructie. Hij onderstreepte zijn argumenten, gaf relief aan zijn „dussen”, zijn „derhalve's”, zijn „maars”, zijn „daaroms”. Hij greep met al het vuur, dat in hem was, zijn toehoorders aan en eischte om zoo te zeggen van hen, dat ze zijn opinie deelden. Heel zijn spreken was actie. Zijn gezichtslijnen trokken samen naar één doel, zijn mond beet de zinnen af of hamerde ze te zamen, zijn gebaar was hoekig, triomfantelijk, — soms zelfs chica-

neerend — een gebaar, dat geen antwoord toeliet. Sprak een tegenstander en wachtte men van BRUNETIÈRE debat, dan volgden zijn oogen, onder het lorgnet glinsterend, den spreker met een strijdlustige aandacht. Het leek soms op loeren, en wie niet onder zijn betoovering stond vroeg zich wel eens af, wát deze man hier beminde: den triomf van de waarheid of van *zijn* waarheid.

Hoe het ook zij, die „waarheid” over te gieten in de geesten zijner hoorders was zijn grootste geluk. Hij deed dat, wat zijn spreektrant betreft, volgens geen enkele „school”, maar geheel en al origineel, als de directste uitdrukking van zijn wezen. Zonder groote beelden of poëtische perioden, betrekkelijk droog, dikwijls minachtend of uit de hoogte, nooit wezenlijk licht, nooit geestig, nooit de harten roerend, maar gelijkhebberig, — en gelijkhebbend ook, overtuigend, met wetenschap en rede overwinnend... zoo sprak BRUNETIÈRE. ¹

Conférences, die men van hem leest, nu zijn stem ze niet meer zal zeggen, lijken zwaar, gewrongen en langdradig. Ze zijn het ook. Zij waren niet voor lezing geschreven. Zij waren oorspronkelijk geschreven voor het gesproken woord, dat haar de sappen indreef, die aan het ineengekronkelde de vormen kunnen hergeven van wat leeft.

* *
* *

De leeraar en de redenaar waren één. Dit moet den man hebben getroffen, die, in 't jaar '86 aan 't hoofd staande van het Hooger Onderwijs, BRUNETIÈRE tot een leerstoel heeft durven roepen van diezelfde *École Normale Supérieure*, waarvan deze, gelijk men zich herinnert, nooit als leerling den drempel heeft kunnen overschrijden. Het strekt den heer LIARD zeker tot eer die keuze te hebben gedaan en verdedigd. Hij had BRUNETIÈRE leeren kennen door zijn critische opstellen in de

1) Bij deze bespreking van Br's redkunst dank ik eenige elementen aan de reeds genoemde studies van de heeren GIRAUD en FONSEGRIVE.

Revue des deux Mondes en hooren gewagen van zijn redenaars-gaven en zijn talent van opheldering en uitlegging. Dat was hem voldoende. Hoewel hij zelf alle examens, die men zich denken kan, had afgelegd, was hij zoo ruim van inzicht om aan diploma's geen uitsluitende autoriteit toe te schrijven.

Aan de *École Normale* heeft BRUNETIÈRE onderwijs gegeven, — en onderwijs gegeven op een manier, die hem de geestdriftige aanhankelijkheid deed winnen van zijn leerlingen, — onafgebroken van 1886 tot 1894 toe. Na een verlof van vijf jaren voor drukke bezigheden heeft hij deze lessen in 1899 weer hervat, om reeds weer in 1901 van het onderwijs af te zien.

Deze „drukke bezigheden” dateeren trouwens al van vóór '94. Zijn eigenlijken naam heeft hij gemaakt, en hij is een man *en vogue* geworden, zoowel in breede kringen van studiemenschen als van de *monde*, van het oogenblik af dat hij, in 't jaar '91, op uitnoodiging van den directeur van het „Odéon”, in dezen „nationalen schouwburg” zijn *conférences* hield over het „klassieke Fransche theater”. Toen kreeg de nauwelijks veertigjarige, die zich kort te voren zonder succes (tegelijk o.a. met LOTI en ZOLA) candidaat had gesteld voor de „Académie Française” een aanhang ook buiten de wereld van het onderwijs. Deze aanhang, die nog aangroeide door zijn openbare lessen in de Sorbonne over de Lyriek en over BOSSUET, zou hem voorloopig trouw blijven steunen en hem zeer snel voeren tot de toppunten van maatschappelijke eer. Na een zesden stormloop, in 1893, werd de volhardende litterator met 22 stemmen (tegen 4 op ZOLA en 3 onthoudingen) tot de „Académie” toegelaten.

En in hetzelfde jaar benoemde hem de maatschappij van de *Revue des deux Mondes* tot haar directeur.

Dit is het culminatiepunt van BRUNETIÈRE'S openbaar leven. Hij is niet meer een gevierd spreker, een geliefd leeraar, hij is een figuur. Hij vertegenwoordigt wat. Hij vertegenwoordigt, met het gezag van een alweter en een „moderne”: het classicisme, het conservatisme, en al datgene wat nièt modern

is. Een heel milieu ziet in hem een van zijn éérste kampioenen. Als vanzelf wordt de man, die zich tot nu toe uitsluitend in de sferen van het weten bewoog, een man van de daad.

In deze nieuwe positie groeide de persoonlijkheid van BRUNETIÈRE en voelde zij zich ook groeien. Men moet het hooghartig en van geluk lachende pamflet lezen — een meesterstuk van journalistiek, van litteratuur-in-actie — waarmee de verkondiger van het „failliet der wetenschap” zijn vijanden te lijf ging. BRUNETIÈRE had dat geruchtmakende woord de wereld ingestuurd van het „failliet der wetenschap” en het was niemand minder dan MARCELIN BERTHELOT, die kort daarop, in 't begin van '95, zonder hem te noemen, den heiligschener in de *Revue de Paris* in naam van de wetenschap van antwoord diende. De dagbladen van hun kant wierpen door gedurige „enquêtes”, door grappen en allerlei andere bedrijven, olie op het vuur, en het kwam zoover, dat over deze quaestie de Fransche openbare meening in lichte laaie stond en dat alles, wat zich gekant voelde tegen BRUNETIÈRE en zijn anti-modernisme, behoefte voelde een groot feest ter eere van BERTHELOT te organiseeren, hetwelk meer tegen BRUNETIÈRE was georganiseerd dan vóór BERTHELOT. Op den ochtend zelf van den dag, dat het banket zou plaats hebben, waar de hoogste autoriteiten mee aanzaten, ministers, senatoren, mannen van wetenschap en van kunst, stond het bovenvermeld artikel van BRUNETIÈRE in de *Figaro*.

Dat waren gelukkige tijden! Voor iemand van den vechtlust van BRUNETIÈRE moest het schoon zijn het héele moderne Frankrijk van die dagen tegen zich in het harnas te hebben gejaagd! De heele eeuw te hebben gehoond! En dat met twee woorden!

Laat ons zien hoe hij er toe gekomen is, zich zoo partij te stellen tégen den heelen geest van zijn tijd. Wij betreden daarmee de derde periode van zijn leven: de periode, die een geleidelijke bekeering was tot het katholicisme.

Op den dag volgende op dien van BRUNETIÈRE's dood

schreef zijn vriend BOURGET in het dagblad de *Temps* o. a.:

„Van zijn jeugd af is BRUNETIÈRE pessimist geweest. Geen menschenhater. Hij geloofde in de menschen. Maar hij geloofde niet in het leven”. Het leven vond hij „slecht tot in den wortel”. Evenals PASCAL begreep hij niet, hoe er op aarde iemand bestaan kon, die niet vurig begeerde naar de rust in de volkomen zekerheid. Zoolang hij geleefd heeft, de laatste tien jaren (die van zijn katholiek-zijn) uitgezonderd, is zijn geest zoekende geweest naar een zekerheid, naar iets absoluuts, en verkeerde BRUNETIÈRE in een voortdurende onrust.

Behalve een zekerheid voor het innerlijk leven verlangde hij een zekerheid, een kompas voor de samenleving. Het vraagstuk heeft hem altijd bezig gehouden, welke sociale „wetten” er zijn en welke moraal de menschen behoort te binden. Tot hij zich aan de katholieke moraal en het katholieke dogma onderworpen had, zocht hij zich de ongodsdienstige moraal te denken, die er zijn moest voor individu en voor maatschappij.

Het kan niemand verwonderen, dat wie zulke behoeften heeft en in Frankrijk is geboren uit een katholiek geslacht, min of meer neigt naar het katholicisme. Maar voor BRUNETIÈRE werkten nog meer factoren dezen overgang in de hand. Ja zoovele, dat men er de voorkeur aan geeft niet van „overgang” of „evolutie” te spreken, maar zooals iemand reeds tijdens het leven van BRUNETIÈRE — en met zijn instemming — heeft gedaan: van „ontluiking”.¹ Alles lag gereed in dit hart en dezen geest voor de latere bekeering. De knop had slechts zich te ontplooiën om te worden tot het twijgje met blaren, dat de knop reeds was.

Ziehier enkele van de factoren:

Zijn ingeboren eerbied voor de traditie. Hij was traditionalist en eigenlijk zelfs rhetoriker in de kunst, hij was traditionalist in zijn sociale ideeën. Hij wilde, dat een natie vóór alles den rijkdom van haar verleden bewaarde en dáár een uitgangs-

1) *Correspondant* van 25 Dec. 1906.

punt van maakte van haar toekomst. In zijn *conférence* over „*Les ennemis de l'âme française*” (*Discours de Combat*) komt in dit opzicht een kenschetsende passage voor. De *conférencier* roemt er de Engelschen als een hoogstaand volk, omdat zij 'altijd „door alles heen Engelschen wilden zijn.” „Wij moesten,” roept hij uit, „door alles heen Franschen willen zijn, d.w.z. volharden in de richting, overvloeien in den zin van onze eigen geschiedenis; en op die wijze van eeuw tot eeuw een schakel hechten aan de keten onzer tradities.”

Een andere factor lag in zijn filosofische studiën. COMTE had hem eerbied geleerd voor feiten en geringschatting bij hem opgewekt voor alle metaphysiek. (Voor den vrijen wil heeft hij intusschen altijd een uitzondering gemaakt). Een hart behoeft slechts tot een religie zich te voelen aangetrokken, om vooral nadruk te leggen op het eerste deel van deze lessen, om verder dien eerbied voor de feiten uit te breiden tot geringschatting niet alleen van de metaphysiek, maar ook van alle wetenschap, die op hypothesen berust. In COMTE moet men het beginsel zoeken van dien lateren, befaamden kreet van zijn leerling over het „failliet van de wetenschap.”

SCHOPENHAUER versterkte weer een anderen factor. In den Duitschen filosoof vond BRUNETIÈRE de volledigste wijsgeerige uitdrukking van zijn eigen pessimisme. De *Revue des deux Mondes* van den 1sten Nov. 1890 bevat een opstel van zijn hand over „Schopenhauer en zijn pessimisme,” waarin men o. a. leest: „*Wie zich ergens behagelijk voelt, verandert niet van plaats.* Het pessimisme brengt den vooruitgang mee, het groote gevaar van het optimisme ligt hierin, dat het ten alle tijde onze verlangens binnen de perken houdt van het tegenwoordige leven. Het pantheïsme, dat van de menschen goden maakt, heerscht in onze dagen en verlaagt onze zedelijke opvattingen. De dood alleen geeft waarde en zin aan het leven. Men zou den mensch kunnen noemen: een dier, dat den dood kent.” Dit opstel dateert, men merke het wel op, van 1890. Vier jaar later, in den zomer van '94, zou hij nog in een openbare rede als

zijn meening uiten, dat een louter positivistische moraal voldoende kon zijn voor de menschheid. Eerst in den daaropvolgenden winter ging zijn geest den lang verlaten weg van het katholicisme op. En hoe schijnt het ons thans toe, nu wij die bladzij herlezen over SCHOPENHAUER, dat het kerkklokje er reeds in luidt!

Een bijkomstige factor is BRUNETIÈRE's grondige kennis van de gouden periode uit de geschiedenis van zijn land. Zijn voorliefde voor de letterkunde van de 17de eeuw had hem in dagelijksch verkeer gebracht met BOSSUET, met FÉNELON en met zooveel andere bisschoppelijke kunstenaars van die dagen. Zijn gedachteleven was bevolkt met geletterde prelaten, wier bezigheid bestaan had in het maken van schoone sermoenen en het debatteeren over godsdienstige en theologische vraagstukken. Hij had zich verdiept in de zaken, die de toenmalige *gènes d'Eglise* hadden geschokt of verblijd, en wat kan natuurlijker zijn, dan dat in een hoekje van BRUNETIÈRE's hart door alles heen een wierookgeur was blijven hangen van al die kerkelijke controversen. Men moet lezen met hoeveel natuurlijk welbehagen hij u, midden in zijn Darwinistischen tijd, bewijst, dat MASSILLON „niet heelemaal zuiver” was in de leer...

Een anderen factor zie ik, hoe vreemd dit na al het voorgaande mag klinken, in zijn neiging tot ketterij, tot verzet en beter-weten. Hij was traditionalist, maar hij was ook opposant, hij haatte het individualisme, maar hij geloofde in sommige individuën, en o.a. in zichzelf. Toen zijn ziel geen volkomen rust kon vinden in de oplossingen, die de moderne wetenschap bood, moet er een groot geluk voor hem in gelegen hebben zich om zoo te zeggen alléén tegenover die wetenschap te stellen en, zonder nog zelf katholiek te zijn, als een modern ketter de minderwaardigheid van de wetenschap vol te houden en de uitmuntendheid te bewijzen van het zoo verguisde katholicisme.

In den herfst van 1894, toen hij zich veel bezighield met quaesties van maatschappelijke moraal, kwam hij een reis te maken naar Rome en zag, zooals natuurlijk was voor een man

van zijn positie, den paus. Dit betrekkelijk toevallige bezoek — Leo XIII had hem op particuliere audiëntie ontvangen — maakte den diepsten indruk op BRUNETIÈRE. Het onderhoud, dat hij met den „grooten grijsaard” had, veroorzaakte, — zegt de heer GIRAUD, die het weten kan, — den eersten schok, waardoor zijn geheele moreele evenwicht aan het wankelen kwam. In [Frankrijk teruggekeerd schreef hij kort daarop, in het 1-Januarinumnummer van zijn *Revue*, dat artikel „*Après une visite au Vatican*”, dat het uitgangspunt is geweest van de reeds genoemde algemeene agitatie. BRUNETIÈRE had er gesproken van de „partieele faillieten der wetenschap” en er een soort Concordaat in ontworpen, dat de moderne wetenschap met de Kerk sluiten kon. Hij had erin geconstateerd, dat de negentiende eeuw ondanks een enorme geestelijke werkzaamheid haar beloften niet had kunnen gestand doen van een nieuwe oplossing te brengen voor de vraagstukken van leven en maatschappij in plaats van de oplossing, die het geloof geeft. Geloof en wetenschap raken elkaar niet, zei BRUNETIÈRE. Zij moeten elkaar dus in geen geval zoeken om elkaar te hinderen. De wetenschap is een verstandelijk goed van de menschheid, maar dat nooit een richtsnoer kan geven voor de hoogere orde. Het geloof van zijn kant draagt een moraal met zich mee, en een moraal is noodig voor iedere maatschappij.

Men weet reeds, hoe dit artikel van BRUNETIÈRE werd ontvangen. De slechte ontvangst was hem een reden te meer in die richting te volharden. Zonder er nog aan te denken het katholicisme — dat behalve een moraal een *dogma* inhoudt — te omhelzen, verdedigde hij het en viel hij de wetenschap aan, die „machteloos staat tegenover de belangrijkste vraagstukken”. In zijn *Moralité de la doctrine évolutive* en in een reeks *conférences*, in allerlei steden gehouden (*Discours de Combat*), ziet men BRUNETIÈRE met de tegenwerpingen worstelen, die hij zelf te berde brengt. Hij vat hier de apologie op van een standpunt, waarop zich zelden apologeten stellen. Deze vloeien gewoonlijk over van theologische argumentatie. BRUNETIÈRE,

die beter dan zij den geest kende, welke de jongere wetenschap bezielde, sprak de taal dier wetenschap. Hij vroeg haar in vrij onderzoek met behulp van de enkele rede de onvoldoendheid van haar wezen in te zien en den weg vrij te laten aan het geloof.

BRUNETIÈRE'S volledige bekeering tot het katholicisme is eerst na jaren gevolgd. De bekende „Inleiding tot de geschiedenis van het Boeddhisme”, waarin EUGÈNE BURNOUF deze oostersche religie op één lijn stelt met het Christendom, hield hem vooral naar het schijnt terug van een aanvaarding zonder voorbehoud van 't christelijk dogma. Later waren het o.a. de geschriften van ABBÉ LOISY, die hem in zijn opgang naar de Kerk een oogenblik weerhielden. Maar ten langen laatste vielen toch alle hinderpalen opzij en kon BRUNETIÈRE zich openlijk katholiek noemen.

Is deze bekeering BRUNETIÈRE als letterkundige figuur bijzonder ten goede gekomen? Ik spreek niet over zijn zieleleven, dat naar de getuigenis van zijn trouwste vrienden een rust had gevonden, die het altijd gezocht had. Ik spreek van zijn figuur als criticus en openbaar persoon. En dan geloof ik van neen. Op weg naar het katholicisme en katholiek zijnde belandde hij, de man van de studeerocel, vaak vanzelf, zonder het te willen, in het gewoel der clericale partijen, voor welke eerst de reactie komt en dan de Kerk. Zijn karakter en zijn kennis beschermden hem wel en maakten, dat hij nooit geheel en al opging in die massa, maar zijn verleden van ketterij dreef hem, als vanzelf en natuurlijk, tot menig compromis. Het is een bedroevende vracht achterlijke denkbeelden, die men in zijn geschriften van dezen tijd kan samenlezen. Zijn ingeboren conservatisme wordt hier vaak, wat het nooit geweest was, een blinde behoudzucht. Men leefde in het rumoer van de Dreyfus-affaire, en, het is waar, de man, die zich nooit direct met politiek bemoeid had, onthield er zich ook nu van, — een kort verblijf in de nationalistische partij niet meegerekend —, maar zijn *Conférences* duiden genoeg aan, welken kant hij opging. Het „leger”,

waarmee hij zich nooit veel had ingelaten, kreeg nu wierookoffers. „Het leger”, schreef hij, „is de basis van allen vooruitgang der naties; de volken, die hun legers groot en krachtig hebben gemaakt, zijn tot bloei gekomen”. En hij wakkerde aan tot „militairisme”. Een oogenblik later ziet hij het idee „vaderland” aangevallen. Hij herinnert zich RENAN's woord, dat „de naties niet eeuwig zijn” en noemt het een „gevaarlijk sophisme”. Hoor de reactie spreken in dit argument van struisvogelpolitiek: „Stel, dat werkelijk de naties niet eeuwig waren: maar ze kunnen toch als naties niet blijven voortbestaan dan op voorwaarde, dat ze gelooven eeuwig te zijn!” Wat men in deze dagen BRUNETTIÈRE heeft hooren zeggen op allerlei leesavonden komt doorgaans niet uit boven het gemiddelde peil van een clericale conferentie. Zijn stijl wordt hier juist wat soepeler, maar zijn onderwerp is hij minder meester dan hij het de litteratuur-geschiedenis was, en wat hij ons opdient is maar al te weinig frisch.

Is het dit gevoel van onmacht geweest, samenvallende met den achteruitgang van zijn gezondheid, die hem in de stemming van levensmoeheid en hopeloosheid heeft gebracht, welke de laatste jaren van zijn leven kenmerkt? Of is het de matig-enthousiaste ontvangst geweest, die hem van zijn geloofsgenooten ten deel viel? BRUNETTIÈRE was bij slot van rekening niet gewend aan dit clericale kamp. Hij was ondanks alles een modern-wetenschappelijk man gebleven en had zijn onafhankelijk en vrij zelfgenoegzaam karakter niet afgelegd. Ik heb op zijn ketter-natuur gewezen: hij behield haar ook hier. Den ergsten tegenstand had hij te lijden kort vóór zijn dood, toen hij met een twintigtal katholieken van naam den „open brief” aan het Fransche episcopaat richtte, waarin de aanneembaarheid werd betoogd van de wet op de scheiding van Kerk en Staat en op de aanvaarding van die wet werd aangedrongen. De meeste *Semaines Religieuses* bevatten telkens schimpscheuten op den te ijverigen noviet, en BRUNETTIÈRE, juist omdat hij noviet was, moest er onder lijden. Ten overvloede wetgerde een partij-

zuchtige regeering hem de leerstoelen aan de *Sorbonne* en het *Collège de France*, die hem, de een rechtens, de ander op grond van zijn kennis en talenten, zonder tegenspraak toekwamen. Al deze verdrietelijkheden konden zijn dood slechts verhaasten. Oprecht katholiek geworden, zag hij in Frankrijk de Kerk, waaraan hij zijn krachten had willen wijden, in diep verval en zichzelf door de leiders van die Kerk veronachtzaamd en soms verstooten. De evolutietheorie, die hij als werkmethode meende te kunnen behouden ondanks zijn omhelzing van het Roomsche dogma, en met behulp waarvan hij zich voorstelde een geschiedenis der godsdiensten te schrijven, moest hij als een nog onvoltooid en nog onnut werktuig achterlaten aan eenige weinige, trouwe leerlingen.

In December is hij gestorven; op hetzelfde oogenblik, dat de wet op de scheiding in werking ging treden, zoodat hij begraven is als in een kerkelijke verhuizing: met haast en zonder draperieën, en in een kaal kerkgebouw. Zijn kleine kist was omstuwd van wat in Parijs naam heeft in letteren, politiek en wetenschap. Men zag tranen in de oogen van velen onder deze mannen, die geroerd moesten zijn door het tragische van dit einde: een geleerde, die tot de Kerk was gekomen op het oogenblik, dat ze gedeeltelijk in puin viel, en die een leven, aan de traditie gewijd, verliet, nu alle tradities schenen schipbreuk te lijden, de „anarchie” in het radicalisme zegevierde, en aan ZOLA, zijn grootsten tegenstander, de eer werd toegezegd van het Pantheon.

Parijs, 1907.

BIJLAGE.

BIBLIOGRAPHIE VAN DE WERKEN VAN F. D. BRUNETIÈRE.

Etudes critiques sur l'histoire de la littérature française. La littérature française du moyen-âge. Pascal. Madame de Sévigné. Molière. Racine. Montesquieu. Voltaire. La littérature française sous le premier empire. (Paris, Hachette. 1880 — 384 p.)

La langue et la littérature française au moyen-âge (Montpellier, impr. de Hamelin frères, 1880—24 p.)

Le Roman naturaliste (Paris, Calmann—Lévy, 1882—37 p.)

Histoire et littérature (Paris, C. Lévy, 1884).

Etudes critiques sur l'histoire de la littérature française (Paris, Hachette).

1ère Série La littérature française du moyen-âge. Pascal. Molière. Racine. Voltaire. La littérature française sous le premier Empire. Le naturalisme au XVIIe Siècle. (Nouvelle édition, 1888 — 336 p.)

2e Série. Les Précieuses. Bossuet et Fénelon. Massillon. Marivaux. La direction de la librairie sous Malesherbes. Galiani. Diderot. Le théâtre de la Révolution (3e éd. 1889 — 347 p.)

3e Série. Descartes. Pascal. Le Sage. Marivaux. Prévost. Voltaire et Rousseau. Classiques et romantiques (1887 - 327 p.)

4e Série. Alexandre Hardy. Le roman français au XVIIe Siècle. Pascal. Jansénistes et Cartésiens. La philosophie de Molière. Montesquieu. Voltaire. Rousseau. Les romans de Madame de Staël (1891 — 387 p.)

5e Série. La réforme de Malherbe et l'évolution des genres. La philosophie de Bossuet. La Critique de Bayle. La Formation de l'idée de progrès. Le caractère essentiel de la littérature française. (1893 — 277 p.)

6e Série. La doctrine évolutive et l'histoire de la littérature. Les fabliaux du moyen-âge et l'origine des contes. Un pré-

curseur de la Pléiade. Maurice Scève. Corneille. L'Esthétique de Boileau. Bossuet. Les mémoires d'un homme heureux. Classique ou romantique. Le cosmopolitisme et la littérature nationale. (1899—317 p.)

7e Série. Un épisode de la vie de Ronsard. Vaugelas. Jean de La Fontaine. La langue de Molière. La bibliothèque de Bossuet. L'Évolution de la tragédie. Victor Hugo. Le mouvement littéraire européen au XIXe siècle (1903—317p).

8e Série. Une nouvelle édition de Montaigne. La Maladie du burlesque. Les époques de la comédie de Molière. L'éloquence de Bourdaloue. L'Orient dans la littérature française. Les transformations de la langue française au 18e siècle. Joseph de Maistre et son livre du „pape" (1907—299 p.)

L'Évolution des genres dans l'histoire de la littérature, leçons professées à l'École normale supérieure par F. Brunetière. Tome Ier. Introduction: L'Évolution de la critique depuis la Renaissance jusqu' à nos jours (Paris, Hachette. 1890—288 p.)

Nouvelles questions de critique — (Paris, C. Lévy, 1890—387 p.)

Essais sur la littérature contemporaine, (Paris C. Lévy 1892 — 357 p.)

Théâtre national de l'Odéon, Conférences du jeudi: Histoire du théâtre français. (Paris, impr. de Chamerot et Renouard. 1891—1892).

Conférences de l'Odéon. Les Époques du théâtre français (1636—1850) (Paris, C. Lévy, 1892—375 p., 3 éditions.

l' Évolution de la poésie lyrique en France au XIXe siècle, leçons professées à la Sorbonne par F. Brunetière (Paris, Hachette, 1894).

Séance de l'Académie française du 15 février 1894. Discours de réception (Paris — C. Levy, 1894—116 p.)

Nouveaux essais sur la littérature contemporaine. (Paris C., Lévy, 1895—337 p.)

La Science et la religion. — Réponse à quelques objections (Paris, Firmin—Didot, 1895—106 p.)

- La moralité de la doctrine évolutive (1896—92 p.)
- La Renaissance de l'idéalisme.— conférence, (Paris, Firmin-Didot 1896—112 p.)
- La Renaissance de l'idéalisme. (Paris, Firmin-Didot 1896—88 p.)
- l'Idée de Patrie.—conférence (Paris, J. Hetzel, 1897—35 p.)
- Après le procès, réponse à quelques intellectuels. (Paris, Perrin 1898 — 95 p.)
- l'Art et la morale. 2^a édition (Paris, J. Hetzel, 1898 — 100 p.)
- Manuel de l'histoire de la littérature française. (Paris, C. Delagrave, 1898—531 p.)
- Les Ennemis de l'âme française, conférence prononcée à Lille le 15 mars 1899 (Paris, J. Hetzel 90 p.)
- Le Génie latin. (conférence), (Avignon. F. Séguin 1899—27 p.)
- La Patrie française. (conférence). La Nation et l'armée (conférence) (Paris, bureaux de la „Patrie française” 1899—32 p.)
- Prix de vertu. — Discours (Paris, Firmin—Didot 1899.)
- Questions de critique. (Paris, C. Lévy 1899—324 p.)
- Discours académiques. (Paris, Perrin 1901 — 336 p.)
- Discours de combat. (Paris, Perrin, 1900-1903)
- l'Action sociale du Christianisme. (Besançon, impr. de Bossane, 1904, — 132 p.)
- Cinq Lettres sur Ernest Renan. (Paris, Perrin, 1904 — 103 p.)
- Discours de réception de M. René Bazin à l'Académie française. Réponse de M. Fd. Brunetière (Paris, C. Lévy, 1904, 127 p.)
- Histoire de la littérature française classique (1515—1830) Tome Ier: de Marot à Montaigne (1515—1595). Première partie: Le Mouvement de la Renaissance. (Paris, Delagrave, 1904, 235 p.)

- Variétés littéraires. (Paris, Calmann-Lévy, 1904, 315 p.)
- Sur les chemins de la croyance; première étape: l'Utilisation du positivisme. (Paris, Perrin, 1905, 312 p.)
- Honoré de Balzac. (Paris, Calmann-Lévy, 1905, 335 p.)
- Quand la Séparation sera votée. (Paris, Perrin, 1906, 40 p.)
- Saint Vincent de Lérins. (Fd. Brunetière et P. de Labriolle: Paris, Bloud et Cie, 1906, 144 p.)
- Questions actuelles. (Paris, Perrin, 1907, 411 p.)
- Plusieurs éditions des oeuvres de Boileau, Bossuet, Chateaubriand, Corneille, Blaise Pascal, Victor Hugo.

BIBLIOGRAPHIE VAN DE GESCHRIFTEN OVER
BRUNETIÈRE.

- Renard (George), Les princes de la jeune critique. Paris, 1889.
- Doumic (René), Ecrivains d'aujourd'hui. Paris, 1894.
- Griveau (Maurice), La science en faillite et la science infallible (épilogue au débat Brunetière-Berthelot). Extrait des „Annales de philosophie chrétienne”. Paris, A. Roger et F. Chernoviz, 1895.
- Darlu (A.), Questions du temps présent. M. Brunetière et l'individualisme, à propos de l'article „Après le procès”, Paris, A. Colin, 1898.
- Delmont (Abbé Théodore), Bossuet et M. Brunetière. Arras, Sueur-Charruey, 1899, 76 p.
- Lecigne (Abbé C.), M. Brunetière et „les Ennemis de l'âme française”. Extrait de la „Revue de Lille”, mars 1899. Arras, Sueur-Charruey, 1899.
- Lecigne (Abbé C.), M. F. Brunetière et son évolution religieuse, conférence faite au grand séminaire et à l'Extension universitaire. Extrait de la „Revue de Lille” avril 1900. Arras, Sueur-Charruey 1900, 26 p.
- Deschamps (Auguste), A. M. Brunetière, membre de l'Académie française. Tours, L. Bousrez, 1901, 64 p.

- Faguet (Emile), *Propos littéraires*, Paris, Société française d'imprimerie et de librairie, 1ère série, 1902.
- Bloy (Léon), *Les dernières Colonnes de l'Eglise* Paris, 1903.
- Scorff (Yann), *Réponse à M. Brunetière à propos d'articles parus dans „l'Ouest—Eclair”* (8, 11, 13, 16, 19 Sept. 1903) Paris, Librairie de la „Renaissance latine” brumaire an CXI, 89 p.
- Delmont (Abbé Théodore), Bourdaloue et M. Brunetière. Arras, Sueur-Charruey, 1904, 11 p.
- Delmont (Abbé Théodore), *Trois illustres Conquêtes de la foi: François Coppée, Ferdinand Brunetière et Paul Bourget*, Lyon, Impr. de E. Vitte, 1904, 90 p.
- Germain (André), *Les Idées religieuses de M. Ferdinand Brunetière*, Extrait de la „Quinzaine” du 1 juillet 1904 — La Chapelle-Montligeon (Orne), Imprimerie-librairie de Montligeon 1904, 19 p.
- Lionnet (Jean), *L'Evolution des idées chez quelques-uns de nos contemporains*, deuxième série. Paris, Perrin, 1905.
- Sageret (J.) *Les grands convertis*, Paris, Mercure de France 1906.
- Giraud (Victor) *Notes et Souvenirs*. Paris, Bloud et Cie, 1907, 95 p.
- Haussonville (Comte d') *A l'Académie française et autour de l'Académie*, Paris, Hachette, 1907.
- Tijdschrift- en dagbladartikels van Paul Bourget (Temps, 11 Dec. 1906), Léon Séché (Temps, 12 Dec. 1906), Emile Faguet (Gaulois, 10 Dec. 1906), Francis Charmes (Journal des Débats, 11 Dec. 1906), Gustave Téry (Matin, 10 Dec. 1906), E. Melchior de Vogüé (Revue des deux Mondes 1 Jan. 1907), G. Fonsgrive (La Quinzaine, 1 en 16 Jan. 1907), Rémy de Gourmont (Antée, Bruges, 1 Jan. 1907), Edouard Rod (La Semaine Littéraire, 29 Dec. 1906), Etienne Lamy (Correspondant, 25 Dec. 1906), Edouard Trogan (Correspondant, 25 Dec. 1906), Paul Hervieu (Revue de Paris, 1 Febr. 1907), Maurice Masson (Demain, 15 Febr. 1907). Emile Faguet (Revue Latine 25 Nov. en 25 Dec. 1904, en 25 Jan. 1907), G. Larroumet (Etudes de littérature et d'Art, 1ère série, Hachette), Victor Giraud (Revue des Deux Mondes, 1 Aug. 1907, Publications posthumes de Fd. Brunetière.)